

ATLAS HISTORYCZNY MIAST POLSKICH

Redaktor ROMAN CZAJA

TOM I

PRUSY KRÓLEWSKIE I WARMIA

Redakcja historyczna ROMAN CZAJA
Redakcja kartograficzna RADOSŁAW GOLBA

ZESZYT 8

TORUŃ

Autorzy

ROMAN CZAJA, RADOSŁAW GOLBA, CEZARY KARDASZ, JAROSŁAW KŁACZKOW
ZENON KOZIEŁ, KRZYSZTOF MIKULSKI, AGNIESZKA PILARSKA, AGNIESZKA ZIELIŃSKA

Tłumaczenie na język angielski AGNIESZKA CHABROS, ANNA MALESZKA

TORUŃ 2019

THE HISTORICAL ATLAS OF POLISH TOWNS

Editor ROMAN CZAJA

VOLUME I

ROYAL PRUSSIA AND ERMLAND

Historical editing ROMAN CZAJA
Cartographic editing RADOSŁAW GOLBA

FASCICLE 8

TORUŃ

Authors

ROMAN CZAJA, RADOSŁAW GOLBA, CEZARY KARDASZ, JAROSŁAW KŁACZKOW
ZENON KOZIEŁ, KRZYSZTOF MIKULSKI, AGNIESZKA PILARSKA, AGNIESZKA ZIELIŃSKA

English translation AGNIESZKA CHABROS, ANNA MALESZKA

TORUŃ 2019

Recenzenci – Reviewers:

Rafał Eysymontt, Uniwersytet Wrocławski

Zdzisław Noga, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

Praca naukowa finansowana przez Narodowe Centrum Nauki w ramach projektu

„Atlas historyczny miast polskich: Toruń, tom 2”, nr 2014/15/B/HS3/02458

Academic work of the project “Historical Atlas of Polish Towns: Toruń, volume 2”, no. 2014/15/B/HS3/02458

financed under the program by the National Science Centre

NARODOWE CENTRUM NAUKI

Korekta: Danuta Murawska

Proofreading: Anna Maleszka

ISBN 978-83-65127-49-5

Printed in Poland

© Copyright by Towarzystwo Naukowe w Toruniu

Toruń 2019

Na okładce:

Toruń. Widok miasta od strony południowej

(rys. Jerzy Fryderyk Steiner, ok. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzw. Album Steinera)*, red. M. Biskup, Toruń 1998, s. 54, il. 8)

Cover:

Toruń. South view of the city (drawn by Georg Friedrich Steiner, ca. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzw. Album Steinera)*, ed. by M. Biskup, Toruń 1998, p. 54, ill. 8)

Wydawca | Publisher

Towarzystwo Naukowe w Toruniu, ul. Wysoka 16 PL 87-100 Toruń

Skład i łamanie | Typesetting

Studio KROPKA dtp – Piotr Kabaciński

Opracowanie komputerowe materiału ilustracyjnego | Computer processing of the illustrative material

Studio KROPKA dtp – Piotr Kabaciński

Druk | Printed by

POZKAL, Spółka z o.o. Spółka komandytowa
ul. Cegielna 10/12, 88-100 Inowrocław

SPIS TREŚCI | TABLE OF CONTENTS

Wprowadzenie, <i>Roman Czaja, Radosław Golba</i>	7	Foreword, <i>Roman Czaja, Radosław Golba</i>	8
--	---	--	---

I. CZĘŚĆ OPISOWA

Wstęp, <i>Roman Czaja, Radosław Golba</i>	9
Historia, rozwój przestrzenny i społeczeństwo miasta Torunia 1231–1939	15
Średniowiecze i czasy nowożytne (1231–1793), <i>Krzysztof Mikułski</i>	15
Okres rządów pruskich (1793–1920), <i>Agnieszka Zielińska</i>	35
Okres międzywojenny (1920–1939), <i>Jarosław Kłaczek</i>	41
Charakterystyka źródeł do opracowania map tematycznych: struktura społeczna mieszkańców Torunia 1455–1932, <i>Krzysztof Mikułski, Agnieszka Zielińska, Jarosław Kłaczek</i>	78
Bibliografia historii miasta (wybór)	84
Opis map i widoków	87
Wykaz ilustracji i tabel	95

II. CZĘŚĆ KARTOGRAFICZNA

1. Toruń. Plan katastralny, 1910–1915	
2. Toruń. Rozwój przestrzenny miasta, w XIII–XX w.	
3. Toruń. Okolice miasta, 1796–1802	
4. Toruń. Okolice miasta, 1908–1911	
5. Toruń. Plan-widok perspektywiczny, około 1641	
6. Toruń. Plan miasta, 1657	
7. Toruń. Plan miasta, 1658 (fragment)	
8. Toruń. Plan-widok perspektywiczny, około 1667–1670	
9. Toruń. Widok miasta od strony południowej, 1684	
10. Toruń. Plan miasta i przedmieść, 1793	
11. Toruń. Plan miasta i przedmieść, 1813	
12. Toruń. Plan przedmieść, 1816	
13. Toruń. Plan przedmieść, 1816	
14. Toruń. Plan miasta i przedmieść, około 1874	
15. Toruń. Plan miasta, 1884	
16. Toruń. Plan miasta i przedmieść, 1903	
17. Toruń. Plan miasta i przedmieść, około 1910	
18. Toruń. Plan miasta, około 1910	
19. Toruń. Plan miasta i przedmieść, 1921	
20. Toruń. Ortofotomapa, 2016	
21. Toruń. Mapa topograficzna, 1999/2000	

I. DESCRIPTIVE SECTION

Introduction, <i>Roman Czaja, Radosław Golba</i>	12
History, spatial development and the society of the city of Toruń, 1231–1939	46
Middle Ages and early modern times (1231–1793), <i>Krzysztof Mikułski</i>	46
The Period of Prussian rules (1793–1920), <i>Agnieszka Zielińska</i>	66
The inter-war period (1920–1939), <i>Jarosław Kłaczek</i>	73
Characteristics of sources used in the preparation of thematic maps: social structure of inhabitants of Toruń in 1455–1932, <i>Krzysztof Mikułski, Agnieszka Zielińska, Jarosław Kłaczek</i>	81
Bibliography of the history of the city (selection)	84
Description of maps and sights, <i>translated by Anna Maleszka</i>	91
List of figures and tables	97

II. CARTOGRAPHIC SECTION

1. Toruń. Cadastral plan, 1910–1915	
2. Toruń. the spatial development in the 13th–20th c.	
3. Toruń. The vicinity of the town, 1796–1802	
4. Toruń. The vicinity of the town, 1909–1911	
5. Toruń. Bird's-eye plan-view, ca. 1641	
6. Toruń. The plan of the town, 1657	
7. Toruń. The plan of the town, 1657 (a fragment)	
8. Toruń. Bird's-eye plan-view, ca. 1667–1670	
9. Toruń. South-side view of the town, 1684	
10. Toruń. The plan of the town and suburbs, 1793	
11. Toruń. The plan of the town and suburbs, 1813	
12. Toruń. The plan of the suburbs, 1816	
13. Toruń. The plan of the suburbs, 1816	
14. Toruń. The plan of the town and suburbs, ca. 1874	
15. Toruń. The plan of the town, 1884	
16. Toruń. The plan of the town and suburbs, 1903	
17. Toruń. The plan of the town and suburbs, ca. 1910	
18. Toruń. The plan of the town, ca. 1910	
19. Toruń. The plan of the town and suburbs, 1921	
20. Toruń. Orthophotomap, 2016	
21. Toruń. Topographic map, 1999/2000	

22. Toruń. Zdjęcia lotnicze, 2016
 23. Toruń z lotu ptaka, 2018/2019
 24. Sociotopografia Starego i Nowego Miasta Torunia
 - 24.1. Stare Miasto Toruń. Struktura zawodowa podatników w 1455 roku
 - 24.2. Toruń. Struktura zawodowa właścicieli parcel około 1600 roku
 - 24.3. Toruń. Struktura zawodowa mieszkańców w 1703 roku
 - 24.4. Toruń. Struktura zawodowa i wyznaniowa właścicieli w 1825 roku
 - 24.5. Toruń. Struktura zawodowa właścicieli nieruchomości w 1885 roku
 - 24.6. Toruń. Struktura zawodowa właścicieli nieruchomości w 1908 roku
 - 24.7. Toruń. Struktura zawodowa właścicieli nieruchomości w 1923 roku
 - 24.8. Toruń. Struktura zawodowa mieszkańców nieruchomości w 1932 roku
22. Toruń. Air photograph, 2016
 23. Toruń in bird's eye view 2018/2019
 24. Sociotopography of the Old and New Towns of Toruń
 - 24.1. Old Town of Toruń. Occupational structure of taxpayers in 1455
 - 24.2. Toruń. Occupational structure of plot owners, c. 1600
 - 24.3. Toruń. Occupational structure of inhabitants in 1703
 - 24.4. Toruń. Occupational and religious structure of property owners in 1825
 - 24.5. Toruń. Occupational structure of property owners in 1885
 - 24.6. Toruń. Occupational structure of property owners in 1908
 - 24.7. Toruń. Occupational structure of property owners in 1923
 - 24.8. Toruń. Occupational structure of tenants in 1932

WPROWADZENIE

Prezentowana publikacja jest kontynuacją *Atlasu historycznego Torunia* wydanego w 1995 roku pod redakcją Antoniego Czacharowskiego jako zeszyt 2 tomu *Prusy Królewskie i Warmia* wychodzącego w serii „Atlas Historyczny Miast Polskich”. Seria ta ukazuje się z inicjatywy i pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast (*The International Commission for the History of Towns*), która na kongresie w Wiedniu w 1965 roku uznała wydawanie atlasów miast europejskich za jeden z głównych celów swojej działalności naukowej. Podstawowe zasady edycji zostały wypracowane na konferencji w Oxfordzie w 1968 roku, a następnie ponownie przedyskutowane i uzupełnione na konferencji wydawców „Atlasów” w Münster w roku 1995. Zgodnie z tymi wskazówkami, atlasy narodowe powinny być wydawane w formie odrębnych zeszytów poświęconych poszczególnym miastom. Najważniejszym celem tego przedsięwzięcia jest utworzenie bazy źródłowej do badań porównawczych nad urbanizacją Europy i przestrzennymi przemianami miast. Ponadto zawarty w „Atlasach” materiał kartograficzny może być wykorzystywany:

- 1) do celów komunalnych, do prac urbanistycznych, architektonicznych, konserwatorskich i związanych z ochroną środowiska,
- 2) do celów pedagogicznych i dydaktycznych w szkołach i uczelniach wyższych,
- 3) do popularyzacji wiedzy o przeszłości miast.

Zgodnie z zaleceniami Międzynarodowej Komisji Historii Miast, najważniejszą mapą każdego zeszytu jest plan pomiarowy z epoki przedprzemysłowej w skali 1:2500. Do kanonu edytorskiego należą ponadto: współczesna mapa miasta, historyczna mapa regionu w skali od 1:25 000 do 1:100 000, mapa rozwoju przestrzennego miasta w skali 1:10 000. Poza tym atlasy mogą zawierać – odpowiednio do możliwości wydawców – mapy tematyczne oraz reprodukcje najbardziej interesujących źródeł kartograficznych i widoków. Integralną składową każdego zeszytu jest opracowanie przedstawiające dzieje miasta ze szczególnym

uwzględnieniem rozwoju przestrzennego i wyników badań urbanistycznych oraz opis reprodukcji i wskazówki bibliograficzne.

Dotychczas pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast ukazały się atlasy ponad pięciuset czterdziestu miast z dwiętnastu krajów Europy (zob. lista atlasów: <http://www.ria.ie/research/ihta/european-project.aspx>). Projekt „Atlas historyczny miast polskich” został zapoczątkowany przez prof. Antoniego Czacharowskiego w 1993 roku w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W następnych latach prace nad atlasami miast Śląska podjął zespół wrocławski pod kierunkiem prof. Marty Młynarskiej-Kaletynowej i prof. Rafała Eysymonta oraz zespół krakowski pod kierunkiem prof. Zdzisława Nogi przygotowujący atlasy miast małopolskich. Efektem dotychczasowych badań i opracowań jest opublikowanie trzydziestu czterech atlasów polskich miast oraz przygotowanie do druku kilku kolejnych zeszytów.

W pracach nad drugą częścią atlasu miasta Torunia spotkaliśmy się z życzliwym wsparciem wielu osób i instytucji. Za udostępnienie źródeł kartograficznych dziękujemy Tajnemu Archiwum Państwowemu Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz) i Pruskiej Bibliotece Państwowej (Preußische Staatsbibliothek) w Berlinie oraz Szwedzkiemu Archiwum Narodowemu (Swedish National Archives) w Sztokholmie. Szczególne podziękowania za pomoc w prowadzeniu badań archiwalnych oraz w poszukiwaniu źródeł kartograficznych i ikonograficznych należą się pracownikom Archiwum Państwowego w Toruniu i Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu oraz Wydziału Geodezji i Kartografii w Urzędzie Miasta Torunia.

Roman Czaja
Radosław Golba

Praca naukowa finansowana przez Narodowe Centrum Nauki w ramach projektu
„Atlas historyczny miast polskich: Toruń, tom 2”
nr 2014/15/B/HS3/02458

NARODOWE CENTRUM NAUKI

FOREWORD

This publication is the continuation of the “Historical atlas of Toruń”, and refers to the atlas edited by Antoni Czacharowski, which was published in 1995 as fascicle two of the *Prusy Królewskie i Warmia* volume of the “Atlas historyczny miast polskich” series. This atlas is published on the initiative and under the patronage of the International Commission for the History of Towns which, at the congress in Vienna in 1965, decreed the publication of the atlas of European towns to be one of the major aims of its scientific activity. The fundamental guidelines of the edition of atlases were set out at the conference in Oxford in 1968, and then discussed and completed at the conference of the publishers of “Atlases” in Münster in 1995. According to these guidelines, national atlases should be issued in the form of separate fascicles devoted to individual towns. The most important aim of the venture is to create a source database enabling the comparative research on the urbanisation of Europe and spatial changes of towns and cities. Moreover, the cartographic material included in “Atlases” may be used:

- 1) for communal purposes, urban, architectural and conservation works as well as the activities associated with environmental protection,
- 2) for educational and teaching purposes in schools and universities,
- 3) for disseminating knowledge about the history of towns.

In accordance with the recommendations of the International Commission for the History of Towns, the most important map of every fascicle is the cadastral map from the pre-industrial period on a scale of 1:2,500. The editing canon also comprises: a contemporary map of the town, a historical map of the region on a scale from 1:25,000 up to 1:100,000, as well as the map of the spatial development of a town on a scale of 1:10,000. Atlases may include thematic maps and reproductions of the most interesting cartographic sources and views if such

are available to publishers. An integral part of each fascicle is the text presenting the history of a town focused primarily on the spatial development and the results of urban development research, the description of reproductions, and bibliographic references.

As of today, over 540 from 19 European countries (see the list of the atlases: <http://www.ria.ie/research/ihta/european-project.aspx>) have been published under the patronage of the International Commission for the History of Towns. The project “Atlas historyczny miast polskich” (“Historical Atlas of Polish Towns”) was originated by Prof. Antoni Czacharowski in 1993 in the Institute of History and Archival Sciences of the Nicolaus Copernicus University in Toruń. In next years, the project was also undertaken by the Wrocław team supervised by Prof. Maria Młynarska-Kaletynowa and Prof. Rafał Eysymontt, publishing the atlases of Silesian towns, and Cracow team, publishing atlases of towns of Lesser Poland under the supervision of Prof. Zdzisław Noga. As a result of the research, thirty four atlases of towns have been published so far, whereas several other atlases are ready for being printed.

During our work on the second part of the Toruń fascicle we have received kind support from many people and institutions. We would like to thank the Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, the Preussische Staatsbibliothek in Berlin and the Swedish National Archives in Stockholm. We would like to express our gratitude to the employees of the State Archives in Toruń, the University Library in Toruń and the Department of Geodesy and Cartography at the City Hall of Toruń for help in conducting archival research as well as searching for cartographic and iconographic sources.

Roman Czaja
Radosław Golba

Academic work of the project
“Historical Atlas of Polish Towns: Toruń, volume 2”
no. 2014/15/B/HS3/02458, financed under the program by the National Science Centre

WSTĘP

Realizowany od ponad pięćdziesięciu lat projekt „Atlas historyczny miast europejskich” („European historic towns atlas”) powstał w wyniku zainteresowania przede wszystkim historią miast epoki przedprzemysłowej¹. Stałym elementem tego projektu jest dyskusja nad zasadami edycji źródeł kartograficznych. Już w czasie rozważań nad koncepcją „Atlasu” toczonych na konferencjach Międzynarodowej Komisji Historii Miast w drugiej połowie lat sześćdziesiątych XX wieku za główny cel projektu uznano edycję najstarszej mapy pomiarowej danego miasta w skali 1:2500. Początkowo to zalecenie było w atlasach narodowych realizowane w różny sposób. Wydawcy atlasów niemieckich i austriackich jako mapę główną traktowali określone źródło kartograficzne, w związku z tym przygotowanie do edycji zachowanych map katastralnych polegało na ich przerysowaniu i przeskalowaniu. Inną metodę stosowali wydawcy map angielskich, francuskich i włoskich, którzy mapę główną opracowywali na podstawie różnych pomiarowych map historycznych². Zasady przygotowania mapy głównej i zawartości kanonu źródeł kartograficznych były tematem konferencji wydawców atlasów w Münster w 1995 roku³. Przyjęte wówczas ustalenia dotyczące modyfikacji wskazówek edytorskich nie zamknęły dyskusji nad treścią atlasów i zasadami ich publikacji⁴.

Rozwój badań nad historią miast w epoce nowoczesnej sprawił, że w ostatnich latach silniej zaczęto postulować włączenie do programu atlasów źródeł kartograficznych oraz ma-

teriałów historycznych i ikonograficznych z XIX i XX wieku⁵. Kolejnym współczesnym wyzwaniem jest publikacja atlasów w formie cyfrowej (digitalizacja) oraz wykorzystanie do edycji map technologii cyfrowych, głównie Geograficznego Systemu Informacyjnego (GIS). Postulaty te wynikają zarówno z upowszechnienia się narzędzi cyfrowych w humanistyce, jak i z dążeń do ułatwienia badaczom korzystania z materiałów zawartych w atlasach, które w wersji drukowanej dostępne są tylko w kilku bibliotekach europejskich. Udostępnianiu wydanych drukiem atlasów w wersji online towarzyszy dyskusja – toczona głównie w ramach Atlas Working Group afiliowanej przy Międzynarodowej Komisji Historii Miast – nad metodologicznymi aspektami wykorzystania technologii cyfrowej do publikacji atlasów miast⁶.

Po jej wpływie toruński zespół „Atlasu historycznego miast polskich” podjął się realizacji projektu, którego celem było przygotowanie drugiej części atlasu Torunia z edycją mapy katastralnej z lat 1910–1914.

Wydawcy pierwszej edycji atlasu Torunia, trzymając się ściśle zaleceń Międzynarodowej Komisji Historii Miast, ze względu na brak mapy katastralnej miasta z epoki przedprzemysłowej przyjęli za podstawę do opracowania mapy głównej trzy mapy wykonane według pomiarów z 1816 roku⁷. Mapy te zostały wyrysowane na zlecenie rządu pruskiego w celu rejestracji zniszczeń powstałych po zajęciu miasta przez armię francuską w 1812 roku i oblężeniu przez wojska rosyjskie. Opracowując mapę główną do pierwsze-

¹ A. Simms, *The European Historic Towns Atlas project: origin and potential*, [in:] *Lords and Towns in Medieval Europe. The European Historic Towns Atlas Project*, eds. A. Simms, H. B. Clarke, Ashgate 2015, s. 13–32; W. Ehbrecht, *Atlasarbeit auf dem Weg. Eine Einführung: Bilanz und Perspektiven*, [in:] *Städteatlanten vier Jahrzehnte Atlasarbeit in Europa*, hg. v. W. Ehbrecht (Städteforschungen 80), Köln–Weimar–Wien 2013, s. VII–XLIII; F. Oppl, *Der Europäische historische Städteatlas. Projekt – Ziele – Leistungen*, „Pro Civitate Austriae. Informationen zur Stadtgeschichtsforschung in Österreich” 215 (2010), s. 9–20.

² R. Czaja, *Die historischen Atlanten der europäischen Städte*, „Jahrbuch für europäische Geschichte” 3 (2002), s. 205–216; H. B. Clarke, *Construction and Deconstruction. Components of an Historic Towns Atlas Methodology*, [in:] *Städteatlanten* (jak przyp. 1), s. 32–33.

³ F. Oppl, *Die Stadt sehen. Städteatlanten und der Blick auf die Stadt*, [in:] *Städteatlanten* (jak przyp. 1), s. 19–20.

⁴ A. Simms, S. Gearty, *The European Historic Towns Atlas project: success and challenges (with particular reference to the Irish Historic Towns Atlas)*, „Urban History” 46, 1 (2019), s. 149–162.

⁵ F. Oppl, *Should the Historic Towns Atlases continue beyond the first Ordnance Survey?*, [in:] http://www.historiaurbium.org/english/atlati_en.html

⁶ D. Stracke, T. Tippach, *Der Deutsche historische Städteatlas. Zur konzeptionellen Weiterentwicklung eines nationalen Städteatlas*, [in:] *Städteatlanten* (jak przyp. 1), s. 64–65; E. Chodějovská, S. Gearty, D. Stracke, *The „digital turn” of the European Historic Towns Atlas: comparing solutions for digital atlas production and online presentation*, „Città e Storia” 10 (2015), s. 89–121; A. Simms, *The European Historic Towns Atlas* (jak przyp. 1), s. 28–39.

⁷ *Atlas historyczny miast polskich* (= *Historischer Atlas polnischer Städte*), t. 1: *Prusy Królewskie i Warmia* (= *Königliches Preussen und Hochstift Ermland*), z. 2: *Toruń*, wyd. A. Czacharowski, opr. hist. J. Tandecki, opr. kart. Z. Koziel, Toruń 1995, s. 11, 20, mapa nr 1; R. Czaja, R. Golba, *Städteatlanten und GIS: die Edition der Katasterkarte der Stadt Thorn*, [in:] *Die Geschichte im Bild: Editionswissenschaftliches Kolloquium 2015* (Publikationen des Deutsch-Polnischen Gesprächskreises für Quellenedition 8), hg. v. H. Flachenecker, K. Kopiński, J. Tandecki, Toruń 2016, s. 52–54.

go atlasu pomięto treści naniesione na mapę przedmieść Torunia w 1829 roku w związku z planami budowy nowych fortyfikacji⁸.

Tworzenie map katastralnych we wschodnich prowincjach Królestwa Prus zapoczątkowała ustawa (Gesetz) z 21 maja 1861 roku. W Toruniu, podobnie jak i w większości pruskich miast, w pierwszych dziesięcioleciach funkcjonowania urzędu katastralnego korzystano ze starszych map pomiarowych, nowe pomiary geodezyjne wykonywano tylko dla wybranych obszarów⁹. Pierwszym dużym przedsięwzięciem geodezyjno-kartograficznym Urzędu Katastralnego dla powiatu toruńskiego był kataster wsi Mokre (Mocker), która w 1906 roku została włączona w granice miasta Torunia. Prace pomiarowe dla obszaru obejmującego około 910 hektarów prowadzono w latach 1882–1884, a rysowanie map 24 obrębów (Gemarkung) trwało do 1887 roku. Większość map obrębowych wykreślono w skali 1:1000, a jedynie kilka arkuszy, obejmujących pola bez zabudowy, wykonano w skali 1:2000¹⁰. W związku z budową nowych obiektów i wytyczaniem ulic od lat siedemdziesiątych XIX wieku prowadzono pomiary geodezyjne na przedmieściach Bydgoskim i Chelmińskim. Przy końcu XIX i na początku XX stulecia pomiarami geodezyjnymi objęto słabo zabudowane tereny położone nad Wisłą na zachód od miasta (Cegielnia/Ziegelei, Port Drzewny/Holzhafen) oraz folwark Nowe Bielany (Neu Weisshof) o łącznej powierzchni około 674 ha. Od lat osiemdziesiątych XIX wieku rysowano na podstawie nowych pomiarów geodezyjnych mapy dla wybranych fragmentów obszaru miasta w obrębie murów miejskich¹¹. Dopiero jednak w 1910 roku rozpoczęto prace nad nowym katastem miasta Torunia. Zgodnie z harmonogramem zatwierdzonym w styczniu tegoż roku, w pierwszej fazie prace geodezyjne miały objąć tereny przedmieść: na północy Starego i Nowego Przedmieścia Chelmińskiego (Kulmer Vorstadt, Neue Kulmer Vorstadt), na wschodzie Jakubskiego Przedmieścia (Jacobs Vorstadt), na zachodzie Bydgoskiego Przedmieścia (Bromberger Vorstadt) – o łącznej powierzchni około 575 ha. Latem 1910 roku pięć zespołów geodetów rozpoczęło pracę na wschodnich i południowo-wschodnich przedmieściach. Od września 1911 roku do sierpnia 1913 roku prowadzono pomiary w centrum miasta (Innenstadt), w obrębie średniowiecznych murów obronnych (powierzchnia 52 ha). W 1913 roku pomiarami objęto przedmieścia na północy i zachodzie. W styczniu i lutym 1914 roku miernicy pracowali na zachodnim brzegu Wisły, na terenie o łącznej powierzchni 1251 ha; do sporządzenia mapy katastralnej okolic dworca kolejowego (obecnego Dworca Głównego) wykorzystano pomiary wykonane w latach 1911–1912 przez geodetów kolejowych. Roboty kreślarskie trwały od jesieni 1910 roku do

lipca 1915 roku, ich efektem są 154 mapy obrębowe¹². Były one rysowane, w zależności od zagęszczenia zabudowy, w czterech różnych skalach. Dla terenu w obrębie średniowiecznych murów obronnych zastosowano skalę 1:250. Większość arkuszy z obszarów przedmiejskich wykonano w skali 1:500. Dla niezasiedlonych terenów po dawnych fortyfikacjach oraz obszarów nad Wisłą i pól na obrzeżach miasta użyto skali 1:1000 i 1:2000. Pomiary geodezyjne zostały oparte na podstawie w lokalnym układzie współrzędnych prostokątnych miasta Torunia, w którym dla punktu głównego (Wieża Ratuszowa) przyjęto współrzędne $X = 10\,000\text{ m}$ i $Y = 10\,000\text{ m}$. Obrazem układu na poszczególnych arkuszach katastru są naniesione co 25, 50, 100 lub 200 metrów (w zależności od skali) krzyże odzwierciedlające przebieg prostokątnej siatki. Wzrastające wartości współrzędnych od punktu głównego w kierunku północnym i wschodnim liczono dla ułatwienia od zera, natomiast w przeciwnych kierunkach współrzędne opisano malejąco, odejmując wartości od 10 000 m. Stan zachowania map katastru Torunia jest dobry. Do końca XX wieku był on wykorzystywany przez administrację państwową i komunalną. Ingerencje w treść mapy wprowadzone po 1945 roku polegały głównie na naniesieniu czerwonym atramentem polskich nazw ulic i obiektów oraz projektowanych linii komunikacyjnych i budynków. Przed kilkunastu laty wszystkie arkusze katastru zostały przekazane do Archiwum Państwowego w Toruniu.

Część kartograficzną atlasu uzupełniają reprodukcje map historycznych oraz mapy autorskie. W zestawie map historycznych w większej liczbie uwzględniono źródła kartograficzne z okresu od końca XVIII wieku do 1939 roku; ze względu na dużą wartość historyczną włączono również reprodukcje dwóch map z lat 1793 i 1873–1877, które opublikowane zostały już w pierwszym wydaniu atlasu Torunia. W ramach projektu opracowano geoprzestrzenną bazę danych w systemie GIS, która zawiera zwektoryzowane dane z mapy katastralnej oraz dane historyczne o mieszkańcach i właścicielach nieruchomości, które opracowane zostały przez Krzysztofa Mikulskiego, Agnieszkę Zielińską i Jarosława Kłaczekowa. Pełna baza danych udostępniona jest na stronie Urzędu Miejskiego Torunia (<https://www.torun.pl/pl/miasto/mapy-gis>). W drukowanej wersji atlasu opublikowane zostały mapy prezentujące strukturę społeczną mieszkańców i właścicieli nieruchomości w Starym i Nowym Mieście Toruniu w przekrojach z lat: 1455, około 1600, 1703, 1825, 1884, 1908, 1923 i 1932. Ponieważ w pierwszym wydaniu atlasu Torunia zamieszczony został opis historii miasta od jego założenia do obecnych czasów, autorzy opracowań w niniejszej edycji skoncentrowali się na przedstawieniu zagadnień dotyczących rozwoju przestrzennego i społecznego miasta do roku 1939. Część tekstowa i wybrane mapy atlasu dostępne są także na stronie internetowej projektu www.atlasmiast.umk.pl.

Roman Czaja
Radosław Golba

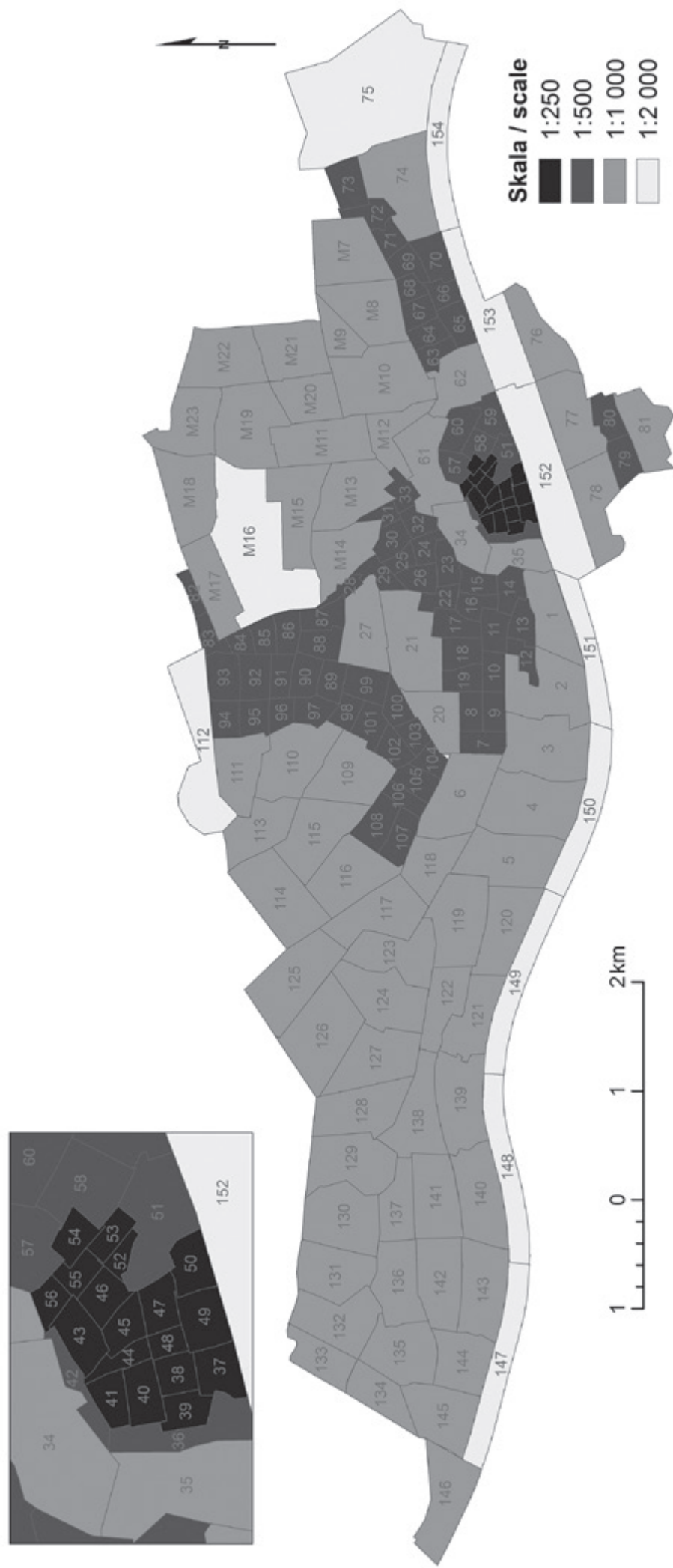
⁸ Archiwum Państwowe w Toruniu, Zbiory Kartograficzne, sygn. 310, nr 676, 578; ibidem, sygn. 311, T. 268; zob mapy nr 12 i 13 w tym tomie.

⁹ A. Pawłowska-Wielgus, *Mapy katastralne w archiwach państwowych w Polsce*, [in:] *Z dziejów kartografii*, t. 1, wyd. J. Janczak, Z. Rzepa, Wrocław 1979, s. 149–151; R. Czaja, *Historical Atlas of Polish Towns: between source edition and the cartographic presentation of research of the history towns*, „Studia Geohistorica” 6 (2018), s. 82.

¹⁰ Archiwum Państwowe w Toruniu, Kartografia, sygn. I 292, „Kreis Thorn. Gemarkung Mocker 107 (86). Gemarkungskarte in 24 Blättern”.

¹¹ Ibidem, Akta miasta Torunia 1793–1919, nr 7997, „Die Nachweisungen der größeren kommunalen Vermessungen 1881–1920”; ibidem, Urząd Katastralny w Toruniu, 931, 934–936.

¹² Ibidem, Akta miasta Torunia 1793–1919, nr 7999, „Neuvermessungen der Stadt Thorn 1910–1920”; ibidem, nr 7997, s. 202, 244.

Il. 1. Układ skal arkuszy mapy katastralnej Torunia, 1910–1915, opr. Radosław Golba (Archiwum Państwowe w Toruniu, Kartografia, 3/1–154)

INTRODUCTION

It is the interest in the history of towns of pre-industrial period that gave impetus to the initiation of the “European Historic Towns Atlas” project that has been implemented for over fifty years¹. A constant element of the project is the discussion on the principles of editing cartographic sources. Already during the discussions on the concept of the “Atlas” at the conferences of the International Commission for the History of Towns in the second half of the 1960s, it was decided that the main goal of the project was the edition of the oldest cadastral map of a given town or city on a scale of 1:2,500. Initially, this recommendation was implemented in atlases in different ways. For the publishers of German and Austrian atlases, the main map was a selected cartographic source, so their editing work on the main map was limited to the redrawing and rescaling of a preserved cadastral map. Another method was employed by the publishers of English, French and Italian atlases, whose main maps were based on various cadastral historical maps². The guidelines of preparing the main map and the contents of the canon of cartographic sources were the subject of the conference of publishers of Atlas in Münster in 1995³. The modifications of the editorial guidelines adopted at that time did not end the discussion on the content of the atlases or the guidelines⁴.

The recent development of research on the history of cities in the modern era created an incentive to expand the program of the atlases so as to include also cartographic sources

and historical and iconographic materials from the 19th and 20th centuries⁵. Another modern challenge is the publication of digital atlases (digitization) and the use of digital technologies for editing maps, mainly the Geographic Information System (GIS). These postulates result both from the spread of digital tools in the field of humanities and from efforts to enable the researchers to use the materials contained in atlases which are available in printed versions in only a few European libraries. The online publication of print versions of atlases is accompanied by a discussion – held mainly within the framework of the Atlas Working Group affiliated at the International Commission for the History of Towns – on the methodological aspects of the use of digital technology for the publication of town atlases⁶. Under its influence, the Toruń team of the “Historical Atlas of Polish Towns” undertook the implementation of a project whose aim was to prepare the second part of the Toruń atlas with an edited cadastral map of 1910–1914.

The editors of the first edition of the Toruń atlas, strictly adhering to the recommendations of the International Commission for the History of Towns, used three maps made according to the measurements of 1816 as the basis for the preparation of the main map due to the lack of a cadastral map of the city from the pre-industrial era⁷. These three maps were drawn up at the request of the Prussian government in order to record the damage caused after the city was occupied by the French army in 1812 and then besieged by the Russian army. While compiling

¹ A. Simms, *The European Historic Towns Atlas project: origin and potential*, [in:] *Lords and Towns in Medieval Europe. The European Historic Towns Atlas Project*, eds. A. Simms, H. B. Clarke, Ashgate 2015, pp. 13–32; W. Ehbrecht, *Atlasarbeit auf dem Weg. Eine Einführung: Bilanz und Perspektiven*, [in:] *Städteatlanten vier Jahrzehnte Atlasarbeit in Europa*, ed. W. Ehbrecht (Städteforschungen 80), Köln–Weimar–Wien 2013, pp. VII–XLIII; F. Oppl, *Der Europäische historische Städteatlas. Projekt – Ziele – Leistungen*, “Pro Civitate Austriae. Informationen zur Stadtgeschichtsforschung in Österreich” 215 (2010), pp. 9–20.

² R. Czaja, *Die historischen Atlanten der europäischen Städte*, “Jahrbuch für europäische Geschichte” 3 (2002), pp. 205–216; H. B. Clarke, *Construction and Deconstruction. Components of an Historic Towns Atlas Methodology*, [in:] *Städteatlanten* (as n. 1), pp. 32–33.

³ F. Oppl, *Die Stadt sehen. Städteatlanten und der Blick auf die Stadt*, [in:] *Städteatlanten* (as n. 1), pp. 19–20.

⁴ A. Simms, S. Gearty, *The European Historic Towns Atlas project: success and challenges (with particular reference to the Irish Historic Towns Atlas)*, “Urban History” 46, 1 (2019), pp. 149–162.

⁵ F. Oppl, *Should the Historic Towns Atlases continue beyond the first Ordnance Survey?*, [in:] http://www.historiaurbium.org/english/atlati_en.html

⁶ D. Stracke, T. Tippach, *Der Deutsche historische Städteatlas. Zur konzeptionellen Weiterentwicklung eines nationalen Städteatlas*, [in:] *Städteatlanten* (as n. 1), pp. 64–65; E. Chodějovská, S. Gearty, D. Stracke, *The “digital turn” of the European Historic Towns Atlas: comparing solutions for digital atlas production and online presentation*, “Città e Storia” 10 (2015), pp. 89–121; A. Simms, *The European Historic Towns Atlas* (as n. 1), pp. 28–39.

⁷ *Atlas historyczny miast polskich* (= *Historischer Atlas polnischer Städte*), vol. 1: *Prusy Królewskie i Warmia* (= *Königliches Preussen und Hochstift Ermland*), fasc. 2: *Toruń*, ed. A. Czacharowski, hist. cont. J. Tandecki, cart. con. Z. Koziel, Toruń 1995, pp. 11, 20, map no. 1; R. Czaja, R. Golba, *Städteatlanten und GIS: die Edition der Katasterkarte der Stadt Thorn*, [in:] *Die Geschichte im Bild: Editions- und wissenschaftliches Kolloquium 2015* (Publikationen des Deutsch-Polnischen Gesprächskreises für Quelledition 8), eds. H. Flachenecker, K. Kopiński, J. Tandecki, Toruń 2016, pp. 52–54.

the main map of the first atlas, the editors did not include the information on the map of the Toruń suburbs in 1829 regarding the plans to build new fortifications⁸.

The preparation of cadastral maps in the eastern provinces of the Kingdom of Prussia was initiated by the Act (Gesetz) of 21 May 1861. In Toruń, as well as in the majority of Prussian towns and cities, in the first decades of the functioning of cadastral office new geodetic measurements were made only for selected areas, whereas generally the older survey maps were used⁹. The first large geodetic and cartographic project of the Cadastral Office for the Toruń County was the cadastral map of the village of Mokre (Mocker), which in 1906 was incorporated into the city of Toruń. The measurements for an area covering about 910 hectares were carried out in 1882–1884, whereas the drawing of maps of 24 districts (Gemarkung) lasted until 1887. Most of the district maps were based on a scale of 1:1,000, and only a few sheets, covering fields without buildings, were drawn on a scale of 1:2,000¹⁰. In view of the construction of new buildings and marking out streets from the 1870s, the geodetic measurements were carried out in the Bydgoskie and Chelmińskie suburbs. At the end of the 19th and at the beginning of the 20th century, the geodetic measurements covered some poorly developed areas located on the Vistula River to the west of the city (Brickyard/Ziglelei, Timber Port/Holzshafen) and the Nowe Bielany (Neu Weissshof) grange – a total area of 674 ha. From the 1880s, on the basis of new geodetic surveys, maps were drawn for selected parts of the city within the city walls¹¹. However, it was only in 1910 when the work on the new cadastral map of the city of Toruń began. According to the schedule approved in January of the same year, the first phase of geodetic works were to cover the suburbs: in the north – Stare and Nowe Chelmińskie suburbs (Kulmer Vorstadt, Neue Kulmer Vorstadt), in the east – Jakubskie suburb (Jacobs Vorstadt), in the west – Bydgoskie suburb (Bromberger Vorstadt); a total area of about 575 ha. In the summer of 1910, five geodetic teams started to work in the eastern and south-eastern suburbs. From September 1911 to August 1913, measurements were carried out in the city centre (Innenstadt), within the medieval defensive walls (area of 52 ha). In 1913, the measurements covered the suburbs in the north and west. In January and February 1914, the surveyors worked on the west bank of the Vistula, on the area of 1251 ha; in order to make a cadastral map of the vicinity of the railway station (today's Central Station), the measurements made in 1911–1912 by railway geodesists were used. The work

on the drawings lasted from the autumn of 1910 to July 1915, their effect being 154 district maps on four different scales, depending on the building density¹². A scale of 1:250 was used for the area within the medieval defensive walls. Most of the sheets from the suburban areas were made on a scale of 1:500. The 1:1,000 and 1:2,000 scales were used for the unsettled areas of former fortifications, territories on the Vistula and fields on the outskirts of the city. Geodetic measurements were based on geodetic network in the local rectangular coordinate system of the city of Toruń, in which it was the Town Hall Tower that was the main point with coordinates $X = 10,000$ and $Y = 10,000$. This coordinate system is made visible on individual cadastral sheets in the form of crosses every 25, 50, 100 or 200 meters (depending on the scale), which reflect the course of the rectangular grid. Increasing coordinate values from the main point in the north and east directions were counted from zero, while in opposite directions the coordinates descended values were subtracted from 10,000 m. The condition of maps of the cadastre of Toruń is good. Until the end of the 20th century, it was used by the state and municipal administration. Interferences in the content of the map introduced after 1945 mainly consisted in the addition of Polish names of streets and facilities (in red ink) and planned communication lines and buildings. Several years earlier, all cadastral sheets were taken over by the State Archives in Toruń.

The cartographic part of the atlas is complemented by historical map reproductions and authors' maps. The set of historical maps to a larger extent includes cartographic sources from the late 18th c. to 1939; due to the exceptional historical value, this atlas contains also the reproductions of two maps from 1793 and 1873–1877, which were already published in the first edition of the Toruń atlas. As part of the project, a geospatial database was developed in the GIS system, which includes vectorized data from the cadastral map, and historical information on residents and property owners prepared by Krzysztof Mikulski, Agnieszka Zielińska and Jarosław Kłaczko. The full database is available on the website of the Municipal Office of Toruń (<https://www.torun.pl/pl/miasto/mapy-gis>). In the printed version of the atlas there are maps showing the social structure of residents and property owners in the Old and New Town of Toruń in cross sections from the following years: 1455, around 1600, 1703, 1825, 1884, 1908, 1923 and 1932. As the description of the city's history from its foundation to the present times was already published in the first edition of the Toruń atlas, in this edition the authors of the studies focused on the presentation of issues concerning the spatial and social development of the city until 1939. The historical content and selected maps of the atlas are also available at the project website: www.atlasmiast.umk.pl.

Roman Czaja
Radosław Golba

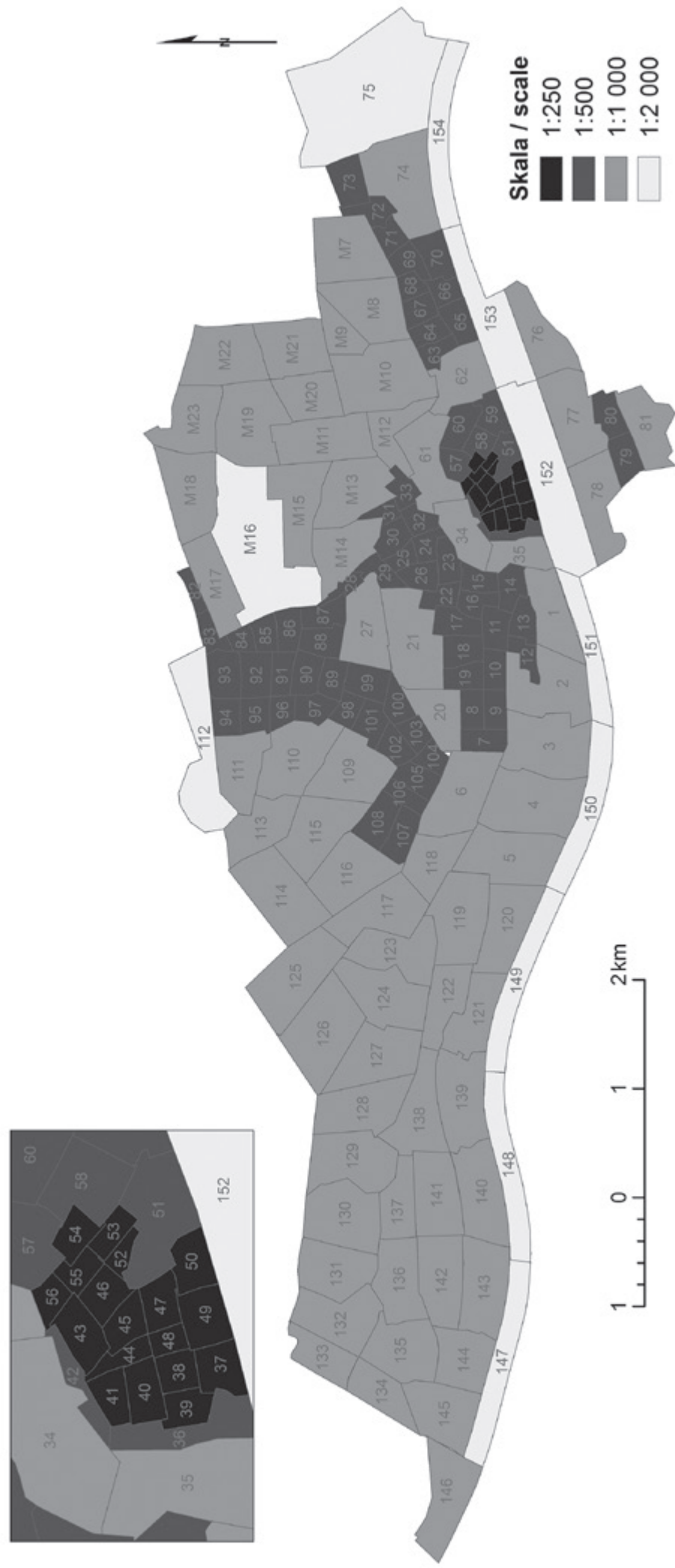
⁸ Archiwum Państwowe w Toruniu (State Archives in Toruń), Zbiory Kartograficzne, ref. no. 310, no. 676, 578; ibidem, ref. no. 311, T. 268; see the map no. 12 and 13 in this volume.

⁹ A. Pawłowska-Wielgus, *Mapy katastralne w archiwach państwowych w Polsce*, [in:] *Z dziejów kartografii*, vol. 1, eds. J. Janczak, Z. Rzepa, Wrocław 1979, pp. 149–151; R. Czaja, *Historical Atlas of Polish Towns: between source edition and the cartographic presentation of research of the history towns*, "Studia Geohistorica" 6 (2018), p. 82.

¹⁰ State Archives in Toruń, Kartografia, ref. no. I 292, "Kreis Thorn. Gemarkung Mocker 107 (86). Gemarkungskarte in 24 Blättern".

¹¹ Ibidem, Akta miasta Torunia 1793–1919, no. 7997, "Die Nachweisungen der größeren kommunalen Vermessungen 1881–1920"; ibidem, Urząd Katastralny w Toruniu, no. 931, 934–936.

¹² Ibidem, Akta miasta Torunia 1793–1919, no. 7999, "Neuvermessungen der Stadt Thorn 1910–1920"; ibidem, no. 7997, pp. 202, 244.

III. 1. The scale arrangement of the sheets of cadastral map of Toruń, 1910–1914, prep. by Radosław Golba (State Archives in Toruń, Cartography, 3/1–154)

HISTORIA, ROZWÓJ PRZESTRZENNY I SPOŁECZEŃSTWO MIASTA TORUNIA 1231–1939

ŚREDNIOWIECZE I CZASY NOWOŻYTNE (1231–1793)

KRZYSZTOF MIKULSKI

Miasto Toruń leży na ziemi chełmińskiej, która w drugiej połowie X wieku została podbita przez Piastów i włączona do państwa polskiego. W okresie rozbicia dzielnicowego (po roku 1138) terytorium to należało do Księstwa Mazowieckiego. Od drugiego dziesięciolecia XIII wieku nasiliły się najazdy pogańskich Prusów na te tereny i książę mazowiecki Konrad podjął plan zabezpieczenia północnych rubieży swojego władztwa przy pomocy zakonu rycerskiego. W tym celu w przywilejach z lat 1228–1230 przekazał zakonowi niemieckiemu ziemię chełmińską, która w większości zajęta była przez plemiona pruskie. W 1231 roku pierwszy oddział wojsk zakonu niemieckiego, wspierany przez rycerzy księcia Konrada Mazowieckiego, przekroczył Wisłę i rozpoczął podbój ziemi chełmińskiej. Według relacji przekazanej w spisanej na początku XIV stulecia kronice Piotra z Dusburga pierwszą warownią, która zabezpieczała przeprawę i stanowiła oparcie dla walk przeciw Prusom, wzniesiono na dębie. Wkrótce obok warowni zaczęła się rozwijać osada miejska o nazwie Toruń, której wielki mistrz zakonu niemieckiego Herman von Salza oraz mistrz krajowy na Słowiańszczyźnie i Prusy Herman Balk w przywileju z 28 grudnia 1232 roku nadali prawo magdeburskie. Akt ten określał także ustrojowe i gospodarcze ramy rozwoju miasta; m.in. mieszczanie uzyskali prawo corocznego wyboru sędziego. Z powodu spalenia się pierwszego dokumentu, 1 października 1251 roku został wydany odnowiony przywilej – miasto otrzymało w nim 180 łanów patrymonium w zmienionych granicach, pozostałe postanowienia przywileju z 1232 roku zostały zachowane. W roku 1258 Toruń otrzymał od biskupa włocławskiego Wolimira w użytkowanie las i pola wsi Mokre. W 1262 roku mieszczanie odstąpili Zakonowi czynsz z młyna, strugę Bostolz z prawem do budowy na niej młynów, pastwisko koło Starego Torunia i 100 łanów ziemi w zamian za 60 łanów we wsi Srebrniki i 70 łanów w pobliżu granic miasta. W 1309 roku w zamian za wieś Srebrniki miasto otrzymało od Zakonu jatkę rzeźniczą i czynsz z pozostałych ław rzeźniczych.

Wiele kontrowersji budzi zagadnienie wieloetapowości powstawania Torunia, jego translokacji oraz genezy układu prze-

strzennego. Dla niniejszych badań ta ostatnia kwestia zdaje się mieć istotne znaczenie. Ustalony i utrwalony w ciągu XIII stulecia obrys murów miejskich i układ ulic pozostały bowiem stałym elementem, określającym funkcjonowanie miasta w następnych wiekach. Zauważany zaś już przez wcześniejszych badaczy niekonsekwentny i asymetryczny w znacznej mierze układ ulic skłaniał ich do szukania przyczyn tego typu rozwiązań w ukształtowaniu terenu i przebiegu szlaków handlowych w okresie przedmiejskim.

W roku 2018 zostało ostatecznie potwierdzone położenie pierwszego miasta lokacyjnego – na terenie obecnej wsi Stary Toruń, obok pierwszej warowni zakonu niemieckiego. Szczegółowa analiza zasięgu pierwotnego nadania Krzyżaków dla Torunia, dokonana przez Tomasza Jasińskiego, wskazuje, że obszar późniejszego miasta znajdował się początkowo poza jego patrymonium¹. Odkryte niedawno fragmenty układu przestrzennego w Starym Toruniu i odnalezione tam elementy zabudowy wskazują, że proces budowy miasta w tym miejscu był dosyć zaawansowany. Pierwsze miasto Toruń miało kształt regularnego prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami i było otoczone walem obronnym z trzema lub czterema bramami. W trakcie badań nieinwazyjnych w jego zachodniej części natrafiono na elementy zabudowy, a w północno-wschodnim narożniku na ślady większego założenia architektonicznego – być może pozostałości po pierwotnym kościele parafialnym św. Janów. Z roczników spisanych w toruńskim klasztorze franciszkanów wynika, że już w 1236 roku ze względu na zagrożenie wylewami Wisły pierwotne założenie zostało przeniesione na wysoką terasę wiślaną, na obecne miejsce. Zaawansowanie prac ziemnych i budowlanych na terenie Starego Torunia budzi jednak pewne wątpliwości co do czasu translokacji. Być może właściwszym jej momentem był rok 1239 – kiedy obok dzisiejszego Starego Miasta Torunia lokowany został klasztor franciszkanów.

W literaturze dominuje pogląd o dwuetapowym rozwoju przestrzennym Starego Miasta Torunia na obszarze docelowej lokalizacji: w pierwszym etapie (przed rokiem 1251) miał być zagospodarowany teren między ulicami św. Ducha a Mostową i ograniczony od północy ulicą Szeroką, dopiero w następnym etapie

¹ T. Jasiński, *Początki Torunia na tle osadnictwa średniowiecznego*, „Zapiski Historyczne” 46, 4 (1981), s. 5–34.

ciągle zabudowa miała objąć już całość terytorium miasta w obrębie późniejszych murów obronnych. Do takiej koncepcji zgodnie skłaniają się wszyscy właściwie badacze tego zagadnienia². U jej podstaw leży stwierdzona w wyniku analizy kartograficznej i planimetrycznej znacznie większa symetryczność w rozplanowaniu południowej części miasta, której starszą metrykę osadniczą potwierdzają też badania archeologiczne³. Centrum tego najstarszego układu przestrzennego stanowił – co również zgodnie przyjmuje się w literaturze – plac przy kościele św. Janów. Ustalono na podstawie analizy przestrzennej centralne położenie tego placu skłoniło badaczy do umiejscowienia tutaj najstarszego placu targowego.

Wcześniejsi badacze układu przestrzennego Torunia sugerują, że w okresie przedlokacyjnym przebiegały przez ten obszar liczne (przynajmniej dwie ważne i krzyżujące się ze sobą) drogi, które miały dać początek osadnictwu, a następnie miastu. Założenie takie wydaje się dość ryzykowne, jeśli bowiem wziąć pod uwagę, że główna przeprawa przez Wisłę w tym czasie znajdowała się w obecnej wsi Stary Toruń, to przez obszar dzisiejszego miasta mógł przechodzić co najwyżej szlak o mniejszym znaczeniu komunikacyjnym, wiodący ze Starego Torunia w kierunku Dobrzynia i Płocka, bądź droga na północ, która następnie łączyła się z głównym szlakiem prowadzącym ze Starego Torunia w kierunku Chelmina. Notabene wydaje się, że założenie nowego ośrodka miejskiego musiało wywołać rewolucję w dotychczasowym układzie drożnym.

Można przyjąć, że osadnicy na nowym miejscu odtworzyli kształt miasta założonego w Starym Toruniu. Regularny prostokąt wyznaczony dzisiejszymi ulicami Rabsiańska, Ciasna, Mostowa, Szeroka, południową pierzeją Rynku i Różana oraz ulicą Piekary odpowiada powierzchniowo pierwotnej lokacji. W jego zachodniej części znajdował się opisany już w literaturze tzw. Werder („Wyspa”). Funkcjonowanie na „wyspie” ław mięsnych oraz stojący przy niej kościół parafialny sugerują, że obszar ten był centrum targowym i kultowym powstającego miasta⁴. Z koncepcją tą związana jest najbardziej chyba tajemnicza wśród nazw toruńskich ulic – św. Anny. Wskazuje ona, że musiał się przy niej znajdować obiekt sakralny pod wezwaniem tej świętej; być może był nim pierwotny kościółek parafialny w obrębie „wyspy”. Translokacja miasta, połączona z przeniesieniem wezwania kościoła ze Starego Torunia (św. Jana Chrzciciela bądź od razu św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty), doprowadziła do zniknięcia patrocinium (używanego między 1236 a 1251 rokiem), pozostało ono jedynie w nazwie ulicy. Śladem kultu św. Anny w Toruniu jeszcze w następnym stuleciu było może ufundowanie przez radę miejską (w połowie XIV wieku) w kościele parafial-

nym, obok dwóch fresków przedstawiających św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelistę, także rzeźby tej świętej⁵.

Być może już przed 1 października 1251 roku (data odnowienia przywileju chełmińskiego) podjęta została decyzja o rozszerzeniu obszaru miasta przede wszystkim w kierunku północno-zachodnim, ale też wschodnim (wschodnia pierzeja ul. Mostowej) i południowym (ul. Żeglarska i południowa pierzeja ul. Rabsiańskiej). Jeszcze jednak w 1252 roku klasztor franciszkanów określono jako leżący poza miastem⁶. Z kolejnym etapem rozbudowy Torunia jest kojarzona przede wszystkim zgoda z konu niemieckiego na wzniesienie domu targowego (sukiennic) przy Rynku w 1259 roku⁷. Inwestycja ta świadczy o przeniesieniu centrum miasta na nowo rozplanowany Rynek. Taki zwrot w planowaniu miasta ma liczne analogie na ziemiach polskich⁸.

Ostatecznie Stare Miasto Toruń zyskało dość nieregularny układ przestrzenny, wynikający z kilku etapów rozbudowy. Najbardziej regularne były bloki zabudowy po obu stronach ulicy św. Anny (dziś ul. Mikołaja Kopernika). Pozostałe bloki dostosowywano do warunków naturalnych i obiektów funkcjonujących przed rozszerzeniem obszaru miasta. Nierównoległość pierzei rynkowych była efektem konieczności dopasowania pierzei północnej do powstałego już wcześniej zespołu klasztornego franciszkanów z kościołem Najświętszej Marii Panny. Ogółem w Starym Mieście Toruniu funkcjonowało trzydzieści nazw ulicznych (licząc osobno cztery pierzeje rynkowe) i dwadzieścia trzy bloki zabudowy (uwzględniając jako osobne bloki ratusz i kościół św. Janów).

Lokacja Nowego Miasta Torunia w 1264 roku pod względem przestrzennym była uwarunkowana ustalonymi już wówczas granicami Starego Miasta i zamku wraz z przedzamczem oraz założonego nieco wcześniej (w roku 1263) klasztoru dominikanów. Do ulic i bloków zabudowy o regularnym charakterze dodano bloki zabudowy i ulice, których rozplanowanie wyraźnie odbiegało od regularności. Ulica Garbary (dziś Wielkie Garbary) mogła nawiązywać do wcześniejszej tzw. Drogi Dobrzyńskiej, a bloki północne – na północ od ulic: Zaulek Jeleni, Wenecka i Zaulek Lisi (dziś Zaulek Prosowy i ul. Wysoka) – dopasowane były do obszaru klasztoru dominikanów, włączonego w granice Nowego Miasta. Rynek przesunięty był na południe w stosunku do centrum. Ogółem Nowe Miasto obejmowało dziewiętnaście bloków zabudowy (wokół kościołów św. Mikołaja i św. Jakuba o charakterze rozproszonym, dwa bloki przy ul. Paulerskiej – dziś Małe Garbary – połączone były budynkiem łaźni), które przedzielały dwadzieścia dwie ulice.

W zabudowie obu toruńskich miast widać wyraźne różnice (tab. 1, 2). Stare Miasto było zabudowane zdecydowanie „gęściej”, przeważały w nim nieduże domy bez zaplecza gospodar-

² Por. M. E. Gąsiorowscy, *Toruń*, Warszawa 1963, s. 24; J. Zbolewicz, *Rozplanowanie Starego Miasta w Toruniu w świetle analizy metrologicznej*, „Rocznik Toruński” 10 (1975), s. 239–257; T. Jasiński, *Z zagadnień topografii społecznej średniowiecznego Torunia (część I – Stare Miasto)*, „Zapiski Historyczne” 48, 3 (1983), s. 9–10.

³ J. Chudziakowa, *Badania nad średniowiecznym ośrodkiem miejskim na terenie Torunia w latach 1969–1972*, „Zapiski Historyczne” 38, 3 (1973), s. 80.

⁴ K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XV wieku*, Toruń 1999, s. 28–30.

⁵ T. Trzebiński, *Wykaz czynszów Starego Miasta Torunia z lat około 1330*, „Zapiski TNT” 10, 5–6 (1936), s. 188; por. K. Mikulski, *Dzieje parafii świętojańskiej w XIII–XVIII wieku*, [in:] *Bazylika katedralna św. Janów w Toruniu*, red. M. Biskup, Toruń 2003, s. 7–8.

⁶ *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. I/1, hg. v. R. Philippi, Königsberg 1882, nr 259.

⁷ *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. I/2, hg. v. A. Seraphim, Königsberg 1909, nr 37.

⁸ S. Gawlas, *O kształt zjednoczonego królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społeczno-ustrojowej odrębności Polski*, Warszawa 1996, s. 35–36.

czego, zamieszkiwane przez uboższych rzemieślników i plebs (budy). Większą też rolę odgrywały szerokie parcele z usytuowanymi na zapleczu magazynami, właściwe dla działalności kupieckiej (około 34% wobec około 23% tego typu działek w Nowym Mieście). Natomiast najbardziej charakterystycznym elementem zabudowy Nowego Miasta, i to jeszcze w połowie XVI stulecia, była duża liczba pustych placów (ponad 33%) użytkowanych w działalności garbarskiej i do rozstawiania ram sukienniczych. Niezabudowanych parceli najwięcej było w kwartale sukienniczym (północno-wschodnia część miasta, place użytkowane głównie przez sukienników) i w pobliżu Strugi Toruńskiej (place użytkowane głównie przez garbarzy).

Tabela 1. Zmiany w strukturze zabudowy Torunia w latach 1550–1640

Typy parceli	1550		1640	
	liczba	%	liczba	%
Budynki publiczne	15	1,7	14	1,6
Otwarte szerokie	123	14	134	15,8
Zamknięte szerokie	71	8,1	68	8
Otwarte wąskie	136	15,5	139	16,4
Zamknięte wąskie	174	19,8	181	21,4
Garbarskie	20	2,3	29	3,4
Budy	214	24,4	181	21,3
Spichrze i mielcuchy	56	4,5	66	7,8
Ramy sukiennicze i garbarnie	17	1,9	4	0,4
Puste	52	5,9	31	3,7
Razem	878	100	847	100

Źródło: K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, Toruń 1999, s. 60, tab. 4.

W okresie od XVI do XVIII wieku liczba parceli w Toruniu dość znacząco się zmniejszyła, głównie w wyniku łączenia najmniejszych działek – bud. Do połowy XVII stulecia rosła natomiast liczba parceli zajętych przez magazyny zbożowe. Ostatecznie w 1793 roku, w momencie zakładania hipoteki dla poszczególnych parceli, w Starym Mieście naliczono ich 461, w Nowym Mieście – 311, a na przedmieściach – 331.

Tabela 2. Struktura zabudowy Torunia w 1793 roku

Części miasta	Typy zabudowy			
	domy mieszkalne	puste place	spichrze	razem
Stare Miasto	424	13	24	461
Nowe Miasto	278	35	8	311
Przedmieścia	324	7	0	331
Razem	1026	55	32	1103

Źródło: K. Mikulski, *Początki zaboru pruskiego (1793–1806)*, [in:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 1: *W czasach zaboru pruskiego (1793–1920)*, red. M. Biskup, Toruń 2003, s. 16.

Już w drugiej połowie XIII wieku na terenie przedmieść powstały pierwsze obiekty produkcyjne (cegielnie, wapiennik, młyn), handlowe (port) i sakralne (kościół i szpital). Od pierwszej połowy XIV stulecia rozwinęło się osadnictwo rzemieślnicze –

najpierw w bezpośrednim sąsiedztwie Bramy Chelmińskiej (kolodzieje, kowale) i Prawej (garncarze, kaszarze w tzw. Polskiej Wsi). Około 1350 roku została rozbudowana przedmiejska sieć uliczna, szczególnie na północ od murów miejskich, gdzie zapewne wówczas osiedlili się bardzo liczni tam w końcu XIV wieku przedstawiciele rzemiosł metalowych (ślusarze, nożownicy) i odzieżowych (plóciennicy)⁹.

Stosunkowo najlepiej jest opisane w literaturze Przedmieście Portowe, rozciągające się między murami miejskimi a Wisłą. Już w średniowieczu powstały między Bramą Mostową a Bramą Żeglarską cztery toruńskie łaźnie. Jedna z nich została następnie zamieniona na farbiarnię użytkowaną przez sukienników¹⁰, do których należały też ramy usytuowane w tej okolicy. Wraz z wybudowaniem stałego mostu przez Wisłę w jego najbliższym sąsiedztwie ulokowano siedzibę poborcy cła mostowego, a nieopodal budynek należący do kamlarii miejskiej¹¹. Najważniejszym elementem topografii toruńskiego portu handlowego był żuraw stojący nad samą rzeką, na odcinku między Bramą Żeglarską a Bramą Klasztorną¹². Od zachodu obszar przedmieścia zamykały mury klasztoru benedyktynek, który wraz z kościołem i szpitalem św. Ducha zajmował obszar między Bramą Klasztorną a Dworem Miejskim. Od wschodu i południa do murów klasztornych przylegały zabudowania tzw. Małych Rybaków (Kleine Fischerei)¹³. Po zburzeniu klasztoru i kościoła, w drugiej połowie XVII lub może już w XVIII wieku na obszarze tym powstała najgęściej chyba zasiedlona jurydyka przedmiejska będąca własnością benedyktynek¹⁴.

Zaraz za zabudowaniami klasztorowymi, u ujścia do Wisły kanału odprowadzającego wodę z fosy został usytuowany jeden z najstarszych toruńskich młynów – tzw. Żabi Młyn. Ze względu na słaby nurt wody był on mało wydajny i w XVI wieku zaprzestano jego użytkowania, a w XVIII stuleciu zbudowano w tym miejscu tartak. Za kanałem powstała w średniowieczu „najbliższa” (czyli najstarsza) cegielnia miejska. Niedaleko południowo-zachodniego narożnika murów znajdował się miejski wapiennik. Po wyeksploatowaniu możliwych do pozyskania surowców cegielnie były zakładane w dalszej odległości od miasta, najpierw w okolicy późniejszego Ogrodu Botanicznego, a następnie około dwóch kilometrów na zachód od murów miejskich – na terenie dzisiejszego Parku Miejskiego¹⁵. Około 1400 roku w pobliżu Torunia mogło funkcjonować pięć cegielni¹⁶.

⁹ K. Mikulski, *Topografia przedmieść toruńskich w XIV–XVII wieku*, „Zapiski Historyczne” 63, 3–4 (1998), s. 7–33.

¹⁰ T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chelmina*, Poznań 1982, s. 91.

¹¹ K. G. Praetorius, *Topografisch = historisch = statistische Beschreibung der Stadt Thorn und ihres Gebietes, die Vorzeit und Gegenwart umfassend*, Thorn 1832, s. 231.

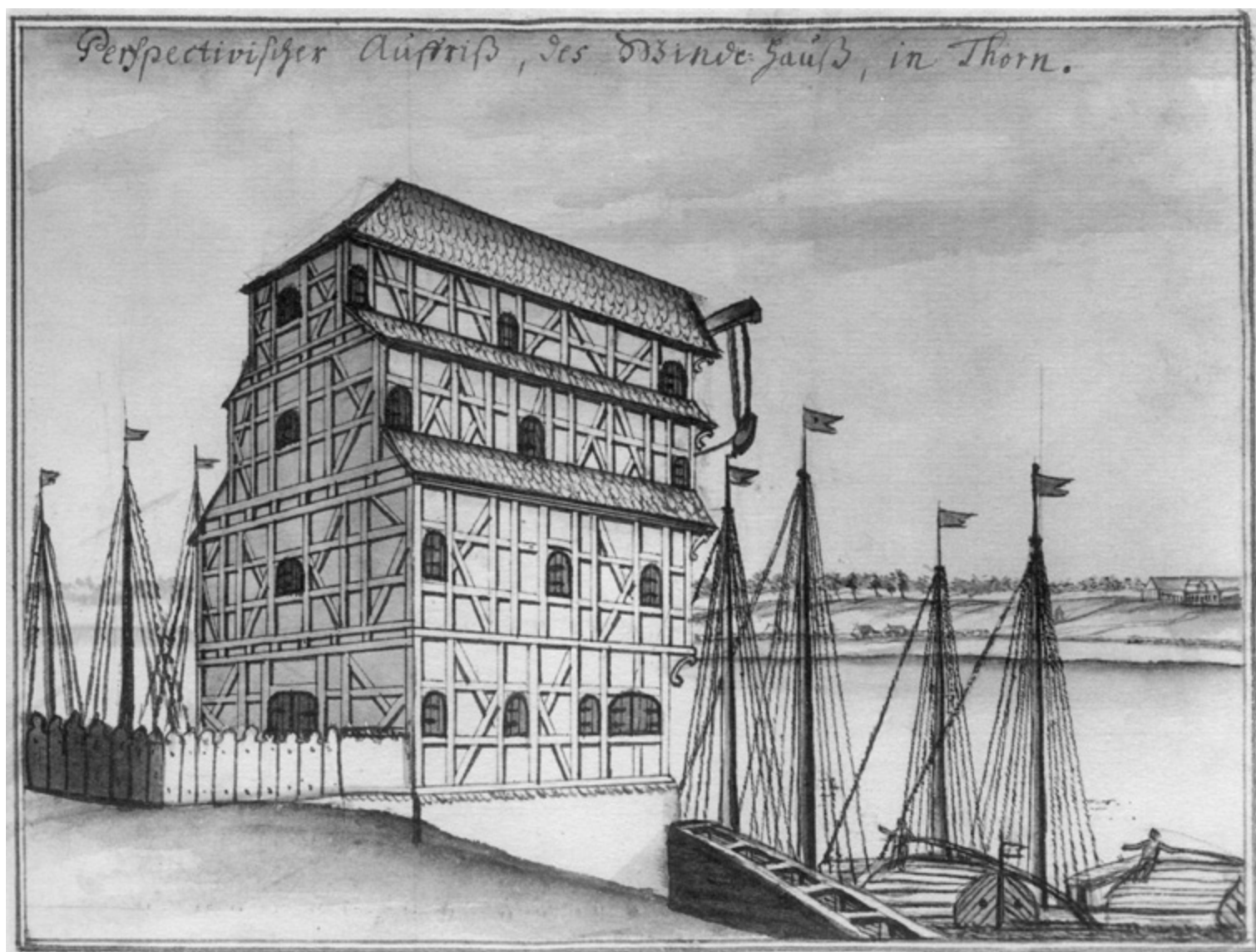
¹² Ibidem, s. 218–219.

¹³ T. Jasiński, *Przedmieścia* (jak przyp. 10), s. 92 n. – autor na skutek błędnego odczytu określenia tej części przedmieścia w księdze szosu („pistores” zamiast „piscatores”) umieścił tutaj tzw. „hokinbeckere”. Błąd ten sprostował w: T. Jasiński, J. Tandecki, *Literony i równoległy system kancelaryjny na starotoruńskich polipetykach woskowych*, „Studia Źródłoznawcze” 28 (1983), s. 105–161.

¹⁴ Jest to widoczne na planach Torunia z XVIII w., szczególnie na planie von Douglasa z 1793 r.

¹⁵ T. Jasiński, *Przedmieścia* (jak przyp. 10), s. 97 n.

¹⁶ Ibidem, s. 58.

Il. 2. Toruń. Żuraw na nabrzeżu i port nad Wisłą (rys. Jerzy Fryderyk Steiner, ok. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku* (tzw. *Album Steinera*), red. M. Biskup, Toruń 1998, s. 118, il. 70)

Il. 3. Toruń. Widok miasta od strony północno-zachodniej. Na pierwszym planie piaszczyste wydmy oraz ogrody i zabudowa na Bydgoskim Przedmieściu (z prawej strony) i Chełmińskim Przedmieściu (z lewej strony) (rys. Jerzy Fryderyk Steiner, ok. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, s. 56, il. 10)

Od Żabiego Młyna pochodzi nazwa Żabieniec, którą określano gęsto zabudowany obszar między młynem a innym ciekim wodnym – strugą spływającą do Wisły z pobliskich wzgórz przed Bramą Starotoruńską, przecinającą dzisiaj tzw. Dolinę Marzeń¹⁷. Bezpośrednio za tą strugą, nad samym brzegiem Wisły usytuowana była w średniowieczu najstarsza rzeźnia staromiejska (Kuttelhof). Przed XVII stuleciem została ona zlikwidowana, a ubój przeniesiony do tzw. ogrodu rzeźnickiego położonego kilkadziesiąt metrów dalej w górę owej strugi. Na miejscu dawnej rzeźni powstało niewielkie skupisko domów czynszowych. W pobliżu drugiej cegielni (na terenie dzisiejszego Ogrodu Botanicznego), nad Wisłą funkcjonowała przystań rybacka i stocznia. Niedaleko stoczni znajdowała się obejmująca kilka zabudowań jurydyka będąca własnością benedyktynów toruńskich. W ich posiadaniu był też folwark zamykający należącą do przedmieść część nabrzeża wiślanego.

Powyżej skarpy wiślanej, przed Bramą Starotoruńską, na zachód od miasta, zabudowa była dość nieregularna. Znajdowało się tam kilkanaście większych ogrodów i zajazdów oraz kilka gęściej zabudowanych skupisk, w średniowieczu określanych jako Nowa Troska (Neue Sorge). Położona była tam także kolejna jurydyka benedyktynów toruńskich, charakteryzująca się gęstą zabudową.

Północno-zachodnią część przedmieść zajmowały ogrody mieszczańskie. Rozpościerały się przy biegnących równoleżnikowo ulicach, częściowo pokrywających się z dzisiejszymi ulicami Bydgoskiego Przedmieścia. Przedmiejska Końska (Rosengasse) to obecnie ulica Zygmunta Krasińskiego, Cicha (Stummegasse) – to ulica Adama Mickiewicza, Mieczowa (Swertgasse, pol. Pośrednica) – to ulica Juliusza Słowackiego, Pszczelarska (Honigsneidergasse, pol. Gradówka) – to ulica Józefa Ignacego Kraszewskiego, wreszcie Oprawcza (Büttelgasse, pol. Chelmionka) to dzisiejsza ulica Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego – w średniowieczu prowadziła na górę zwaną Wiesiołkami (Galgenberg, określane potem potocznie jako Galgus, okolice skrzyżowania dzisiejszej ulicy św. Józefa z Grunwaldzką), gdzie dokonywano egzekucji zлочyńców skazanych na śmierć przez powieszenie i z tego wzięła się jej nazwa.

Wszystkie wymienione ulice odchodziły od głównego traktu idącego z Bramy Chelmińskiej na północ. Na początkowym odcinku określany on był jako Kołodzieje (Corrifices) i prowadził do kościoła i szpitala św. Jerzego, przy którym rozdawał się w Drogę Świerczyńską wiodącą w kierunku Chelmina oraz dwie równoległe ulice: Polską (dzisiejsza Czerwona Droga) i Waliszewo (dzisiejsza ul. Grudziądzka) biegnące w kierunku Mokrego, a potem Gdańska i Malborka. Stojące przy tych ulicach skupiska niewielkich domków, zamieszkałych przez ubogich mieszkańców przedmieść, przedzierały większe ogrody i pola uprawne. W Waliszewie funkcjonował w XVIII wieku folwark rodziny Geretów, do którego należało około 10 łanów gruntów ornych – był to największy prywatny majątek na przedmieściach Torunia. Powy-

żej Waliszewa płynęła struga Mokra, na której urządzono jedno z głównych ujęć wody pitnej dla miasta – tzw. Condit.

Obszar na północ od murów Starego i Nowego Miasta aż po ulicę Polską zajmowała regularna sieć ulic z gęstą zabudową przedmiejską, której centralny punkt stanowił kościół św. Wawrzyńca. W średniowieczu była to najgęściej zaludniona część toruńskich przedmieść, a jej społeczny charakter określały nazwy ulic: Tragaraska, Kucharska, Ślusarska, Garncarska. Zamieszkiwali tam ubodzy przedstawiciele rzemiosł metalowych (ślusarze, nożownicy) i garncarskiego (zduni) oraz plebsu (tragarze, kucharze). Na wschodnim krańcu tej części przedmieść spiętrzone wody płynącej sztucznym korytem Strugi Toruńskiej urządzając dwa stawy zwane potem kaszownikami. Przy służie zamykającej dolny staw działały w średniowieczu młyn piekarski (kaszarski) i tartak. Obiekt przemysłowy usytuowany na służie za górnym stawem zmieniał swoją funkcję: w średniowieczu był to zapewne zbudowany około 1262 roku drugi młyn kaszarski, w XVI wieku młyn prochowy, a od 1619 roku kuźnica miedzi. Na południowy wschód od górnego stawu działała kolejna cegielnia, należąca w średniowieczu nie do miasta, lecz do zakonu niemieckiego. Nad Strugą znajdował się w średniowieczu jeszcze jeden obiekt publiczny – łaźnia, będąca przynajmniej w końcu XIV stulecia w posiadaniu rodziny Watzenrode.

Przed Bramą św. Katarzyny powstało przedmieście określone od nazwy bramy i przynależne do Nowego Miasta, stało na nim kilkanaście domów. Dalej na południe rozciągało się przedmieście przed Bramą św. Jakuba, należące częściowo do Zakonu (Wola Zamkowa), a częściowo do Nowego Miasta. W pobliżu południowo-wschodniego narożnika nowomiejskich murów, nad fosą miejską, w średniowieczu działała rzeźnia. W czasach nowożytnych dominowały w tej części przedmieść sady. W tym okresie prowadzono tutaj też kilkanaście zajazdów przedmiejskich. Z dawną Wolą Zamkową sąsiadowały od wschodu toruńskie składy solne (żupy).

W średniowieczu nowomiejskie przedmieścia nie były rozległe i kończyły się na tzw. Biskupiej Górze, dziś nieistniejącym wzniesieniu w najbliższym otoczeniu kaplicy św. Katarzyny. Cały teren dzisiejszego Jakubskiego Przedmieścia wraz z Winnicą i Trzeposzem, w średniowieczu należący do wsi Mokre, już wtedy został przejęty przez instytucje kościelne (benedyktynki posiadały tam tzw. folwark golubski i jurydykę na Winnicy) oraz mieszczan. Na stokach skarpy wiślanej ciągnęły się aż do Kaszczorka, położonego u ujścia Drwęcy do Wisły, mieszczańskie winnice, a powyżej skarpy kilka większych mieszczańskich folwarków. Z jednego z nich powstało w XVIII wieku Rubinowo – folwark Jakuba Kazimierza Rubinkowskiego, traktowany potem jako samodzielny majątek ziemski. W XVI stuleciu transakcje kupna-sprzedaży położonych tutaj gruntów wpisywane były do ksiąg przedmiejskich, a więc traktowano ten obszar już jako część przedmieść, a nie wsi Mokre¹⁸.

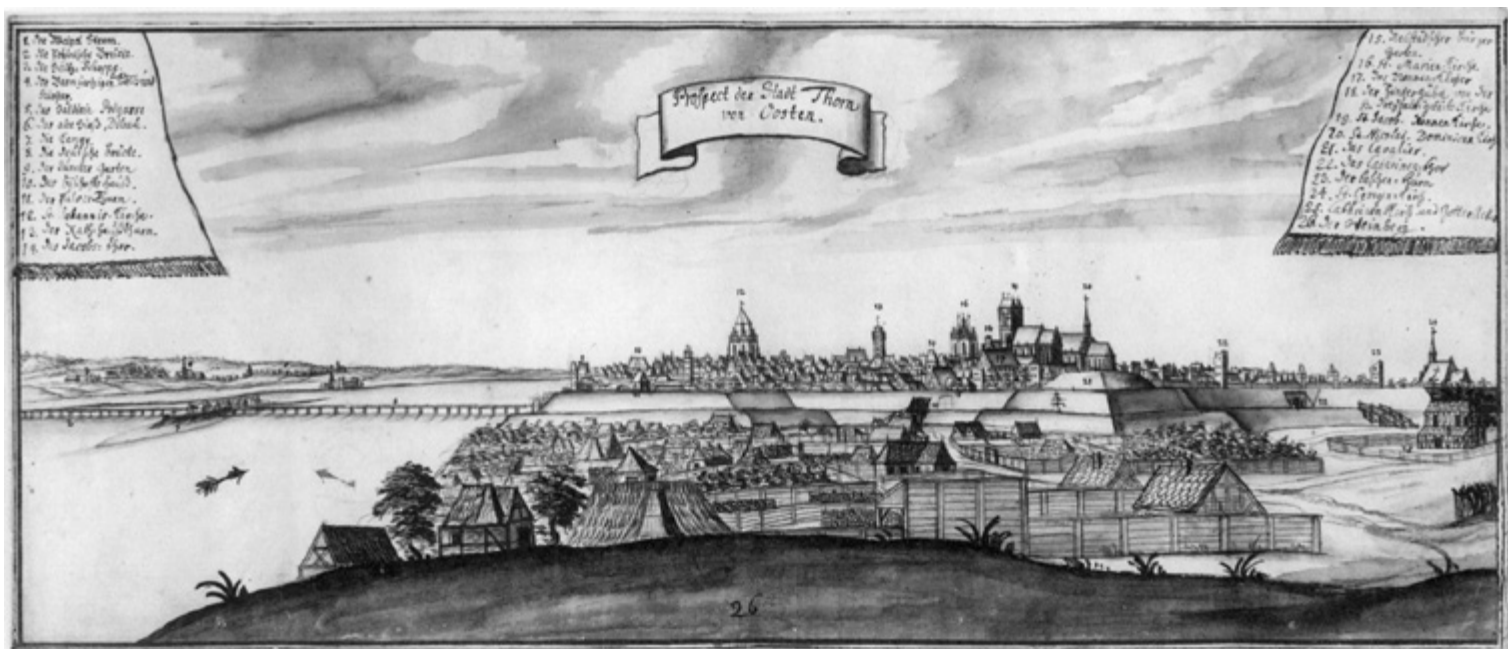
W okresie od XIII do XVIII wieku Toruń był znaczącym ośrodkiem handlu dalekosiężnego i lokalnego rynku. Do najważniejszych urządzeń handlowych w mieście należały sukiennice, usytuowane w ratuszu. Mieszczanie otrzymali prawo wybudowania

¹⁷ K. Mikulski, *Socjotopografia przedmieść toruńskich w XIV–XVIII wieku – przypadek Żabienca*, „Archaeologia Historica Polona” 23 (2015), s. 57–82. W 1709 r. mieszkało tu 26 podatników, Archiwum Państwowe w Toruniu, Kat. II, IV/20, k. 1–2 (Vorstadt).

¹⁸ K. Mikulski, *Topografia przedmieść* (jak przyp. 9), passim.

Il. 4. Toruń. Widok miasta od strony północnej. Na pierwszym planie ogrody na Chelmińskim Przedmieściu, z prawej strony kościół św. Jerzego (rys. Jerzy Fryderyk Steiner, ok. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, s. 50, il. 4)

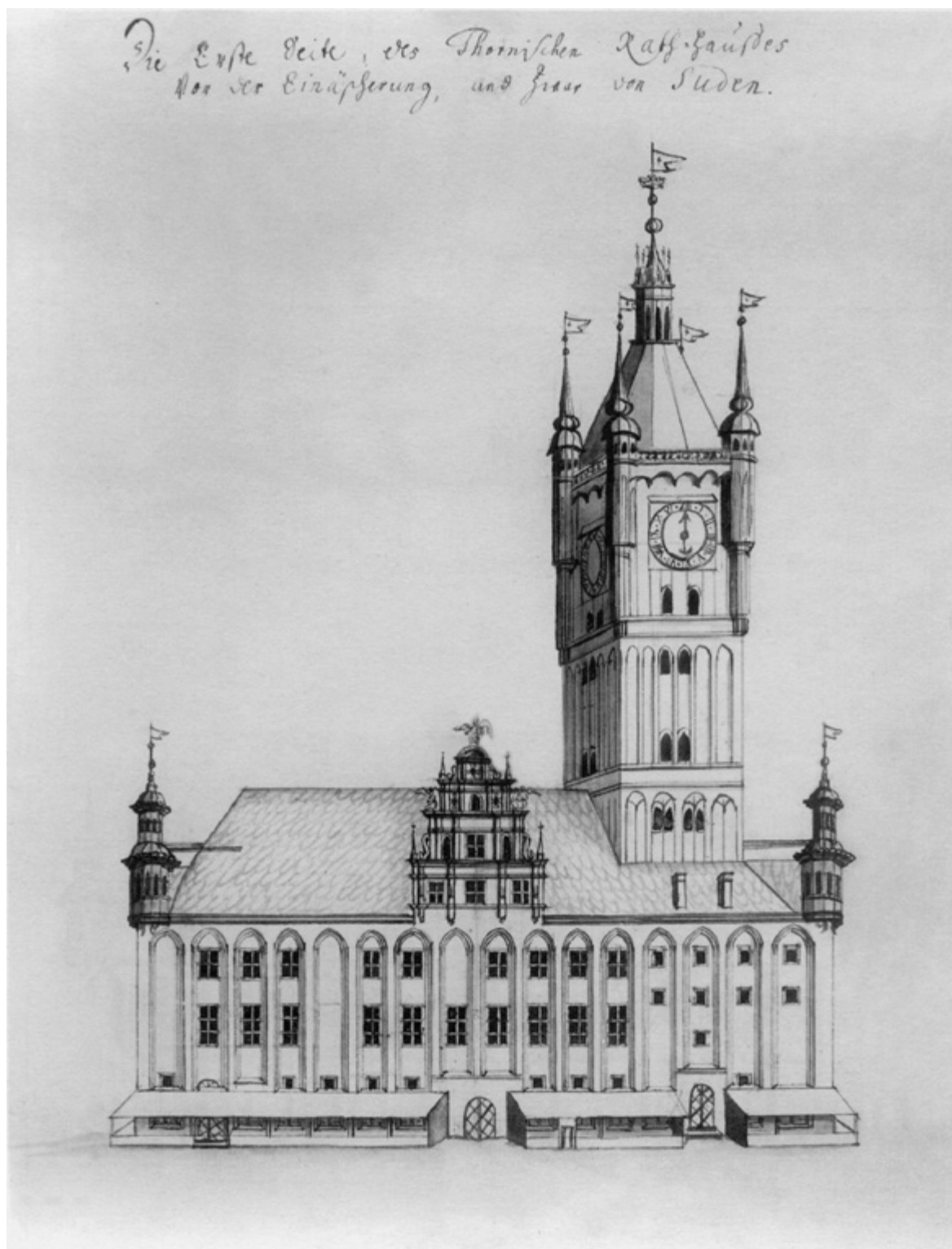

Il. 5. Toruń. Widok miasta od strony wschodniej. Na pierwszym planie wzgórze Winnica (Weinberg), z prawej strony kaplica św. Katarzyny (rys. Jerzy Fryderyk Steiner, ok. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, s. 52, il. 6)

domu kupieckiego na nowo wytyczonym rynku w 1259 roku. Miał on początkowo 10 prętów długości (46,5 m) i był jednopiętrowy. Na mocy przywileju z 1274 roku powstały kramy bogate oraz ławy chlebowe. Początkowo mogło ich być czterdzieści pięć, potem, na początku XVI wieku, ograniczono ich liczbę do czterdziestu, z tym że cztery ławy były zarezerwowane dla piernikarzy. Od północy do sukiennic dobudowany został w 1279 roku dom wagi. W roku 1343 wokół sukiennic postawiono około czterdziestu bud, w których sprzedawali swoje wyroby kaletnicy, szewcy i krawcy.

W roku 1393 wielki mistrz Konrad von Wallenrode nadał Staremu Miastu przywilej zezwalający na budowę ratusza. Nowy

gmach wzniesiono na planie prostokąta (o wymiarach 44×52 m) na miejscu dawnego domu kupieckiego. W sukiennicach, zajmujących przyziemie zachodniej części ratusza, było dwadzieścia komór, w których kupcy wystawiali głównie sukna sprowadzane z Flandrii. Około 1400 roku w ratuszu oferowały towary dwadzieścia cztery kramy bogate. Celom handlowym służyła też sala radziecka, gdzie toruńskie patrycjuszki sprzedawały płótno. Nad salą radziecką mieli swoje kramy (dwadzieścia cztery) kuśnierze. Ubodzy kramarze zajmowali budy (około trzydziestu) na najwyższych kondygnacjach. W ratuszu znajdowały się też kramy sprzedawczyń fig, rozebrane wraz z rozpoczęciem budowy no-

Il. 6. Toruń. Ratusz Starego Miasta przed pożarem w 1703 r., widok od strony południowej (rys. Jerzy Fryderyk Steiner, ok. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, s. 62, il. 16)

wego ratusza w 1400 roku¹⁹. Usytuowana po wschodniej stronie ratusza (pod kramami bogatymi) Piwnica Świdnicka (potem Gdańska) była miejscem wyszynku wina i importowanego piwa, na których sprzedaż miała monopol rada miasta.

Na Rynku w południowo-wschodniej części działał targ warzywny, a w części północno-wschodniej targ metalowy (od niego wzięło się określenie narożnika Rynku i ulicy Chełmińskiej: Eisenecke). Ważną rolę w krajobrazie handlowym miasta

w średniowieczu odgrywały ławy śledziowe, które aż do połowy XVI wieku zajmowały parcelę (uliczkę) odchodzącą od północno-zachodniego narożnika Rynku w kierunku dzisiejszej ulicy Franciszkańskiej, przy murze klasztoru franciszkanów. Staromiejskie jatki rzeźnicze – o czym była już mowa – użytkowały parcelę łączącą ulicę Szeroką z placem, na którym stał kościół św. Janów. Było to najstarsze z urządzeń handlowych Starego Miasta, pochodzące jeszcze z okresu przed przeniesieniem placu targowego na miejsce dzisiejszego Rynku (około 1236 roku).

W Nowym Mieście jatki rzeźnicze znajdowały się w bloku zabudowy zachodniej pierzei Rynku Nowomiejskiego. Do zachodniego muru nowomiejskiego ratusza był „przyklejony”

¹⁹ T. Jasiński, *Toruń XIII–XIV wieku – lokacja miast toruńskich i początki ich rozwoju (1231 – około 1500)*, [in:] *Historia Torunia*, t. 1: *W czasach średniowiecza (do 1454 r.)*, red. M. Biskup, Toruń 1999, s. 152–154.

ciąg bud handlowych. Nowomiejskie ławy chlebowe zajmowały północno-zachodnią część rynku. Miejszem handlu detalicznego i hurtowego było także nabrzeże portowe z żurawiem nad Wisłą.

W toruńskim kompleksie urbanistycznym mieściły się też urządzenia i obiekty służące do produkcji przemysłowej. Na terenie zamku w średniowieczu pracowały na Strudze Toruńskiej dwa młyny zbożowe (górny młyn i dolny młyn). W czasach nowożytnych dolny młyn funkcjonował – przynajmniej w XVII stuleciu – jako mennica królewska, natomiast górny młyn do końca XVIII wieku był młynem zbożowym. Powyżej górnego młyna założony został nad Strugą Toruńską młyn garbarski, będący własnością cechu szewców. W Starym Mieście w narożniku ulicy Błotnej (wcześniej Małe Piekary, dziś Franciszkańska) usytuowany był młyn koński, w którym piwowarzy mieli swoje słody. Podobny młyn znajdował się też w Nowym Mieście, na narożnej działce u zbiegu ulic (Wielkie) Garbary i Psiej (dziś Browarna). W XIX wieku na jego miejscu wzniesiono browar.

Na zapleczu domów przy ulicy Wielkie Garbary od strony Strugi Toruńskiej w średniowieczu i w okresie nowożytnym (XIII–XVIII wiek) oraz na zapleczu domów przy ulicy Małe Garbary od początku XVII stulecia funkcjonowało dwadzieścia kilka urządzeń do garbowania skór. Nad Strugą Toruńską, między bramami Wielką (zwaną w XVI–XVIII wieku Kotlarską) a Paulerską oraz na Moście Paulerskim (dziś niepoprawnie nazywanym Paulińskim) rozmieszczone były liczne warsztaty metalurgiczne (mosiężników, paśników, gwoździarzy). Ostatni dom przy Moście Paulerskim od strony Nowego Miasta, przy murze klasztoru dominikanów, zajmowała jedyna w Toruniu ludwisarnia. W pobliżu Bramy Wielkiej mieściły się urządzenia do produkcji kotłów.

W średniowieczu liczne działki w północno-wschodnim narożniku Nowego Miasta, które pozostawały niezabudowane, wykorzystywano do rozstawiania ram sukienniczych. Podobnym celom służyły przestrzenie w parchamie (obszarze między-murza). Również w wiekach średnich w budynku na rogu ulic Starotoruńskiej (dziś Mikołaja Kopernika) i Koziej (dziś Piekary) mieścił się woskownik. Kuźnie sytuowano zazwyczaj w narożnych domach przy ulicach prowadzących do bram miejskich. W średniowieczu w obrębie murów miasta działało 14 warsztatów kowalskich, w 1640 roku – 15, a w 1703 roku – 9 kuźni. W XVIII stuleciu w Toruniu funkcjonowały cztery farbiarnie: dwie miejskie – położone nad Wisłą, między Bramą Mostową a Bramą Żeglarską, oraz dwie prywatne – urządzone nad Strugą Toruńską, jedna na Przedzamczu, druga na zapleczu parceli przy Wielkich Garbarach.

Specjalne miejsce wśród obiektów „przemysłowych” miasta zajmowała mennica. W średniowieczu była ona własnością Zakonu i zajmowała kilka domów na rogu ulic Mostowej i Ciasnej. Po roku 1454 zarząd nad nią przejęła rada miejska. W XVI wieku Jost Ludwik Decjusz próbował zintensyfikować produkcję, jednak po kilkunastu latach mennica zaprzestała działalności, a zajmowane przez nią budynki zostały sprzedane osobom prywatnym. W XVII wieku wznowiono bicie królewskich monet w dolnym młynie na Przedzamczu. W tym zapewne okresiefurtę łączącą Przedzamcze z Wolą Zamkową nazwano Bramą Men-

niczą. Próby ponownego uruchomienia mennicy podjęto w Toruniu po 1764 roku, lecz bez powodzenia²⁰.

Do najważniejszych obiektów komunalnych w Toruniu zaliczyć trzeba Ratusz Staromiejski. W XIII wieku składał się on z dwóch odrębnych budynków przeznaczonych do celów handlowych (sukiennice, kramy bogate i ławy chlebowe), połączonych potem murem i zwieńczonych wieżą w południowo-wschodnim narożniku. Około 1400 roku rozpoczęto gruntowną przebudowę tego kompleksu w jednorodny budynek dwukondygnacyjny, a po dwustu latach przebudowano go raz jeszcze dodając drugie piętro i renesansowe wieżyczki. Poza urządzeniami handlowymi w gmachu ratusza miały swoje siedziby rada (sala rady) i sądy miejskie, a szczególnie uroczyste zebrania organizowano w reprezentacyjnej Sali Mieszczkańskiej. Po pożarze w 1703 roku ratusz po raz kolejny odbudowano w latach trzydziestych XVIII stulecia, nadając mu kształt zachowany do dzisiaj²¹.

Ratusz Nowomiejski, będący do połączenia obu ośrodków w 1454 roku siedzibą władz Nowego Miasta, został na początku XVII wieku przekształcony w magazyn sukienniczy, a po roku 1668 w kościół pw. Przenajświętszej Trójcy – główną świątynię nowomiejskiej gminy luterańskiej.

Arsenał w średniowieczu mieścił się w budynku przy ulicy św. Anny (dziś Mikołaja Kopernika), a na początku XVII wieku zajął też sąsiednie działki. Ważną rolę w systemie utrzymania porządku w mieście odgrywał Dom Warty z wieżą wartowniczą – siedziba milicji miejskiej. W okresie średniowiecza Dom Warty stanowiła buda u zbiegu ulic Szerokiej i Kurnej (dziś Żeglarskiej) w narożniku Rynku, na przełomie XVI i XVII wieku siedziba milicji została powiększona o kilka sąsiednich bud.

W średniowieczu w obrębie murów Starego Miasta znajdowała się jedna łaźnia, usytuowana za kościołem Najświętszej Marii Panny (dziś ul. Piekary, obszar aresztu śledczego), ponadto dwie łaźnie urządzone nad Wisłą, przed bramami Żeglarską i Szkolną. W Nowym Mieście funkcjonowały dwie łaźnie: jedna przy ulicy Psiej (obecnie Browarna), a druga przy ulicy Strumykowej z wejściem od Paulerskiej (dziś Małe Garbary). Jedna łaźnia była też na przedmieściach. Po reformacji większość miejskich łaźni uległa likwidacji. Do końca XVIII wieku ostała się tylko jedna łaźnia – przy ulicy Strumykowej, a dostęp do niej był reglamentowany²².

Odrębną grupę budynków o charakterze publicznym stanowiły dom pracy przymusowej i więzienia. Dom pracy został założony w 1719 roku przy ulicy Przedzamcze jako manufaktura sukienna, w której zatrudniano żebraków i osoby skazane za łejsze przestępstwa²³. Główne więzienie miejskie umieszczono w Krzywej Wieży (więzienie dla kobiet) i Bramie Paulerskiej (między ul. Szewską a Mostem Paulerskim). Katownia – siedziba kata i jego sług – znajdowała się w wieży nowomiejskich murów stojącej na końcu ulicy Wysokiej (Zaulku Lisiego).

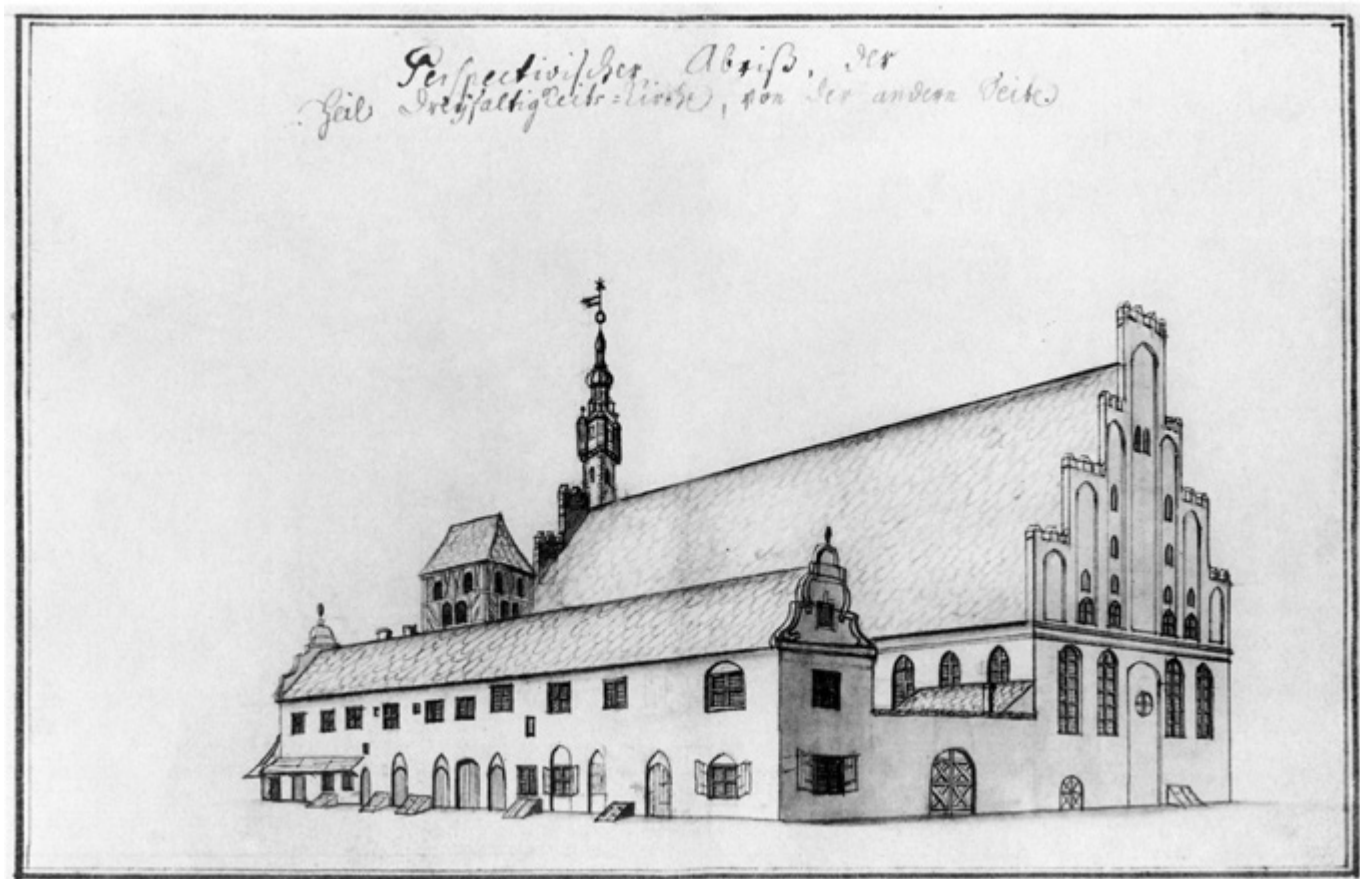
Z działalnością gildii kupieckiej były związane Dwór Artusa i Dwór Mieszczkański. Usytuowany przy Rynku Dwór Artusa był

²⁰ K. Mikulski, *Położenie najstarszej mennicy toruńskiej*, „Rocznik Toruński” 23 (1996), s. 55–67.

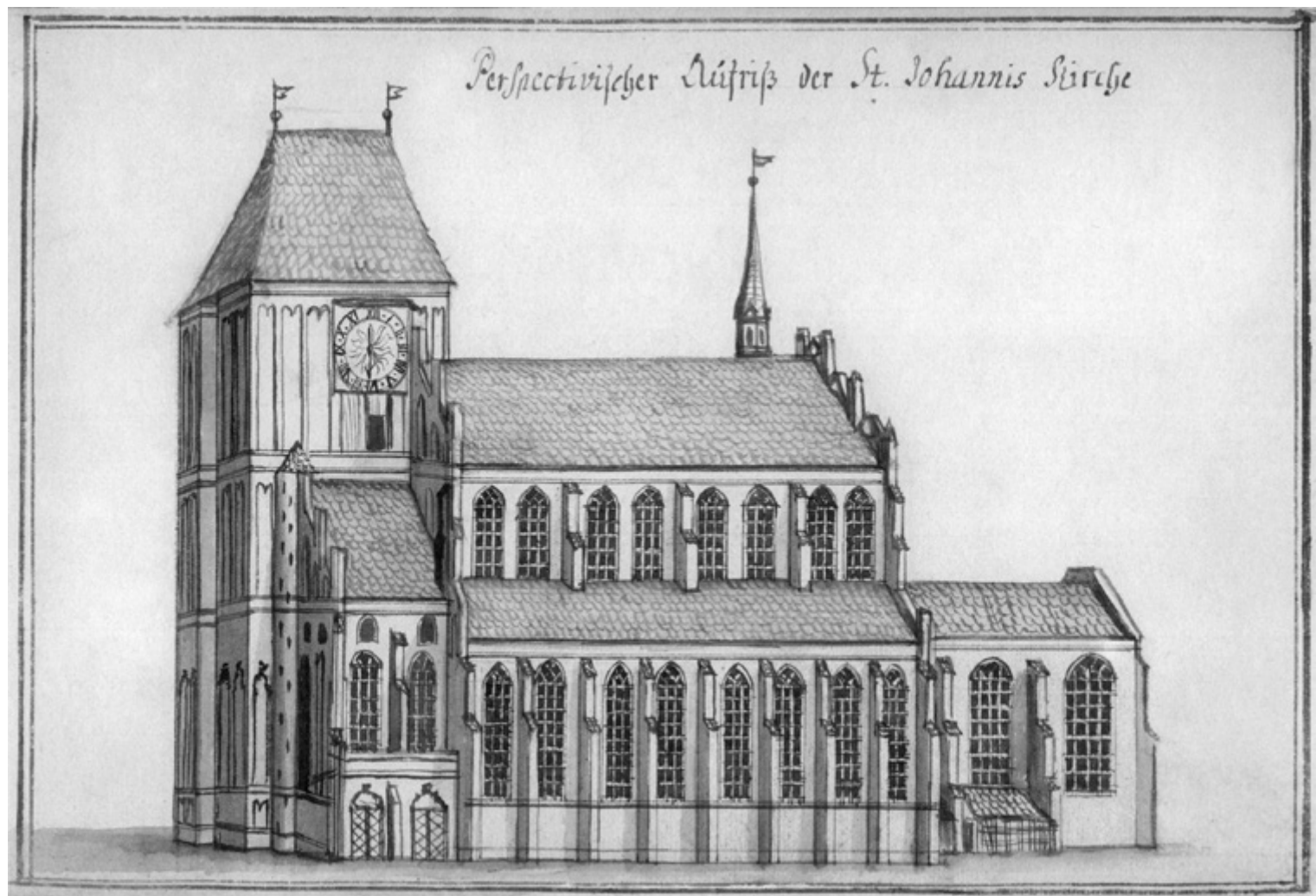
²¹ E. Gąsiorowski, *Ratusz staromiejski w Toruniu*, Toruń 2004.

²² K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo* (jak przyp. 4), s. 121–122.

²³ J. Wojtowicz, *Studia nad kształtowaniem się układu kapitalistycznego w Toruniu. Stosunki przemysłowe miasta Torunia w XVIII wieku*, Toruń 1960, s. 112–131.

Il. 7. Toruń. Ratusz Nowego Miasta, od 1667 roku kościół ewangelicki Trójcy św., rozebrany w 1818 roku (rys. Jerzy Fryderyk Steiner, ok. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, s. 93, il. 45)

Il. 8. Toruń. Kościół św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty (rys. Pseudo-Steiner, 1756, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, s. 173, il. 4)

Il. 9. Toruń. Kościół św. Jakuba, widok od strony północno-zachodniej (rys. Jerzy Fryderyk Steiner, ok. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, s. 104, il. 56)

siedzibą bractwa św. Jerzego, wykorzystywaną jednak często do celów publicznych, na przykład jako kwatera dla przebywającego w mieście władcy lub dostojników państwowych. Dwór Mieszczański pełnił funkcję letniej siedziby bractwa św. Jerzego przy tzw. ogrodzie strzelniczym urządzonym w dawnej fosie zamkowej, gdzie latem odbywały się liczne miejskie imprezy.

Najstarsza parafia Torunia – pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty – została erygowana już w roku 1232. Zarówno w pierwotnym przywileju lokacyjnym z 1232 roku, jak i w jego wersji z roku 1251 toruński kościół parafialny otrzymał jako uposażenie cztery łany ziemi w pobliżu miasta i czterdzieści łanów w innym wyznaczonym miejscu. Zakon zastrzegł sobie w obu dokumentach prawo patronatu, to znaczy mianowania proboszcza w parafii. W latach 1457–1505 prawo patronatu przysługiwało królowi polskiemu, a od roku 1505 sprawowali je wspólnie król i rada miejska. Obszar parafii obejmował Stare Miasto w obrębie murów i nabrzeże wiślane; filialnemu kościołowi św. Wawrzyńca przyporządkowane były toruńskie przedmieścia na zachód i na północ od miasta oraz podmiejska wieś Mokre. W okresie reformacji (1530–1596) kościół służył luteranom i katolikom. Dopiero w 1596 roku katolikom udało się odzyskać wyłączną nad nim kontrolę. W sąsiadujących z nim dawnych budynkach szkoły parafialnej zostali w 1593 roku osadzeni jezuita. Uzyskali oni prawo patronatu nad kościołem i prezentacji kandydata na stanowisko proboszcza²⁴.

Kościół parafialny pw. św. Jakuba, którego budowę rozpoczęto w 1309 roku, początkowo również pozostawał pod patronatem

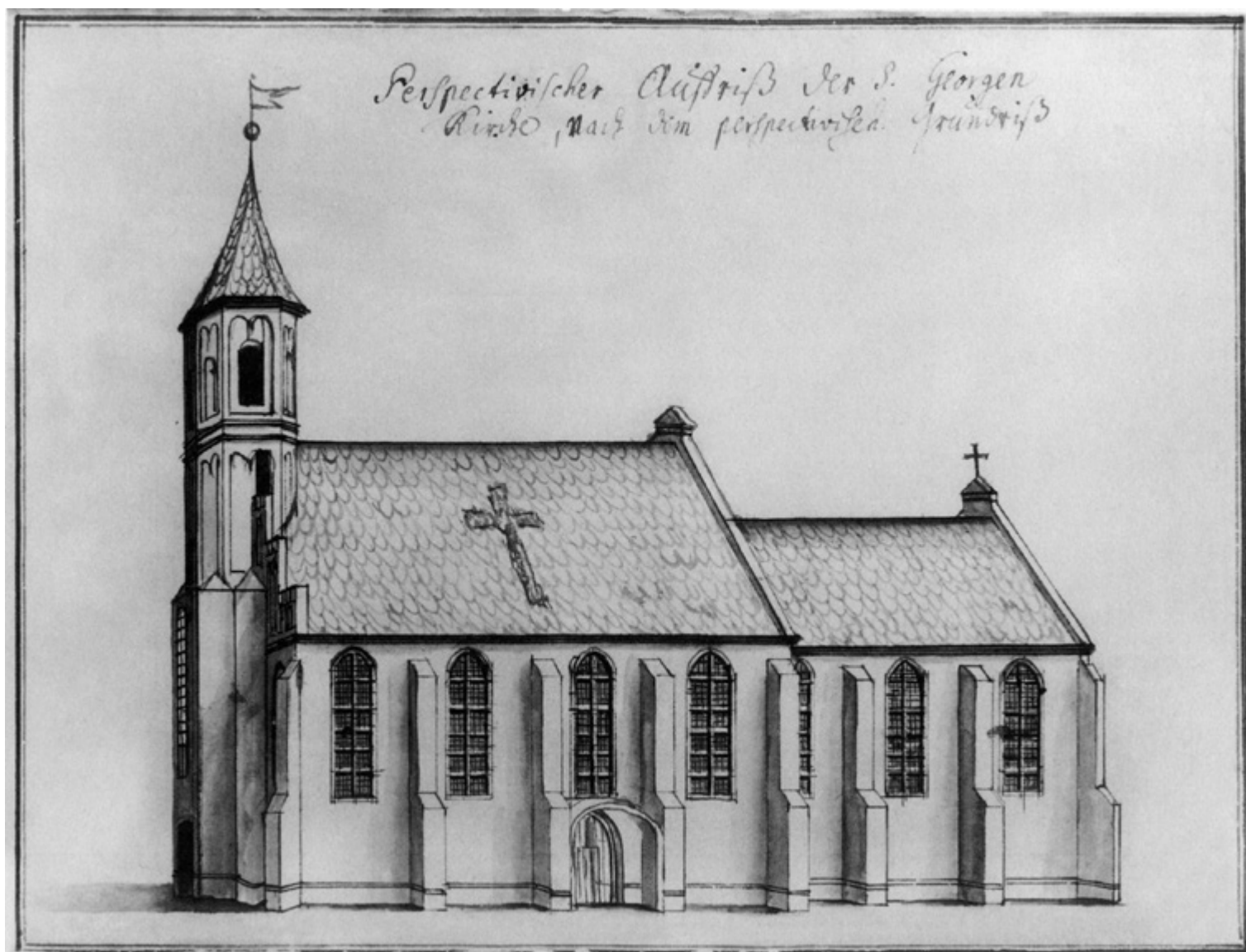
zakonu niemieckiego. W latach 1457–1505 prawo patronatu należało do polskiego króla; w roku 1505 król Aleksander przekazał patronat radzie miejskiej. Od 1345 roku opiekę nad szkołą i szpitalem przy kościele św. Jakuba sprawowały cysterki (benedyktynki) z pobliskiego klasztoru. W czasie reformacji kościół został przejęty przez luteranów i do 1667 roku funkcjonował jako zbór nowomiejskiej gminy luterskiej. Na mocy królewskiego dekretu z 1665 roku kościół został w roku 1667 przekazany toruńskim benedyktynom, które przejęły też patronat nad parafią. Odtąd pełnił on funkcję kościoła parafialnego dla katolików z Nowego Miasta.

Obszar przedmieść podporządkowany był w średniowieczu parafii św. Janów. Po reformacji katolicy utrzymali w swoich rękach kościół św. Wawrzyńca, który pozostał kościołem filialnym dla przedmiejskich katolików aż do jego rozbiórki w 1824 roku.

W latach 1724–1756 staromiejscy protestanci odbywali swe nabożeństwa w Dworze Artusa, funkcjonującym jako kościół pw. św. Krzyża. W latach 1743–1756 przy Starym Rynku wybudowano kościół pw. Ducha św., który służył staromiejskiej gminie luterskiej do 1945 roku. Do staromiejskiego zboru należeli też w XVI–XVIII wieku luteranie z Podgórza i Nieszawki. Po odebraniu protestantom w 1667 roku kościoła św. Jakuba, gmina nowomiejska urządziła nową świątynię pod wezwaniem Przenajświętszej Trójcy w dawnym ratuszu.

W czasie reformacji katolicy stracili też kościół św. Jerzego, który stał się świątynią luteranów zamieszkujących przedmieścia. Aż do początku XIX wieku odprawiano w nim nabożeństwa wyłącznie w języku polskim. Po usunięciu kalwinów ze wspólnej gminy ewangelickiej w 1676 roku odbywali oni swoje nabożeństwa w kaplicy przy ulicy Szerokiej.

²⁴ K. Mikulski, *Dzieje parafii świętojańskiej* (jak przyp. 5), s. 9–11.

Il. 10. Toruń. Kościół św. Jerzego (zburzony w 1811 roku), widok od strony południowo-zachodniej (rys. Jerzy Fryderyk Steiner, ok. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, s. 84, il. 36)

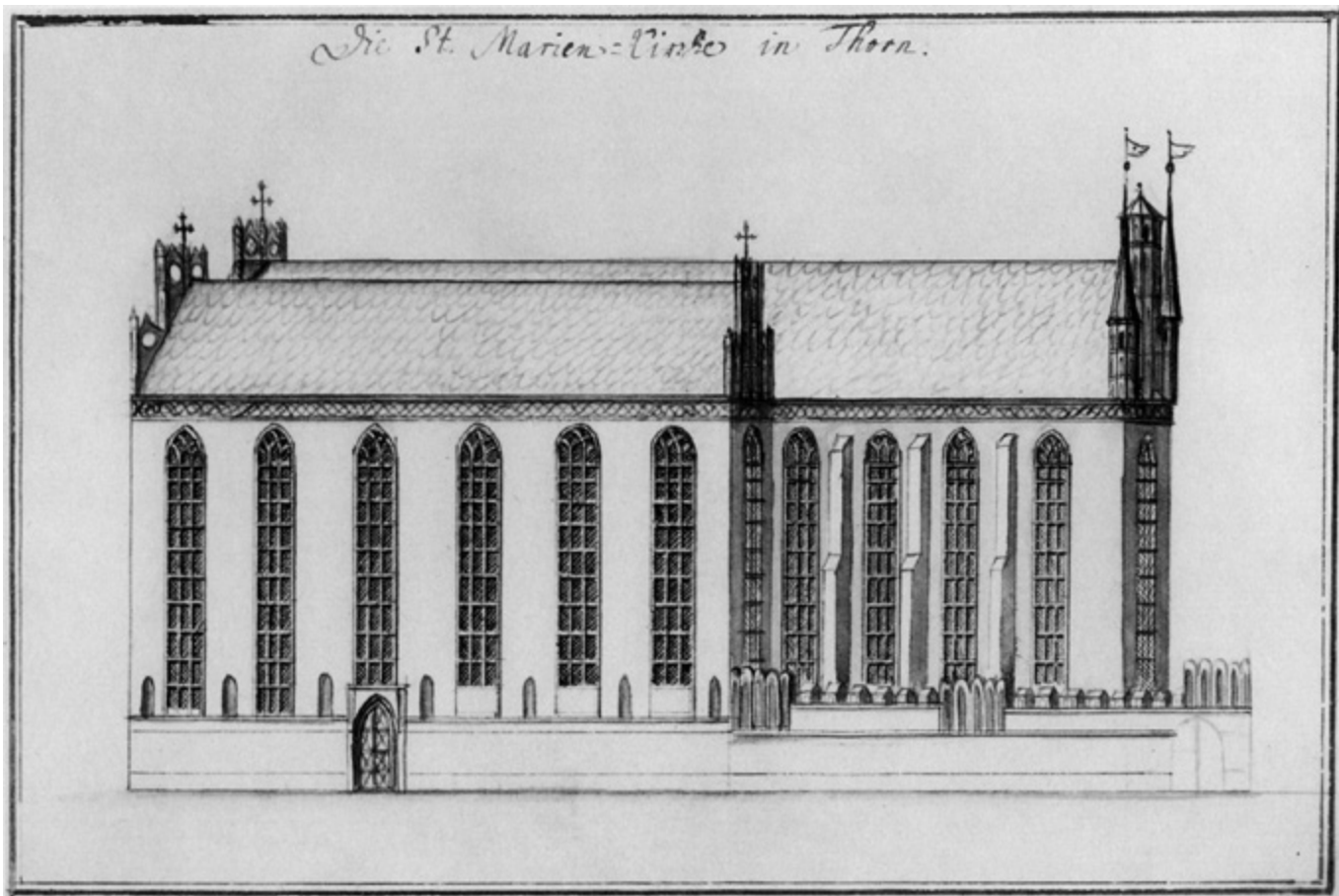
Klasztor franciszkanów z kościołem Najświętszej Marii Panny został założony w 1239 roku i funkcjonował do czasu reformacji, gdy budynki klasztorne zostały przejęte przez luteranów. W 1724 roku kościół i zabudowania klasztorne, w ramach represji po tzw. tumulcie toruńskim, przekazano odłamowi franciszkanów – bernardynom. Zakon został ostatecznie skasowany w 1821 roku. Przy klasztorze franciszkanów działało sześć konwentów tercjarek: dwa przy ulicy Przy Kościele Najświętszej Marii Panny (dziś ul. Panny Marii), dwa przy ulicy Za Kościołem Najświętszej Marii Panny (dziś część ul. Piekary) i dwa przy ulicy Koziej (dziś też część ul. Piekary).

Klasztor dominikanów został założony przy kościele św. Mikołaja w 1263 roku i funkcjonował nieprzerwanie aż do kasaty w roku 1819. Budynki klasztorne rozebrano w 1820 roku, a kościół najpierw zamieniono na magazyn (1831), a później również rozebrano (1834). Przy klasztorze dominikanów powstały dwa konwenty beginek, ulokowane przy ulicy Zaulek Jeleni (dziś Zaulek Prosowy).

W roku 1311 mistrz krajowy Henryk von Plotzke ufundował przy szpitalu Ducha św. klasztor benedyktynek-cysternek. W 1327 roku konwent został przeniesiony na Przedmieście

Chełmińskie, do nowych budynków przy kościele św. Krzyża. Między rokiem 1337 a 1345 benedyktynki otrzymały od wielkiego mistrza Zakonu prawo patronatu nad kościołem parafialnym św. Jakuba. Po zniszczeniu kościoła św. Krzyża i klasztoru w 1391 roku przez pożar część siostr przeniosła się do budynku przy kościele św. Jakuba. W 1410 roku kościół św. Krzyża został odbudowany i zakonnice mogły wrócić na swoje miejsce. Wkrótce jednak, w 1414 roku zabudowania klasztorne zostały ponownie zniszczone i benedyktynki za zgodą wielkiego mistrza w roku 1415 zamieszkały w szpitalu Ducha św. Po zburzeniu szpitala i klasztoru przez Szwedów w 1657 roku zakonnice tymczasowo osiedliły się w Chełmży, lecz po trzech latach wróciły do Torunia i rozpoczęły starania o zwrot kościoła św. Jakuba, przejętego w okresie reformacji przez protestantów. Ostatecznie w 1667 roku benedyktynki odzyskały kościół św. Jakuba wraz z pobliskim szpitalem św. Piotra i Pawła. Obok kościoła powstał ich nowy klasztor, który władze pruskie skasowały w 1832 roku.

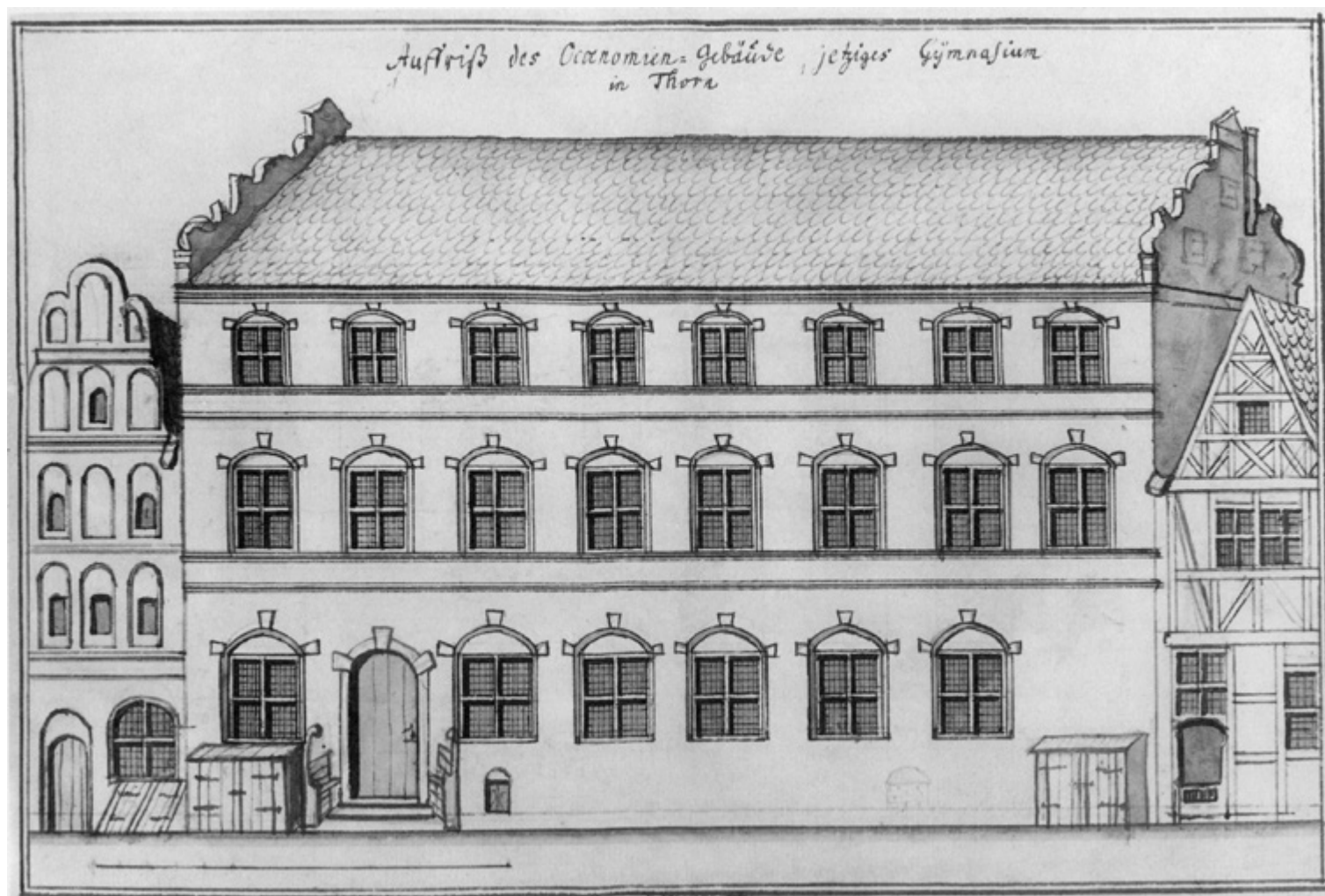
Najstarszym toruńskim szpitalem (przytulkiem) był szpital Ducha św., ufundowany przez zakon niemiecki w 1242 roku. Zapewne przed rokiem 1263 powstał szpital św. Wawrzyńca wraz z kaplicą, która w 1349 roku została przekazana kościołowi

Il. 11. Toruń. Kościół Najświętszej Panny Marii, widok od strony południowej (rys. Jerzy Fryderyk Steiner, ok. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, s. 96, il. 48)

Il. 12. Toruń. Kościół św. Mikołaja (rozebrany w 1834 roku) i klasztor dominikanów (rozebrany w 1821 roku), widok od strony północno-wschodniej (rys. Jerzy Fryderyk Steiner, ok. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, s. 101, il. 53)

Il. 13. Toruń. Bursa gimnazjum akademickiego przy ulicy Piekary, w 1806 roku przekształcona w szpital wojskowy (rys. Jerzy Fryderyk Steiner, ok. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, s. 130, il. 82)

św. Janów jako kaplica dla nowo założonego cmentarza. Drugiej połowy XIII wieku sięgają początki szpitala św. Jerzego, pozostającego pod patronatem rady miejskiej; obok szpitala wzniesiono w pierwszej połowie następnego stulecia kościół pw. św. Jerzego. Nieopodal na Chelmińskim Przedmieściu założono leprozorium – szpital dla trędowatych, znany z dokumentu z 1311 roku; w czasach nowożytnych dawne leprozorium służyło jako przytułek dla osób zakaźnie chorych (Sichhaus), w 1723 roku przemianowany na dom ubogich (Armenhaus). W średniowieczu działał też szpital św. Piotra i Pawła przy kościele św. Jakuba w Nowym Mieście. Ponadto z fundacji Doroty Armknechtynne z 1444 roku, obejmującej cały jej majątek, został założony dom wdów – przytułek dla ubogich wdów w kamienicy przy ulicy św. Anny (dziś ul. Kopernika 11).

Początkowo zmarłych grzebano na cmentarzach przy obu kościołach parafialnych – św. Janów oraz św. Jakuba. W 1349 roku rada uzyskała od wielkiego mistrza Zakonu nadanie kaplicy św. Wawrzyńca dla kościoła św. Janów. Odtąd proboszcz staromiejski został zobowiązany do codziennego odprawiania mszy w pozyskanej kaplicy, a obok niej założono nowy cmentarz dla Starego Miasta.

Szkołę parafialną przy kościele św. Janów utrzymywała rada miejska. W okresie reformacji, od 1558 roku, szkoła znajdowała się w rękach protestantów. Po utworzeniu gimnazjum uczniowie trzech młodszych klas nadal pobierali naukę w szkole parafialnej,

aż do 1594 roku, kiedy całe kształcenie młodzieży protestanckiej przeniesiono do obiektów poklasztornych przy kościele Najświętszej Marii Panny.

W roku 1568 założono sześcioklasowe gimnazjum humanistyczne, przeznaczając na jego potrzeby poklasztorne zabudowania przy kościele Najświętszej Marii Panny. W 1594 roku uzyskało ono status gimnazjum akademickiego; utworzono wtedy klasę jedenastą, zwaną supremą, z półuniwersyteckim programem nauczania. W 1601 roku gimnazjum otrzymało nowy obiekt – burzę, tzw. Ekonomię, a w następnym roku nową siedzibę w gmachu przy ulicy Prostej.

Najważniejszą szkołą katolicką w Toruniu było kolegium jezuickie. Początkowo, od 1605 roku, jezuici prowadzili nauczanie w domu należącym do proboszcza kościoła św. Janów, dopiero w 1618 roku uzyskali na stałe budynek dawnej szkoły parafialnej i burzę przy niej. Po rozwiązaniu zakonu jezuitów w 1773 roku zorganizowano w Toruniu trzyklasową szkołę podwydziałową (powiatową), co było poważnym obniżeniem statusu w porównaniu z okresem wcześniejszym. Podporządkowanie szkoły Komisji Edukacji Narodowej zakończyło okres ścisłego jej związku z kościołem świętojańskim. Działała ona zresztą tylko do 1787 roku, kiedy została przeniesiona do Radziejowa.

Zawarta w dokumencie biskupa sambijskiego z 1255 roku informacja o gromadzeniu materiałów na budowę murów i wieży świadczy, że około połowy XIII wieku zakon niemiecki rozpo-

czął w Toruniu budowę ceglanego zamku. Całe założenie składało się z trzech części: zamku głównego, przedmurza i przedzamcza. W latach 1384–1392 zamek rozbudowano. Na przedzamczu wschodnim powstały cztery młyny, wzmiankowane w 1424 roku. Na przedzamczach przylegających do zamku od północy i zachodu znajdowały się między innymi piekarnia, browar, spichrz zbożowy, wozownia, zakłady rzemieślnicze, stajnia komtura i obory. Za wschodnim przedzamczem założono staw rybny, zwany stawem komtura. Od Starego i Nowego Miasta zamek był odgradzony murami i jedynie ze Starym Miastem połączony przez furtę wychodzącą na ulicę Ciasną. Główny wjazd do zamku, umieszczony od wschodu, prowadził przez przylegającą do murów obronnych Nowego Miasta tzw. Bramę Garbarską i most zwodzony. Zamek główny składał się z dwóch skrzydeł: południowego i wschodniego²⁵. Toruńscy mieszczanie 4 lutego 1454 roku zdobyli zamek i jeszcze w tym samym roku rozebrali go (z wyjątkiem stojącej do dziś wieży toaletowej). W czasach nowożytnych teren zamku górnego służył miastu jako wysypisko śmieci; dopiero w pierwszej połowie XVII wieku północną część przedzamcza zabudowano domami mieszkalnymi. Nadal funkcjonowały młyny zamkowe. W dolnym młynie umieszczono w XVII wieku mennicę królewską.

Stare Miasto otaczały fortyfikacje składające się z podwójnego pasa murów obronnych: wyższego o wysokości 8,5–9 m i grubości 1,2 m, niższego o wysokości około 2 m. Do miasta prowadziło osiem bram – cztery (Przewoźna = Mostowa; Szkolna = Łazienna, Żeglarska, Klasztorna) od strony Wisły, po jednej bramie od strony zachodniej (Starotoruńska) i północnej (Chelmińska) oraz dwie bramy między Starym a Nowym Miastem (Paulerska = Więzienna i Wielka = Kottarska). Dwie bramy były umocnione dodatkowo barbakanami: Starotoruńska (1429) i Chelmińska (1449). Całość fortyfikacji wzmacniało trzydzieści baszt. Nowe Miasto było otoczone murami, których strzegło dodatkowo siedemnaście baszt i trzy bramy: Prawe Wrota, św. Katarzyny i św. Jakuba; nie było ono zabezpieczone bramami i wieżami od strony Starego Miasta, co wskazuje na jednorodne założenie obronne obu miast i wyraźne podporządkowanie systemu obronnego Nowego Miasta systemowi wytworzonemu w starszym ośrodku²⁶.

W roku 1629 podjęto decyzję o otoczeniu miasta nowożytnymi fortyfikacjami typu staroholenderskiego, złożonymi z ośmiu bastionów. Prace nad ich wzniesieniem trwały zapewne do 1635 roku, drugi etap budowy realizowano w latach 1644–1648; całością robót kierował gdański inżynier Antoni Petersen. System ten został wzmocniony w wyniku przeróbek wykonanych w okresie okupacji szwedzkiej w latach 1655–1658²⁷. Fortyfikacje toruńskie zostały mocno zniszczone w wyniku oblężenia szwedzkiego w 1703 roku. Poważniejsze prace modernizacyjne przeprowadzono właściwie dopiero po 1807 roku, po zajęciu miasta przez wojska francuskie i włączeniu do Księstwa Warszawskiego²⁸.

²⁵ T. Jasiński, *Toruń XIII–XIV wieku* (jak przyp. 19), s. 140–143.

²⁶ Ibidem, s. 124–127.

²⁷ B. Dybaś, *Początki nowożytnych fortyfikacji Torunia w świetle źródeł pisanych*, „Zapiski Historyczne” 59, 1 (1994), s. 29–44.

²⁸ A. Nieuważny, *Toruń w dobie wojen napoleońskich i Księstwa Warszawskiego*, [in:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 1: *W czasach zaboru pruskiego (1793–1920)*, red. M. Biskup, Toruń 2003, s. 40–43, 50–61.

Il. 14. Toruń. Brama Chelmińska (Kulmer Tor), 1865 (Archiwum Państwowe w Toruniu)

Il. 15. Toruń. Brama Paulerska (Pauliner Tor), 1865 (Archiwum Państwowe w Toruniu)

Il. 16. Toruń. Brama Starotoruńska (Altthorner Tor) od zewnątrz, 1865 (Archiwum Państwowe w Toruniu)

W epoce średniowiecza okres świetności Torunia, zarówno pod względem gospodarczym, jak i demograficznym, przypadł na wiek XIV. W końcu tego stulecia oba toruńskie miasta wraz z przedmieściami osiągnęły apogeum swego potencjału demograficznego (tab. 3). Kryzys gospodarczy w XV wieku, pogłębiony zniszczeniami z okresu wojen zakonu niemieckiego z Polską i Litwą, doprowadził do zmniejszenia liczby ludności. Tendencja taka mogła utrzymywać się aż do połowy XVI stulecia. Ożywienie eksportu zboża i wzrost znaczenia toruńskich jarmarków przyczyniły się do kolejnego, krótkotrwałego rozkwitu demograficznego Torunia na początku XVII wieku – miasto osiągnęło wtedy poziom zaludnienia porównywalny ze stanem w końcu XIV stulecia. Już jednak kolejne wojny polsko-szwedzkie (1626–1629, 1655–1660, 1700–1709), którym towarzyszyły epidemie dżumy, a także załamanie się handlu zbożem i niekorzystne zmiany klimatyczne, doprowadziły do gwałtownego spadku liczby ludności miasta. W XVIII wieku utrzymywało ono swój potencjał demograficzny na poziomie około dziesięciu tysięcy mieszkańców. Po pierwszym rozbiórze Rzeczypospolitej w 1772 roku nastąpił szybki upadek demograficzny miasta, jego zaludnienie skurczyło się w 1793 roku do około sześciu tysięcy mieszkańców.

Trudno jest przedstawić pełną strukturę zawodową mieszkańców Torunia w średniowieczu (tab. 4). Dysponujemy właściwie jedynie niepełnymi danymi dla Starego Miasta. W 1394 roku w księdze szosu odnotowano ogółem 890 podatników w Starym Mieście (pominięto sześć konwentów beginek) i 570 podatników na jego przedmieściach. W tej zbiorowości ustalono przynależność 269 podatników do grupy kupców i aptekarzy. Z początku XV wieku pochodzą wykazy członków szesnastu cechów staromiejskich: karczmarzy (62 osoby), kaletników (21), kowali (14), kramarzy (29), krawców (49), kuśnierzy (29), nożowników (36), paśników (31), piekarzy (40), rymarzy (9), rzeźników (55), stelmachów i kołodziejów (12), szewców (47), ślusarzy (37), złotników (12) i przedstawicieli nieznanego cechu (może płócienników – 17).

Obejmują one łącznie pięciuset rzemieślników²⁹. Ten stan liczebny należałoby uzupełnić o co najmniej kolejnych stu mistrzów zrzeszonych w innych cechach, dla których wykazy członków z tego okresu nie zachowały się. Z dostępnych danych wynika, że w Starym Mieście Torunia około 1400 roku kupcy i kramarze stanowili 20,4% ogółu podatników, rzemieślnicy – 39,1%, nieobywatele zaś – 40,5%.

Tabela 3. Zaludnienie Torunia w latach 1394–1779

Lata	Liczba ludności
1394	15 000
1455	12 300
1570	12 000
1630	15 000
1656	8 000
1703	12 000
1710	7 000
1739	9 900
1754	11 986
1779	9 014

Źródło: *Księgi szosu i wykazy obciążeń mieszkańców Starego Miasta Torunia z lat 1394–1435*, wyd. K. Mikulski, J. Tandecki, A. Czacharowski, Toruń 2002, s. 1–87; S. Cackowski, *Terytorium, ludność, władzę miejskie*, [in:] *Historia Torunia*, t. 2, cz. 2: *W czasach renesansu, reformacji i wczesnego baroku (1548–1660)*, red. M. Biskup, Toruń 1994, s. 14–17; K. Mikulski, *Pułapka niemożności. Społeczeństwo nowożytnego miasta wobec procesów modernizacyjnych (na przykładzie Torunia w XVII i XVIII wieku)*, Toruń 2004, s. 58–82.

Tabela 4. Struktura zawodowa mieszkańców Starego Miasta Torunia około 1400 roku

Grupy zawodowe	Liczba	%
Handel	298	20,4
Rzemiosła spożywcze	157	10,8
Rzemiosła metalowe	130	8,9
Rzemiosła odzieżowe	66	4,5
Rzemiosła skórzan	106	7,3
Rzemiosła drzewne	12	0,8
Inne rzemiosła	100	6,8
Nieobywatele	591	40,5
Razem	1460	100
Podatnicy ze Starego Miasta	890	61
Podatnicy z przedmieść	570	39

Źródło: *Księgi szosu i wykazy obciążeń*, s. 1–86, 135–167.

Struktura zawodowa podatników opłacających podatek w Toruniu w 1699 roku odbiegała nieco od zaobserwowanej około roku 1400 dla Starego Miasta; warto jednak pamiętać, że pewien wpływ na te różnice mogło mieć uwzględnienie Nowego Miasta, ze zdecydowanie większym udziałem rzemiosła niż Stare Miasto. Niezależnie od tej okoliczności, zmiany w strukturze zawodowej podatników w końcu XVII wieku odzwierciedlały

²⁹ *Księgi szosu i wykazy obciążeń mieszkańców Starego Miasta Torunia z lat 1394–1435*, wyd. K. Mikulski, J. Tandecki, A. Czacharowski, Toruń 2002, s. 135–167.

też głębsze przemiany wewnątrz społeczności miejskiej (tab. 5). Zmniejszyła się w niej rola kupców i osób zajmujących się handlem (13,5%) oraz rzemieślników posiadających prawo miejskie (35,6%), natomiast wzrósł udział nieobywateli, w tym też rzemieślników pozacechowych (49,7%). Świadczy to o postępującej z upływem czasu (od XIV do XVIII wieku) pauperyzacji społeczności miejskiej Torunia i zaznaczającym się już kryzysie korporacyjnej struktury zawodowej.

Tabela 5. Struktura zawodowa podatników w Toruniu w 1699 roku

Branże podatników	Liczba	%
Artystyczno-budowlana	29	2,2
Drzewna	40	3
Handlowa	178	13,5
Metalowa	76	5,8
Odzieżowa	110	8,4
Nieobywatele	655	49,7
Skórzana	80	6,1
Spożywcza	124	9,4
Uczeni	16	1,2
Usługi osobiste	9	0,7
Razem	1317	100
Stare Miasto	512	38,9
Nowe Miasto	354	26,9
Przedmieścia	451	34,2

Źródło: Archiwum Państwowe w Toruniu, Kat. II, dz. XVI, t. 48 (Einnam und Ausgab der Soldaten Gelder 1699).

Do największej koncentracji nieruchomości w rękach prywatnych doszło w okresie kryzysu miasta w pierwszej połowie XV wieku. Najbogatsi kupcy starali się lokować swoje zyski z handlu w zakup nieruchomości. Około 1450 roku w Starym Mieście aż trzech kupców posiadało więcej niż dziesięć parceli, właścicielami od siedmiu do dziesięciu parceli było siedmiu obywateli miasta. Poza lekarzem Mikołajem Craffttem, wszyscy byli kupcami należącymi do rodzin mających swoich przedstawicieli w radzie.

W XVI i XVII wieku stopień koncentracji nieruchomości wyraźnie się obniżył (tab. 6). W 1703 roku majątki czterech najbogatszych mieszczan składały się z siedmiu nieruchomości w obrębie murów miejskich, dwóch kolejnych pod względem zamożności posiadało po sześć parceli. Warto zauważyć, że wśród największych właścicieli nieruchomości nie było żadnego z burmistrzów, zaledwie jeden rajca staromiejski i dwóch nowomiejskich³⁰.

W XIII i XIV stuleciu w strukturze etnicznej mieszkańców Torunia przeważała ludność pochodzenia niemieckiego, w miarę upływu czasu rósł jednak udział ludności polskiej (tab. 7, 8). W 1394 roku niemieckie pochodzenie miało 88% mieszkańców Starego Miasta i 70% mieszkańców jego przedmieść, natomiast polskie pochodzenie odpowiednio 17% i 6%. W roku 1455 ludność pochodzenia niemieckiego stanowiła 61% mieszkańców

Starego Miasta, 55% mieszkańców Nowego Miasta i 38% mieszkańców przedmieść, a ludność pochodzenia polskiego odpowiednio: 15%, 12%, 42%. Dane te wskazują na wyraźny proces polonizacji – przede wszystkim przedmieść – w pierwszej połowie XV stulecia. Apogeum procesów polonizacyjnych w Toruniu przypadło na początek XVI wieku, kiedy Polacy stanowili około 30% uczestników transakcji kupna-sprzedaży nieruchomości w obrębie murów miejskich. Na skutek antykatolickiej działalności władz miejskich udział ten spadł do końca XVI wieku do 7%, a do początku lat czterdziestych XVII wieku do 4%, co było równoznaczne z zupełnym prawie wyeliminowaniem ludności polskiej (katolickiej) z grupy pełnoprawnych obywateli miasta. Do zahamowania procesu polonizacji w obrębie elit miejskich przyczyniła się przede wszystkim reformacja, utworzenie protestanckiego gimnazjum akademickiego z niemieckim językiem nauczania oraz studia uniwersyteckie młodzieży toruńskiej na luteranckich uniwersytetach w Lipsku i Królewcu. Udział ludności pochodzenia polskiego wśród mieszkańców Torunia w połowie XVI wieku mógł przekraczać nawet 60% ogółu, lecz w pierwszej połowie XVII stulecia spadł poniżej 40%. Napływ katolików do miasta nasilił się po wojnie ze Szwecją (1655–1660), na skutek znacznego wyludnienia Torunia w tym czasie i utrzymującego się ujemnego przyrostu demograficznego w drugiej połowie XVII wieku. W latach dziewięćdziesiątych XVII stulecia po raz pierwszy katolicy stanowili ponad 5% ogółu osób otrzymujących obywatelstwo miejskie (tab. 9). Doprowadziło to w krótkim czasie do powstania nielicznej, ale silnej ekonomicznie elity katolickiej złożonej z bogatych kupców i rzemieślników (głównie katolickich szmuklerzy). W latach 1761–1770 wśród nowo przyjętych do prawa miejskiego obywateli Torunia było aż 14% katolików. W następnych dziesięcioleciach ta tendencja została zahamowana na skutek upadku ekonomicznego miasta po 1772 roku. W liczbach względnych udział katolików w strukturze zaludnienia Torunia w XVIII wieku wahał się w granicach 50–60%, przy czym rósł w latach pomyślniejszej koniunktury, wraz z napływem pracowników najemnych do miasta, i spadał w okresach dekonunktury, wraz ze zmniejszaniem się możliwości zatrudnienia dla uboższych warstw ludności miejskiej. Skład etniczny mieszkańców odpowiadał w przybliżeniu składowi wyznaniowemu. Wśród katolików pojawiła się w XVIII wieku licząca kilkanaście rodzin grupa Niemców, głównie kupców, społeczność luteranów powiększali przybysze z Prus Brandenburskich, głównie Mazurzy polskiego pochodzenia. Odsetek przedstawicieli innych wyznań w mieście był znikomy. Liczba kalwinów po usunięciu ich przez luteranckie władze ze wspólnej gminy wyznaniowej w 1676 roku szybko malała, a ich udział w strukturze wyznaniowej miasta w XVIII wieku zmniejszał się z 3% do poniżej 1% ogółu ludności³¹.

³¹ K. Mikulski, *Struktura etniczna mieszkańców i status społeczny ludności pochodzenia polskiego w Toruniu od końca XIV do połowy XVII wieku*, „Roczniki Historyczne” 63 (1997), s. 111–129; idem, *Obcy w oblężonej twierdzy protestantyzmu – portret zbiorowy katolików toruńskich w II połowie XVII i w XVIII wieku*, [w:] *Rzeczpospolita wielu wyznań. Materiały z międzynarodowej konferencji. Kraków, 18–20 listopada 2002*, red. A. Kaźmierczyk, A. K. Link-Lenczowski, M. Markiewicz, K. Matwijowski, Kraków 2004, s. 293–310.

³⁰ K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo* (jak przyp. 4), s. 142–215.

Tabela 6. Zmiany w strukturze majątkowej mieszkańców Torunia w latach 1450–1703 (według liczby posiadanych parceli wewnątrz murów miejskich)

Liczba parceli	1450 (Stare Miasto)*		1550 (Nowe Miasto)		1703	
	liczba właścicieli	liczba parceli	liczba właścicieli	liczba parceli	liczba wł.	liczba parceli
Powyżej 10	4	128	–	–	–	–
10	1	10	–	–	–	–
9	1	9	–	–	–	–
8	4	32	–	–	–	–
7	2	14	1	7	4	28
6	2	12	1	6	2	12
5	5	25	2	10	8	40
4	8	32	4	16	16	64
3	14	42	15	45	34	102
2	33	66	35	70	87	174
1	195	195	123	123	333	333
Razem	269	565	181	277	484	753
Instytucje	–	–	7	51	19	112
Ogółem	269	565	188	328	503	865

* Instytucje wliczone do ogółu właścicieli.

Źródło: K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo*, s. 143.

Tabela 7. Pochodzenie etniczne podatników ze Starego Miasta Torunia i jego przedmieść w 1394 roku

a) stan w liczbach bezwzględnych

Część miasta	Niemcy	Nieokreśleni	Polacy	Ogółem
Przedmieścia	401	71	98	570
Stare Miasto	764	51	53	868

b) stan w %

Część miasta	Niemcy	Nieokreśleni	Polacy	Ogółem
Przedmieścia	70,35	12,46	17,19	100,00
Stare Miasto	88,02	5,88	6,11	100,00

Źródło: K. Mikulski, *Struktura etniczna mieszkańców i status społeczny ludności pochodzenia polskiego w Toruniu od końca XIV do połowy XVII wieku*, „Roczniki Historyczne” 63 (1997), s. 111–129.

Tabela 8. Pochodzenie etniczne podatników z Torunia w 1455 roku

a) stan w liczbach bezwzględnych

Część miasta	Niemcy	Nieokreśleni	Polacy	Razem
Przedmieścia	236	118	265	619
Nowe Miasto	230	131	51	412
Stare Miasto	502	198	120	820
Ogółem	968	447	436	1851

b) stan w %

Część miasta	Niemcy	Nieokreśleni	Polacy	Razem
Przedmieścia	38,13	19,06	42,81	100,00
Nowe Miasto	55,82	31,80	12,38	100,00
Stare Miasto	61,22	24,15	14,63	100,00
Ogółem	52,30	24,15	23,55	100,00

Źródło: K. Mikulski, *Struktura etniczna*, s. 111–129.

Tabela 9. Przyjęcia do prawa miejskiego przedstawicieli różnych wyznań w Toruniu w latach 1627–1793

Lata	Katolicy	Luteranie	Kalwini	Razem	Odsetek katolików
1627–1630	8	207	–	215	3,72
1631–1640	7	353	–	360	1,94
1641–1650	11	313	–	324	3,4
1651–1660	5	301	–	306	1,63
1661–1670	3	220	5	228	1,32
1671–1680	8	194	6	208	3,85
1681–1690	10	237	12	259	3,87
1691–1700	14	247	14	275	5,09
1701–1710	14	233	7	254	5,51
1711–1720	11	186	7	204	5,39
1721–1730	14	175	5	194	7,22
1731–1740	15	170	8	193	7,78
1741–1750	16	144	2	162	9,88
1751–1760	20	174	3	197	10,15
1761–1770	27	161	3	191	14,14
1771–1780	12	82	–	94	12,77
1781–1790	2	78	2	82	2,44
1791–1793	2	32	1	35	5,71
Razem	199	3507	75	3781	5,26

Źródło: A. Semrau, *Die Bürgerlisten der Stadt Thorn aus dem 17. Jahrhunderte*, I. *Die einheimischen Bürger*, II. *Die ausländischen Bürger*, „Mitteilungen des Copernicus Vereins” 27 (1919), s. 66–82, 28 (1920), s. 40–70; Archiwum Państwowe w Toruniu, Kat. 2, dz. 1, t. 54 (Verleihung des Bürgerrechtes an Thorner Bürgersöhne), 55 (Verleihung des Bürgerrechtes an Einziglinge). Przynależność wyznaniową ustalono na podstawie ksiąg metrykalnych przechowywanych w Archiwum Państwowym w Toruniu i Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej.

Topografia społeczna Starego Miasta Torunia w końcu XIV wieku była bardzo uporządkowana i kryła w sobie być może ślady ściśle rozplanowanego pierwotnego rozmieszczenia poszczególnych rzemiosł w obrębie miasta i przedmieść. Można wręcz podzielić obszar Starego Miasta na dwie „dzielnice” – kupiecką i rzemieślniczą: „dzielnicę kupiecką” stanowiła część południowo-wschodnia oraz okolice Rynku i ul. Szczytnej w części północnej, a „dzielnicę rzemieślniczą” zachodnie i północne obrzeża. Podział taki nie występował w Nowym Mieście – w jego centrum przemieszani byli ze sobą przedstawiciele różnych cechów spożywczych i ludność niezrzeszona w cechy, a członkowie wielkich cechów produkcyjnych (sukiennicy, garbarze, kuśnierze) zamieszkiwali na obrzeżach.

W rejonach zamieszkałych przez rzemieślników wystąpiły trzy bardzo wyraźne koncentracje: piwowarów, piekarzy i rzeźników oraz kuśnierzy i kaletników – w Starym Mieście; sukieników, kuśnierzy i kaletników, garbarzy, piekarzy, rzeźników – w Nowym Mieście; kołodziejów, garncarzy i rzemiosł ślusarskich – na przedmieściu.

Najwyraźniejsze koncentracje przestrzenne w Toruniu dotyczyły zawodów o najstarszej metryce zamieszkiwania i zorganizowania w mieście, wyróżniających się liczebnością i masowym charakterem produkcji – czy to na rynek wewnętrzny (piekarze, rzeźnicy, piwowarzy, szewcy), czy zewnętrzny (sukiennicy, garbarze, kuśnierze). Rozmieszczenie pewnych grup zawodów było efektem racjonalnego planowania miejsca zamieszkania i zbytu wytwarzanych produktów. Piwowarzy (karczmarze) osiedlali się przy głównych ulicach bramnych najstarszego Torunia (Chelmińska, Starotoruńska i jedna z ulic prowadzących do portu – Ducha św.) ze względu na bieg wodociągów miejskich, które docierały do miasta z Bielán Bramą Chelmińską i ujęć z Gór Piekarskich Bramą Starotoruńską. Towarzyszyli im jako dostawcy swego podstawowego wyrobu bednarze. Kowale mieszkali również w tych rejonach, ale bliżej bram miejskich, razem z kołodziejami i stelmachami. Te powiązane ze sobą przez obsługę środków transportu zawody sąsiadowały też na Przedmieściu Chelmińskim – przy głównym trakcie prowadzącym z miasta na północ. O koncentracji rzeźników decydowała bliskość rzeźni miejskich usytuowanych poza murami.

Na lokalizację miejsc zamieszkania przedstawicieli innych profesji miały wpływ warunki „naturalne” sprzyjające danej produkcji. Dotyczyło to przede wszystkim rzemiosł, dla których konieczny był dostęp do bieżącej wody. Ponieważ był on wręcz nieodzowny dla garbarzy, zwartą grupą zasiedlali parcele położone między ulicą Garbary a Strugą Toruńską. Względę przeciwpożarowe były decydujące dla przedstawicieli niektórych rzemiosł metalowych – ślusarzy, nożowników, kotlarzy, odlewników, którzy szczególnie licznie mieszkali w budach usytuowanych przy murach i w okolicach obu bram łączących Stare i Nowe Miasto, w Nowym Mieście zaś w domach stojących nad Strugą. Zagrożenie ogniem spowodowało zepchnięcie tych rzemiosł na skraj miast, w pobliże murów miejskich i wody. W okolicy Strugi Toruńskiej znajdowały się siedziby nowomiejskich kuśnierzy. Na Moście Paulerskim i ulicy Szewskiej mieszkali szewcy, którzy korzystali z urządzeń garbarskich nad Strugą.

Pozostałe zawody rzemieślnicze w Starym Mieście rozrzucone były w „dzielnicy kupieckiej”, lecz również ich lokalizacja nie była pozbawiona racjonalnych i funkcjonalnych założeń. Szczególnym skupiskiem rzemiosł był południowo-wschodni narożnik Rynku i położone w pobliżu ciągi bud przy ulicach Szerokiej oraz Kurzej (dziś część ul. Żeglarskiej). Przy tym narożniku Rynku i w sąsiadujących z nim budach przy ulicy Kurzej mieszkali konwisarze. Przeciwnie pierzeje początkowego odcinka ulicy Szerokiej zajmowali rymarze i siodlarze. Przy ulicy Kurzej znajdowało się w średniowieczu skupisko pantoflarzy i szewców. Krawcy wprawdzie nie tworzyli poważniejszych skupisk przestrzennych, ale za to zamieszkiwali w Starym Mieście wyłącznie w budach czynszowych należących do kupców. Tym pozornym galimatiasem rządziły zatem bardzo racjonalne i uporządkowane założenia socjotopograficzne. W obrębie „dzielnicy kupieckiej” miejsca skupisk rzemieślniczych pokrywały się wyraźnie z występowaniem mniejszych parceli i budynków mieszkalnych bez zaplecza gospodarczego (bud). Jedynie najbogatsi rzemieślnicy mieszkali w dzielnicy kupieckiej we własnych domach, przemieszani z kupcami. W piętnastowiecznym Toruniu mogli sobie na to pozwolić złotnicy, płatnerze oraz kilku najbogatszych pańników. W połowie XV wieku przy najważniejszej arterii miasta – ulicy Szerokiej prosperowało przez dłuższy czas kilku producentów kusz (luczników). O miejscu zamieszkania przedstawicieli najbogatszych rzemiosł, podobnie jak kupców, decydowała waloryzacja społeczna przestrzeni miejskiej. „Dzielnica kupiecka” obejmowała ekskluzywne domy wokół Rynku, kamienice przy głównych ulicach prowadzących nad Wisłę (Jęczmienna–Szkolna, Kurza–Żeglarska, Mostowa) oraz głównych arteriach miasta (ulice Szeroka, Szczytna, św. Anny).

Kolejne grupy zawodowe, które nie znalazły dla siebie miejsca w trakcie powstawania obu toruńskich miast, zasiedliły w późniejszym okresie budy przy ich murach i wyrosłe około połowy XIV wieku przedmieścia. Na przedmieściach skupili się rzemieślnicy obsługujący wzrastający z czasem ruch kołowy – kołodzieje i stelmachowie, którzy byli zapewne ich najwcześniejszymi mieszkańcami. Przede wszystkim jednak osiedla tam najliczniejsza chyba rzesza toruńskich rzemieślników z XIV i początku XV wieku – ślusarze, nożownicy i paśnicy, którzy kierowali się zapewne, podobnie jak w obrębie miasta, względami przeciwpożarowymi. Na przedmieściu mieszkali cieśle i garncarze – raczej z powodu bliskości surowca i konieczności jego składowania (cieśle) bądź miejsca pozyskiwania (garncarze). Późniejszy rozwój rzemiosła oraz konieczność korzystania z bieżącej wody sprawiły, że również płóciennicy osiedli na przedmieściu, i to chyba jako ostatnia profesja ze znaczących toruńskich rzemiosł.

Można więc wysunąć tezę, że struktura socjotopograficzna Torunia kształtowana była w dwojaki sposób: przez pierwotne, „uporządkowane” pod względem przestrzennym osadnictwo głównych grup ludności (kupcy, najważniejsze cechy rzemieślnicze – piekarzy, rzeźników, piwowarów – ale tylko w Starym Mieście, garbarzy, kuśnierzy i sukienników w Nowym Mieście) oraz ewolucyjnie przez napływ nowych grup zawodowych i przestrzenny rozrost aglomeracji. Wyraźnie odmienne były wzorce rozwoju Starego i Nowego Miasta. W Starym Mieście bardzo szybko doszło do objęcia władzy przez warstwę bogatych kup-

ców (początkowo ze Śląska, od końca XIII wieku napływających głównie z Westfalii) i ukształtowania się pełnej struktury cechowej. W Nowym Mieście proces ten postępował wolniej, z licznymi analogiami do rozwoju struktur zawodowych na Śląsku. Początkowo rozwijały się tam zapewne tylko zawody produkujące na rynek, a pozostali obywatele dysponowali wolnością szynkowania piwa. Z czasem grupa ta uległa rozpadowi i wydzieliły się z niej kolejne branże z piwowarami na czele, którzy też stali się najbogatszą grupą zawodową w mieście. Ten ewolucyjny charakter rozwoju struktur zawodowych w Nowym Mieście zdecydował zapewne o znacznym rozproszeniu piwowarów, rzeźników, w mniejszym stopniu piekarzy oraz przedstawicieli innych rzemiosł. Wyodrębnione wcześniej i skupione przestrzennie cechy garbarzy, kuśnierzy i sukienników zajęły krańce miasta, natomiast karczmarze, członkowie bractwa Najświętszej Marii Panny (ubodzy rzemieślnicy niezrzeszeni w cechy) i przedstawiciele „młodszych” cechów dominowali w blokach wewnętrznych. Do uzyskania stosunkowo korzystniejszych miejsc zamieszkania w centrum Nowego Miasta przez rzemieślników przyczynił się też brak konkurencji kupców, którzy w średniowieczu tu praktycznie nie występowali³².

Do końca XVIII wieku podstawą rozwoju Torunia był handel. Znacząca rola miasta w handlu między zachodnią i północną a wschodnią i środkowowschodnią Europą wynikała z dogodnego położenia komunikacyjnego – na granicy państwa zakonu niemieckiego i Królestwa Polskiego oraz na skrzyżowaniu szlaku wiślanego z drogami lądowymi w kierunku Mazowsza, Kujaw, Rusi i Śląska. Już w połowie XIII wieku Toruń uzyskał przywileje handlowe na Kujawach, na Mazowszu, w Wielkopolsce oraz na Pomorzu Gdańskim. W ciągu drugiej połowy tego stulecia toruńscy kupcy nawiązali stosunki handlowe z Flandrią, Anglią, Norwegią oraz Krakowem i Wrocławiem. Współpraca z kupcami westfalskimi umożliwiła rozszerzenie w pierwszej połowie XIV wieku wpływów handlowych Torunia na teren Niderlandów. Na południu kontakty handlowe Starego Miasta Torunia sięgały Włodzimierza Wołyńskiego, Lwowa i Górnych Węgier (dzisiejsza Słowacja). W eksporcie na Zachód największe znaczenie miały drewno, воск, miedź z Górnych Węgier i zboże, którego rola zaczęła wzrastać od końca XV wieku. Wśród towarów importowanych dominowały artykuły luksusowe: sukno, przyprawy i korzenie, wino oraz sól i ryby. Konkurencja Gdańska sprawiła, że od początku XV wieku kupcy toruńscy zaczęli stopniowo tracić bezpośredni dostęp do szlaków morskich i do rynków Europy zachodniej. Uzyskane w 1403 roku prawo składu nie powstrzymało utraty przez Toruń monopolu w wywozie do bałtyckich portów towarów importowanych z ziem polskich. W XV stuleciu kontakty handlowe toruńskich kupców obejmowały głównie ziemie polskie i Śląsk. Torunianie chętnie lokowali we Wrocławiu renty, które początkowo przynosiły zakładane zyski, ale kryzys monetarny pierwszej połowy XV wieku doprowadził do upadku tej formy inwestycji. Po roku 1454 miasto walczyło o utrzymanie prawa składu, które zostało mu ostatecznie odebrane w 1537 roku, z wyjątkiem monopolu na handel towarami solonymi, sprowadzanymi z Gdańska. Pomyślna koniunk-

tura zbożowa przyczyniła się jednak do wzrostu gospodarczego znaczenia Torunia w XVI wieku. Mimo poważnego osłabienia pozycji toruńskich kupców zbożowych w XVII stuleciu, nadal należeli oni do największych pośredników w tym handlu; jeszcze w końcu XVIII wieku dostarczali oni około 10% ogólnej ilości zboża dowożonego do Gdańska Wisłą. W czasach wczesnonowożytnych w życiu gospodarczym miasta coraz ważniejszą rolę zaczęły odgrywać jarmarki. Król Kazimierz Jagiellończyk 30 września 1472 roku ustanowił w Toruniu trzy jarmarki: wiosenny w piątą niedzielę po Wielkanocy, 14 września i 6 stycznia. Do wzrostu znaczenia jarmarków przyczyniła się budowa około 1500 roku stałego mostu przez Wisłę. W roku 1514 torunianie uzyskali zgodę na zmianę terminów rozpoczęcia dwóch pierwszych jarmarków – wiosennego na 6 maja i jesiennego na 15 września. W XVI wieku odbywał się też jarmark w końcu października. Toruńskie jarmarki były miejscem wymiany towarów między kupcami z miast śląskich, Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rosji. Przybywali na nie kupcy z Prus, a także z Norymbergi, Antwerpii, Słupska, Wiednia. W wyniku upadku miast po wojnach polsko-szwedzkich z lat 1626–1629 i 1655–1660 zmniejszyła się gospodarcza rola Torunia, zmalała liczba kupców, zawężał się zasięg geograficzny ich kontaktów handlowych. W XVIII wieku straciły na znaczeniu jarmarki toruńskie, a zasięg toruńskiego handlu ograniczył się do Wielkopolski, Kujaw, Prus Królewskich i Brandenburskich oraz Mazowsza. Po 1772 roku po wprowadzeniu barier celnych w wymianie handlowej z Gdańskiem nastąpił gwałtowny upadek ekonomiczny miasta³³.

Średniowieczny i nowożytny Toruń był znaczącym ośrodkiem lokalnego rynku i produkcji rzemieślniczej. W Nowym Mieście rozwijała się wspierana przez Zakon produkcja sukiennicza. Do początku XV wieku miasto było znaczącym producentem uzbrojenia, później rzemiosła zbrojeniowe upadły na skutek konkurencji wyrobów napływających z Norymbergi. Apogeum swego nowożytnego rozwoju toruńskie rzemiosło przeżywało w pierwszej połowie XVII wieku. Po roku 1660 następowało powolne, lecz stale zmniejszanie się liczby mistrzów i zawężanie specjalizacji, choć na lokalnym rynku Toruń odgrywał nadal dużą rolę. Znacznym powodzeniem cieszyły się wyroby toruńskich rzemiosł artystycznych: złotnictwa, zegarmistrzostwa³⁴.

Stare Miasto Toruń należało do grupy wielkich miast pruskich, które wyróżniały się potencjałem ekonomicznym wynikającym z udziału w dalekosiężnym handlu hanzeatyckim oraz w życiu politycznym państwa zakonu niemieckiego. Od pierwszej połowy XIV wieku jego władze były zapraszane przez wielkiego

³³ J. Tandecki, *Rozkwit toruńskiego ośrodka handlowego i produkcyjnego w latach 1350–1411*, [in:] *Historia Torunia*, t. 1 (jak przyp. 19), s. 195–201; Z. H. Nowak, *W okresie kryzysu państwa krzyżackiego (1411–1454)*, [in:] *ibidem*, s. 264–281; S. Cackowski, *Życie gospodarcze*, [in:] *Historia Torunia*, t. 2, cz. 2: *W czasach renesansu, reformacji i wczesnego baroku (1548–1660)*, red. M. Biskup, Toruń 1994, s. 52–76; K. Mikulski, *Pułapka niemożności. Społeczeństwo nowożytnego miasta wobec procesów modernizacyjnych (na przykładzie Torunia w XVII i XVIII wieku)*, Toruń 2004, s. 58–82.

³⁴ J. Tandecki, *Rozkwit toruńskiego ośrodka* (jak przyp. 33), s. 189–195; S. Cackowski, *Życie gospodarcze* (jak przyp. 33), s. 76–92; K. Mikulski, *Pułapka niemożności* (jak przyp. 33), s. 91–177.

³² K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo* (jak przyp. 4), s. 303–313.

mistrza do udziału w zjazdach, na których podejmowano decyzje dotyczące życia miejskiego w Prusach i kontaktów w ramach Hanzy. Rajcy Starego Miasta Torunia należeli obok reprezentantów Głównego Miasta Gdańska i Starego Miasta Elbląga do najaktywniejszych uczestników zjazdów. Do 1454 roku wzięli udział w 329 zjazdach miast i stanów pruskich.

W czasie wojny zakonu niemieckiego z Polską i Litwą w latach 1409–1411 Toruń został zajęty przez wojska króla Władysława Jagielly, który przebywał w tym mieście 28 września 1410 roku. Po wycofaniu się oddziałów polskich i litewskich w położonym na pograniczu Toruniu toczyły się rokowania dyplomatyczne; zakończył je traktat pokojowy zawarty 1 lutego 1411 roku³⁵.

W latach 1411–1453 przedstawiciele Starego Miasta Torunia odgrywali czołową rolę w opozycji przeciw władzy zakonu niemieckiego oraz w konfederacji stanów pruskich – utworzonej w 1440 roku Związku Pruskim. Początkowo do konfederacji przyłączyło się także Nowe Miasto Toruń, lecz pod naciskiem komtura rada nowomiejska w 1448 roku wystąpiła ze Związku Pruskiego. W 1453 roku Toruń stał się siedzibą Tajnej Rady Związku Pruskiego, która kierowała przygotowaniem do powstania zbrojnego przeciw władcy kraju. Zdobycie przez mieszczan toruńskich 8 lutego 1454 roku zamku zapoczątkowało wojnę stanów pruskich z zakonem niemieckim. Delegaci Związku Pruskiego z burmistrzem Starego Miasta Torunia na czele 6 marca złożyli w Krakowie hold królowi Kazimierzowi IV Jagiellończykowi, który włączył Prusy do Korony Polskiej. Rada Starego Miasta Torunia wykorzystała nową sytuację polityczną do likwidacji odrębności prawnoustrojowej Nowego Miasta Torunia. Akt inkorporacji z 8 marca 1454 roku przewidywał likwidację nowomiejskiej rady, zachowano jedynie odrębny sąd lawniczy dla nowomiejskich mieszczan. Przyłączenie Prus do Korony zapoczątkowało trzynastoletnią wojnę stanów pruskich i Polski z zakonem krzyżackim. W jednej z kamienic przy zachodniej pierzei Rynku miał stałą siedzibę gubernator Prus z ramienia króla polskiego (Jan, a potem Ścibor Bażyński). W czasie działań wojennych miasto kilkakrotnie gościło króla Kazimierza IV Jagiellończyka. Torunianie odegrali znaczącą rolę w finansowaniu działań zbrojnych związkowców i zaciężnych polskich w Prusach. Ogółem miasto wydało na cele wojenne 194 tysiące grzywien pruskich (127 333 guldeny węgierskie). Poważniejszy wkład finansowy w ostateczne zwycięstwo nad Zakonem wniósł jedynie znacznie bogatszy Gdańsk (702 230 grzywien pruskich)³⁶.

W latach 1464–1466 Toruń był po raz kolejny miejscem rokowań pokojowych między przedstawicielami Zakonu a stroną polską i stanami pruskimi. W wyniku negocjacji zaprzysiężono ostatecznie 19 października 1466 roku traktat pokojowy zwany drugim pokojem toruńskim. Zgodnie z ustaleniami traktatu zachodnia część państwa zakonu krzyżackiego – a wraz z nią Toruń – jako tzw. Prusy Królewskie przeszła pod władzę króla polskiego³⁷.

Il. 17. Toruń. Brama Mostowa (Brückentor) i Dwór Mieszczański (Junkerhof), 1872 (Archiwum Państwowe w Toruniu)

Do początku XV wieku Toruń aktywnie angażował się w działania polityczne Hanzy. Udział toruńskich posłów datowany jest od pierwszego ogólnego zjazdu miast członków Hanzy w 1356 roku. W drugiej połowie XIV stulecia rajcy Starego Miasta Torunia często pełnili funkcje starszych prusko-westfalskiej tercji kanonu hanzeatyckiego w Brugii. Torunianie uczestniczyli następnie w blokadzie Flandrii, w wojnie Hanzy z królem Danii. Na mocy pokoju w Strzałowie w 1370 roku miasta pruskie otrzymały od króla duńskiego Waldemara IV działkę w Skanii, w pobliżu miasta Falsterbo, gdzie pruscy kupcy zaopatrywali się w śledzie, które następnie sprzedawali w Królestwie Polskim i na Śląsku. W latach 1356–1410 torunianie wzięli udział w trzydziestu ośmiu z czterdziestu dziewięciu zjazdów hanzeatyckich i w dwudziestu dwóch z trzydziestu siedmiu rokowań politycznych organizowanych przez hanzeatów. W pierwszej połowie XV wieku delegaci Torunia uczestniczyli już tylko w osiemnastu zjazdach i rokowaniach hanzeatyckich. Po roku 1466 rada Torunia upoważniła Gdańsk do reprezentowania spraw pruskich na forum Hanzy. Posłowie toruńscy obecni byli jedynie na zjazdach hanzeatyckich w 1498, 1507 i 1525 roku.

W końcu XV i na początku XVI stulecia Toruń walczył przede wszystkim o utrzymanie prawa składu na towary wywożone z Korony do Gdańska. Miasto gościło kilkakrotnie królów polskich. Kazimierz Jagiellończyk przybył tu w 1485 roku. Jan Olbracht był w latach 1494–1495, a trakcie ostatniego pobytu zmarł w Toruniu 17 czerwca 1501 roku. Jego następca Aleksander odwiedził Toruń raz, w 1504 roku, natomiast Zygmunt I Stary dwukrotnie – w 1519 i 1521 roku³⁸.

W drugiej połowie XV i w pierwszej połowie XVI wieku Toruń był częstym miejscem zjazdów stanów pruskich, a po roku 1526 sejmików generalnych pruskich. Tylko w latach 1548–1569 obradowało tu aż sześć z dwudziestu sześciu sejmików generalnych. W latach 1569–1669 w Toruniu zorganizowano jeszcze sześćdziesiąt pięć spotkań tej rangi (14–23% ogółu sejmików za panowania kolejnych władców); w 1669 roku odbyło się także ostatnie zgromadzenie stanów pruskich w tym mieście. Od 19 października do 3 grudnia 1576 roku w Toruniu obradował sejm i w zwią-

³⁵ J. Tandecki, *Rozkwit toruńskiego ośrodka* (jak przyp. 33), s. 195–201.

³⁶ Z. H. Nowak, *W okresie kryzysu* (jak przyp. 33), s. 264–281; M. Biskup, *U schyłku średniowiecza i w początkach odrodzenia (1454–1548)*, [in:] *Historia Torunia*, t. 2, cz. 1, wyd. M. Biskup, Toruń 1992, s. 52–54.

³⁷ M. Biskup, *U schyłku średniowiecza* (jak przyp. 36), s. 60–66.

³⁸ Ibidem, s. 104–133.

ku z nim przebywał król Stefan Batory. Władca ten odwiedził miasto raz jeszcze w 1577 roku, w trakcie powrotu z Gdańska³⁹.

W XVII–XVIII wieku w związku z zagrożeniem wojennym ze strony Szwecji rosła militarna rola Torunia w systemie obronnym Rzeczypospolitej. Przed 1629 rokiem miasto zostało otoczone fortyfikacjami. Szwedzi oblegali je trzykrotnie: w roku 1629 atak wojsk szwedzkich został odparty, lecz w 1655 i następnie w 1703 roku udało im się miasto zdobyć. Z kolei w 1658 roku zajęty przez Szwedów Toruń oblegali i zdobyły wojska polskie i posilkowy korpus austriacki. Upadek ekonomiczny miasta w XVIII wieku nie pozwolił na generalną odbudowę i modernizację fortyfikacji. Do poważniejszej ich naprawy i rozbudowy doszło dopiero podczas pierwszego panowania pruskiego w Toruniu (1793–1806) i w czasach Księstwa Warszawskiego.

OKRES RZĄDÓW PRUSKICH (1793–1920)

AGNIESZKA ZIELIŃSKA

Toruń znalazł się pod okupacją pruską w 1793 roku, po drugim rozbiórce Rzeczypospolitej. Do 1806 roku nie nastąpiły żadne poważne zmiany w zagospodarowaniu miasta i przedmieść. Tempo rozwoju w tym czasie można określić jako słabe, co widać było szczególnie w zastoju prac budowlanych. Na początku pruskiego panowania Toruń zamieszkiwało niespełna sześć tysięcy osób; stan ten był spowodowany odpływem ludności wraz z upadkiem gospodarczym miasta w drugiej połowie XVIII wieku (por. tab. 10, wykres 1). Dopiero w pierwszych latach XIX wieku odnotowano napływ kadry urzędniczej. Duży wpływ na populację Torunia miała obecność żołnierzy stacjonującego tu garnizonu (około tysiąca osób) i członków ich rodzin. Liczba ludności cywilnej – łącznie z rodzinami wojskowych – w latach 1793–1806 wahała się od siedmiu do prawie dziewięciu tysięcy osób. W mieście nie było niemal przemysłu – największym przedsiębiorstwem zatrudniającym kilkunastu robotników była cegielnia miejska; miejscowa produkcja oparta była na rzemiośle. Pomyślnie się natomiast rozwijał handel zbożem, ożywił się też ruch na Wiśle. Włączenie do państwa pruskiego korzystnie zmieniło położenie miasta wobec dużego terytorium, z którym od dawna utrzymywało kontakty gospodarcze. Z czasem handel rozwijał się coraz dynamiczniej. Obok pewnego ożywienia ekonomicznego występowały także czynniki hamujące inicjatywy gospodarcze, zwłaszcza znaczny fiskalizm państwa pruskiego⁴⁰.

Pod koniec 1806 roku rozpoczął się w historii Torunia nowy okres: doba wojen napoleońskich i Księstwa Warszawskiego. W czasie wojny 1806/1807 roku w mieście stacjonowały wojska francuskie, co pociągnęło za sobą jego zubożenie, z drugiej strony wzmoczone prace fortyfikacyjne miały wpływ na jego rozwój przestrzenny. Po zakończeniu wojny ustały obciążenia na rzecz

armii. W 1807 roku doszło do tragicznego wydarzenia: 7 sierpnia w wyniku wybuchu podczas rozładunku francuskich magazynów zginęło około siedemdziesięciu osób, w tym czterdziestu żołnierzy. Na podstawie traktatu zawartego w Tylży w 1807 roku Toruń znalazł się w granicach Księstwa Warszawskiego. Zmiana przynależności państwowej nie oznaczała jednak czasu pokoju. Już w 1809 roku podczas wojny z Austrią pod twierdzą toruńską toczyły się działania wojenne. W latach 1806, 1809 i 1813 Toruń był ostrzeliwany i oblegany, przez co cierpiała jego ludność i gospodarka. W roku 1812 miasto najpierw znalazło się na trasie przemarszu wojsk francuskich, później stało się punktem zbornym dla chorych i niezdolnych do marszu żołnierzy, a w grudniu skupiskiem rozbitków z kampanii rosyjskiej. W 1813 roku znowu toczyły się w mieście walki między wojskami francuskimi a rosyjskimi, doszło do oblężenia i obrony twierdzy toruńskiej; skutkiem tych wydarzeń były ogromne zniszczenia w budynkach i straty ludnościowe oraz epidemia tyfusu. W latach 1807–1815 ludność Torunia wraz z rodzinami wojskowych liczyła od sześciu do siedmiu tysięcy osób. Do pogorszenia położenia miasta przyczynił się też niekorzystny rozwój sytuacji w Europie. Błoka kontynentalna wpłynęła negatywnie na handel, niestabilne stosunki z Rosją zamknęły rynek dla polskiego sukna, produkowanego również w Toruniu, wystąpiły utrudnienia w handlu zbożem. Ponadto w Toruniu wyraźnie odczuwano negatywny wpływ braku przemian w rzemiośle. W latach 1813–1815 Toruń znajdował się pod wojskową okupacją rosyjską. Był to bardzo trudny okres. Zniszczenia budynków, uszczuplenie zasobów materialnych, utrata warsztatów pracy i straty ludnościowe doprowadziły miasto do ruiny⁴¹.

Kolejną zmianę przyniósł rok 1815, zapoczątkowując szczególny okres dla Torunia. Miasto znalazło się na peryferiach państwa, w bezpośredniej bliskości granicy prusko-rosyjskiej, w dodatku zostało odseparowane od tradycyjnych rynków zaopatrzenia i zbytu – dla Torunia były to północne obszary Królestwa Polskiego, które dostały się pod panowanie rosyjskie. W pierwszych latach pruskiej władzy nastąpiło pewne ożywienie gospodarcze, trwające do drugiej połowy lat dwudziestych XIX wieku, a związane z intensywnymi pracami fortyfikacyjnymi, odbudową po zniszczeniach wojennych oraz rozwojem infrastruktury garnizonu toruńskiego. Rozbudowująca się twierdza, wzrastająca liczba stałego wojska wraz z licznie przybywającymi urzędnikami niemieckimi poważnie wpłynęły na wizerunek miasta. Toruń stawał się coraz bardziej miastem garnizonowym i urzędniczym⁴². Należy tu zaznaczyć, że podobnie jak w innych ośrodkach, które zachowały w XIX wieku charakter obronny, narzucenie funkcji militarnej, przekształcenie w nadgraniczną twierdzę pruską było czynnikiem wywierającym niekorzystny wpływ na układ przestrzenny Torunia. Postanowienia pruskiego regulaminu rejonów fortecznych z 1828 roku bowiem na obszarze drugiego rejonu fortecznego dopuszczały wznoszenie jedynie lekkich obiektów drewnianych lub szachulcowych o drewnianej konstrukcji, przy czym podjęcie budowy, a nawet naprawy, każ-

³⁹ Z. Naworski, *Rola Torunia w życiu parlamentarnym i publicznym Prus Królewskich oraz Rzeczypospolitej*, [in:] *Historia Torunia*, t. 2, cz. 2 (jak przyp. 33), s. 93–113.

⁴⁰ K. Mikulski, *Początki zaboru pruskiego (1793–1806)*, [in:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 1 (jak przyp. 28), s. 9, 15–30.

⁴¹ A. Nieuważny, *Toruń w dobie wojen* (jak przyp. 28), s. 40–83.

⁴² K. Ciesielska, *Ustrój i organizacja władz i kancelarii miasta Torunia w latach 1793–1919*, Warszawa 1972, s. 15.

dorazowo wymagało zezwolenia władz. Jednocześnie właściciel takiego obiektu musiał się zobowiązać, że w razie potrzeby zburzy go na żądanie komendanta twierdzy, i to bez żadnego odszkodowania za doznane straty, a jeśli tego nie zrobi, poniesie koszty rozbioru⁴³. Te i inne ograniczenia i zakazy budowlane dotyczące przedpola twierdzy doprowadziły do powolnego upadku demograficznego przedmieść, a nawet ich likwidacji. O redukcji przedmieść: Rybaki, Stare Chelmińskie i Stare Jakubskie świadczył stały ubytek domów mieszkalnych na ich obszarze⁴⁴. Jednocześnie poza rejonami fortecznymi zaczęły powstawać nowe przedmieścia, których położenie cechowała izolacja przestrzenna zarówno od innych osiedli, jak i od śródmieścia. Taki charakter miało na przykład osiedle Nowe Mokre, zamieszkane głównie przez robotników ściągających do prac fortyfikacyjnych; w 1819 roku było tam 14 domów, a w 1823 roku odnotowano już 37 budynków mieszkalnych. Rozbudowała się też wieś Mokre, położona poza rejonem fortecznym, na północny wschód od miasta, licząca w 1819 roku 70, a w 1823 roku już 102 budynki mieszkalne⁴⁵. Natomiast samo miasto, zacieśnione do obszaru mieszczącego się w granicach średniowiecznych murów, zostało aż po schyłek XIX stulecia pozbawione możliwości rozbudowy na terenach bezpośrednio do niego przylegających⁴⁶.

Od momentu przekazania twierdzy Toruń w ręce administracji pruskiej – co nastąpiło 21 września 1815 roku – rozpoczęły się prace nad rozbudową i modernizacją fortyfikacji. Już w 1816 roku pobudowano Wojenny Magazyn Prochowy. W 1817 roku ostatecznie przedstawiono projekt przebudowy fortyfikacji, który szybko został zrealizowany. W 1818 roku zaczęto powiększać Staw Młyński dla zapewnienia szybkiego napełnienia fos wodą. Jednocześnie dla osłony zbiornika zbudowano Lunetę (lunette) II. Od 1819 do 1824 roku trwała budowa grodzy I–V umożliwiających spiętrzenie wody w fosie oraz grodzy VI zamykającej wylot fosy przy średniowiecznych murach miejskich. W 1822 roku zbudowano Lunetę VI. W latach 1822–1823 wzniesiono nadwiślańskie koszary dla 275 żołnierzy. W 1824 roku przystąpiono do przebudowy wałów i pogłębiania fosy; roboty te zakończono dwa lata później. W 1824 roku powstał też Wojenny Magazyn Prochowy II. W sumie do 1827 roku wykonano zasadniczą część prac przy modernizacji lewobrzeżnych fortyfikacji toruńskiej twierdzy. Dopiero jednak w 1836 roku ukończono roboty przy budowie Lunety I, III, IV, V⁴⁷.

Wspomniane ożywienie gospodarcze pozytywnie wpłynęło na rozwój budownictwa i rzemiosła. Od roku 1816 liczba ludności wzrosła z siedmiu tysięcy do dziesięciu tysięcy osób

w 1826 roku. Źródłem rozwoju demograficznego miasta była reprodukcja własna mieszkańców oraz migracje z zewnątrz. Dobra koniunktura budowlana wygasła jednak pod koniec lat dwudziestych XIX wieku wraz z ukończeniem prac fortyfikacyjnych, hamując rozwój gospodarczy i negatywnie wpływając na stosunki ludnościowe i procesy migracyjne o charakterze zarobkowym. Stagnacja gospodarcza i niepewna sytuacja ekonomiczna spowodowały zmniejszenie napływu przybyszów, w pierwszej kolejności osób w średnim wieku, mających rodziny, które nie mogły pozwolić sobie na błędny wybór miejsca migracji⁴⁸. Liczba ludności spadła do ośmiu tysięcy w 1832 roku. Zastój w gospodarce doprowadził do zubożenia warstwy robotniczej, co podkreślono w sprawozdaniu policyjnym z lutego 1832 roku: „Ubóstwo niższej klasy społecznej, jak i liczba ubogich są tutaj bezprzykładne”⁴⁹. Do pogłębienia kryzysu przyczyniło się powstanie listopadowe (1830–1831), które pociągnęło za sobą poważne ograniczenia w obrocie gospodarczym między Toruniem a Królestwem Polskim. Sytuację jeszcze pogorszyła zaraza cholery, która wybuchła w 1831 roku i której dodatkowym skutkiem było zaostrzenie polityki celnej przez władze rosyjskie, powodujące w zasadzie paraliż handlu toruńskiego, w tym głównie handlu zbożowego. Rezultatem splotu niekorzystnych okoliczności była między innymi niska liczba ludności Torunia, która przekroczyła dziewięć tysięcy dopiero w 1841 roku.

Il. 18. Toruń. Widok średniowiecznych murów obronnych z krzywą wieżą od strony południowo-zachodniej, 1884 (Archiwum Państwowe w Toruniu)

Trudno mówić o rozwoju przemysłu w Toruniu w pierwszej połowie XIX wieku. Po upadku pracujących pod koniec XVIII stulecia manufaktur funkcjonowały tylko nieliczne zakłady. Największym z nich, jeśli chodzi o liczbę zatrudnionych, nadal była cegielnia miejska na Bydgoskim Przedmieściu. Sytuacja w przemyśle zmieniła się dopiero w latach pięćdziesiątych. Ogromne znaczenie miało włączenie Torunia w kolejnych latach do sieci dróg żelaznych, usprawniające komunikację z ważnymi ośrodkami miejskimi. W 1861 roku, po otwarciu linii kolejowej

⁴³ K. Wajda, *Ludność Torunia (1815–1914)*, [in:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 1 (jak przyp. 28), s. 119.

⁴⁴ Idem, *Pod ponownym pruskim panowaniem (1815–1920)*, [in:] *Toruń dawny i dzisiejszy*, red. M. Biskup, Warszawa 1983, s. 330–331.

⁴⁵ Idem, *Gospodarka, rozwój przestrzenny i społeczeństwo Torunia w okresie budowy twierdzy fortecznej w XIX wieku*, [in:] *Fortyfikacja*, t. 5: *Twierdza Toruń. Stan badań i problematyka konserwatorska*, Toruń 1997; *Twierdze pruskie i niemieckie na północnych i zachodnich ziemiach Polski*, red. L. Narębski, Warszawa–Kraków 1998, s. 108.

⁴⁶ E. Kwiatkowska, *Rozwój przestrzenny Torunia*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Geografia” 10 (1973), s. 188.

⁴⁷ K. Biskup, *Twierdza Toruń – obwód wewnętrzny 1814–1914*, [in:] *Fortyfikacja*, t. 5 (jak przyp. 45), s. 73–77; K. Biskup, L. Narębski, *Prusko-niemiecka twierdza Toruń (1815–1914)*, [in:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 1 (jak przyp. 28), s. 160–173.

⁴⁸ A. Zielińska-Nowicka, *W poszukiwaniu lepszego jutra*, Toruń 2006.

⁴⁹ K. Wajda, *Pod ponownym pruskim panowaniem* (jak przyp. 44), s. 342.

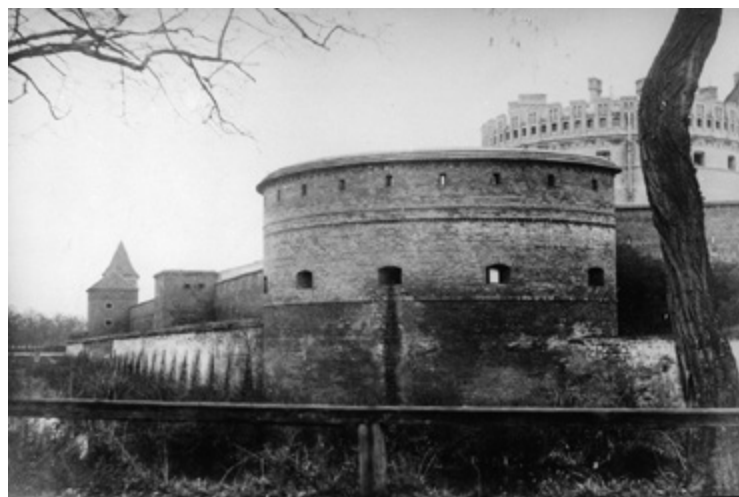
do Bydgoszczy, Toruń uzyskał połączenie z główną arterią Kolei Wschodniej z Berlina do Gdańska. W 1862 roku uruchomiono połączenie kolejowe z Warszawą przez Aleksandrów Kujawski, Włocławek i Kutno, a w następnym roku do Wystruci (Instenburg) przez Iławę i Olsztyn. W 1888 roku otwarto linię kolejową (dziś już nieistniejącą) poprowadzoną wzdłuż Wisły od stacji Toruń Miasto w kierunku zachodnim⁵⁰. Niezwykle ważne dla Torunia było także połączenie mostowe. Drewniana przeprawa, częściowo zniszczona w 1854 roku, została odbudowana w roku 1863, dziesięć lat później – w 1873 roku – oddano do użytku nowy most (stara przeprawa spłonęła w 1877 roku). Z rozwojem sieci dróg żelaznych wiązały się inwestycje ważne zarówno dla gospodarki miasta, jak i dla mieszkańców: wybudowanie i udostępnienie w roku 1874 dworca głównego na lewym brzegu rzeki, kolei nadbrzeżnej, kolejowej stacji osobowej (dzisiejszy dworzec Toruń Miasto) w 1889 roku, dworca towarowego na Mokrem w latach 1882–1883. Były to przedsięwzięcia niezbędne dla włączenia miasta w obręb pruskiej sieci kolejowej⁵¹.

Il. 19. Toruń. Brama Starotoruńska (Altthorner Tor) od wewnątrz, 1865 (Archiwum Państwowe w Toruniu)

Wielkie zmiany w obliczu miasta spowodowała znacząca modernizacja i rozbudowa fortyfikacji. W ramach tych działań powstały nowe obiekty: fort kolejowy w latach 1863–1866, zespół koszarowy na Rudaku, twierdza fortowa – forty artyleryjskie w latach 1877–1884, został rozbudowany w latach 1886–1893 pas forteczny. Modyfikacja dotychczasowych systemów

fortyfikacji i odsunięcie ich od śródmieścia Torunia na odległość około trzech do trzech i pół kilometra umożliwiły wreszcie rozwój budownictwa miejskiego, w tym szczególnie przedmieść⁵². Na wschód od Nowego Miasta powstała nowa dzielnica – Wilhelmstadt, z centralnie położonym placem św. Katarzyny i ewangelickim kościołem garnizonowym wybudowanym w latach 1894–1897. Zagospodarowana została Wallstraße (obecnie ul. Wały gen. Władysława Sikorskiego i ul. Warszawska) na wzór rozwiązań stosowanych w wielu europejskich miastach przy urządzeniu reprezentacyjnych ulic typu Ring. Na przełomie wieków powstał plac z Pomnikiem Wojowników, teatrem (1904 rok) i urzędem landrata (dzisiejszy plac Teatralny). Świetnie rozwijało się Bydgoskie Przedmieście. W 1906 roku włączono w granice Torunia przedmieście Mokre. W latach 1906–1907 wzniesiono ewangelicki kościół św. Jerzego. Proces modernizacji objął także zabudowę przy Rynku Staromiejskim, gdzie pojawiły się dwa nowe reprezentacyjne gmachy – siedziby poczty (1881) i Dworu Artusa (1897–1899). Od 1891 roku działały tramwaje miejskie, początkowo konne, a od 1899 roku elektryczne. Powstały w 1911 roku – po przebicciu ulicy Różanej – Łuk Cezara ułatwił komunikację z Bydgoskim Przedmieściem⁵³.

Il. 20. Toruń. Widok średniowiecznych murów miejskich od strony północno-zachodniej, w głębi budynek więzienia z 1865 roku, 1888 (Archiwum Państwowe w Toruniu)

Oprócz dawnych szpitali dla chorych i instytucji charytatywnych zajmujących się opieką nad ubogimi mieszkańcami miasta, od 1860 roku działał w Toruniu prywatny instytut leczniczy dr. Franka i szpital wojskowy, a w roku 1893 powstała prywatna polska lecznica o profilu chirurgicznym oraz chorób kobiecych prowadzona przez dr. Leona Szumana⁵⁴. Toruńskie gimnazjum, którego historia sięgała 1568 roku, w XIX wieku miało charakter miejsko-państwowy. Na początku lat pięćdziesiątych rozpoczęto na Nowym Mieście, przy Zaulku Prosowym, budowę nowego gmachu dla tej szkoły, ukończono go w 1855 roku. W 1879 roku gimnazjum zostało przejęte przez państwo⁵⁵.

⁵² K. Biskup, L. Narębski, *Prusko-niemiecka twierdza* (jak przyp. 47), s. 168–171.

⁵³ J. Salm, *Przemiany przestrzenne* (jak przyp. 51), s. 84–91.

⁵⁴ M. Niedzielska, *Życie polityczne i kulturalne Torunia (1815–1914)*, [in:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 1 (jak przyp. 28), s. 239.

⁵⁵ Ibidem, s. 276–278, 280–282.

⁵⁰ Idem, *Życie gospodarcze miasta (1815–1914)*, [in:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 1 (jak przyp. 28), s. 146–147.

⁵¹ J. Salm, *Przemiany przestrzenne pruskiego Torunia (1815–1914)*, [in:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 1 (jak przyp. 28), s. 86.

Il. 21. Toruń. Teatr Miejski (1904), obecnie im. Wilama Horzycy (*Gwido Chmarzyński i jego dzieło „Sztuka w Toruniu”*, red. E. Okoń, Toruń 2014, ryc. 118)

Il. 22. Toruń. Widok na średniowieczne mury obronne z Bramą Chelmińską (Kulmer Tor), 1887 (Archiwum Państwowe w Toruniu)

Il. 23. Toruń. Widok na ulicę Chelmińską (Kulmerstrasse) i Bramę Chelmińską (Kulmer Tor), 1887 (Archiwum Państwowe w Toruniu)

W drugiej połowie XIX wieku nastąpiła pewna poprawa sytuacji gospodarczej Torunia, głównie dzięki zwiększeniu możliwości zbytu maszyn rolniczych, co z kolei było związane z roz-

wojem rolnictwa na ziemiach polskich pod panowaniem pruskim. Dla odlewni i zakładu budowy maszyn E. Drewitza zaczął się pomyślny czas – w 1861 roku pracowało tam około czterdziestu robotników, a trzydzieści lat później już blisko stu siedemdziesięciu osób. Podobnie rozwijała się firma Born&Schütze na Mokrem – w początkowym okresie prosperity zatrudniała około dwudziestu robotników, na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych zaś nawet osiemdziesiąt do dziewięćdziesięciu osób. Trzeba dodać, że obydwie przedsiębiorstwa utrzymały monopol w tej gałęzi przemysłu w Toruniu aż do okresu międzywojennego. Bardzo duże znaczenie dla rozwoju branży maszynowej miały zamówienia związane z rozbudową i przebudową twierdzy toruńskiej oraz popyt na materiały budowlane w mieście i w najbliższej okolicy, na przykład w Przysieku, w Grębocinie. W tym samym czasie rosło też zapotrzebowanie na maszyny i urządzenia dla powstających tartaków parowych – w 1910 roku działało ich w Toruniu już jedenaście – oraz zakładów stolarki budowlanej, a impulsem do rozwoju przemysłu drzewnego było otwarcie w 1904 roku portu drzewnego. W przemyśle spożywczym dominowały zakłady piernikarskie – szczególnie znane były wyroby firmy Weese oraz firmy H. Thomas, poza tym działały: młyn zbożowy Gersona, dwie mleczarnie, krochmalnia, dwa browary, gorzelnia i rektyfikacja spirytusu firmy Sultan. Przemysł chemiczny reprezentowały gazownia miejska zatrudniająca osiemdziesięciu czterech robotników, fabryka nawozów sztucznych, olejarnia firmy Länger&Ilgner. Na przełomie XIX i XX wieku w Toruniu rozwijał się również przemysł poligraficzny, pracowały trzy drukarnie: zakład Buszczyńskich, zakład E. Dombrowskiego i drukarnia „Thorner Zeitung”. W branży odzieżowej na czoło wybijała się firma Kunze&Kittel (wytwórnia obuwia). Wymienione przedsiębiorstwa, niewątpliwie znaczące, nie stanowiły jednak o charakterze gospodarki miasta. Na początku XX wieku w Toruniu nadal dominowało rzemiosło i mniejsze zakłady przemysłowe, sąsiadowało z nimi ponad dwieście zakładów branży gastronomicznej i hotelarskiej (hotele, gospody, oberże, restauracje, szynki, kawiarnie)⁵⁶. Mimo to aspiracje mieszkańców sprawiły, że Toruń od 1905 roku wchodził w skład założonego w grudniu 1899 roku Związku Przemysłowców Wschodnioniemieckich, którego celem było popieranie przemysłu, dbałość o wzrost produkcji przemysłowej, o interesy członków związku, o rynki zbytu, z czym wiązało się także zainteresowanie rozwojem komunikacji⁵⁷. Generalnie więc, w porównaniu z pierwszym pięćdziesięcioleciem XIX wieku, druga połowa tego stulecia i początek XX wieku były dla Torunia czasem korzystnej koniunktury gospodarczej, która przyciągała do tego miasta rzesze robotników, szczególnie w okresie rozbudowy i przebudowy twierdzy. Również rozwój przemysłu pozytywnie wpływał na procesy demograficzne. Liczba ludności Torunia wzrosła do około czterdziestu tysięcy cywilnych mieszkańców tuż przed pierwszą

⁵⁶ J. Salm, *Przemiany przestrzenne* (jak przyp. 51), s. 84–91; K. Wajda, *Ludność Torunia*, [in:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 1 (jak przyp. 28), s. 92–141; idem, *Życie gospodarcze miasta*, [in:] ibidem, s. 142–159; idem, *Toruń – Bydgoszcz – Chełmno. Rozwój gospodarczy i ludnościowy w XIX i początkach XX wieku (1815–1914)*, „Zapiski Historyczne” 58 (1983), s. 105–130.

⁵⁷ E. Włodarczyk, *Rozwój gospodarczy miast portowych w latach 1895–1914*, [in:] *Historia Pomorza*, t. 4: (1850–1914), cz. 1: *Ustrój, gospodarka, społeczeństwo*, red. S. Salmonowicz, Toruń 2000, s. 265–271.

wojną światową. Przemianom gospodarczym i demograficznym towarzyszyło unowocześnianie infrastruktury komunalnej, budowa sieci gazowniczej (od 1854 roku), wodociągowej (ukończona w roku 1894) i elektryfikacja miasta (od 1898 roku)⁵⁸.

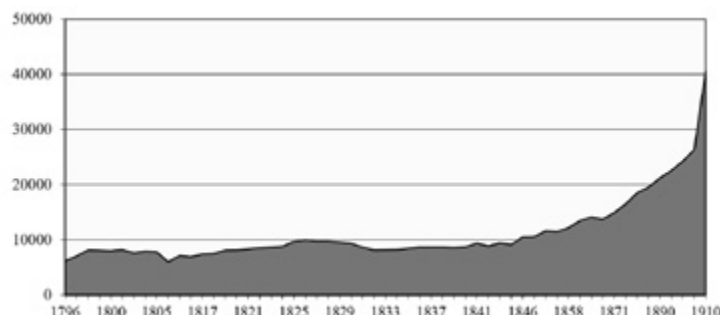
Tabela 10. Liczba ludności cywilnej miasta Torunia (z członkami rodzin wojskowych) w latach 1796–1910

Lata	Liczba ludności cywilnej	Lata	Liczba ludności cywilnej
1796*	6168	1834	8 195
1797	7024	1835	8 403
1798	8114	1836	8 634
1799	8045	1837	8 640
1800	8000	1838	8 635
1801	8153	1839	8 534
1802	7604	1840	8 686
1803	7895	1841	9 345
1805	7795	1842	8 838
1808	5990	1843*	9 383
1815	7095	1844	9 107
1816	6911	1846*	10 473
1817	7354	1849*	10 523
1818	7469	1852*	11 592
1819	8068	1855*	11 438
1820	8111	1858*	12 144
1821	8308	1861*	13 424
1822	8488	1864*	14 106
1823	8608	1867	13 719
1824	8767	1871	14 862
1825	9646	1875	16 468
1826	9938	1880	18 469
1827	9720	1885	19 505
1828	9724	1890	21 178
1829	9507	1895	22 528
1830	9311	1900	24 209
1831	8631	1905	26 339
1832	8124	1910	40 525
1833	8163	* Bez członków rodzin wojskowych	

Źródło: Dane dla lat 1796–1803 za: K. Mikulski, *Początki zaboru pruskiego (1793–1806)*, [in:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 1, Toruń 2003, s. 18, tab. 1; dla lat 1805–1815 za: A. Nieuważny, *Toruń w dobie wojen napoleońskich i Księstwa Warszawskiego*, [in:] ibidem, s. 61; dla lat 1816–1839, 1841–1842 i 1844 wg zestawień statystycznych ludności Torunia i przedmieść za lata 1816–1839, 1841–1842, 1844, Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta miasta Torunia, sygn. 17506; dla lat 1840, 1843, 1846–1910 za: K. Wajda, *Ludność Torunia (1815–1914)*, [in:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 1, s. 120, tab. 1, s. 121, tab. 2 (dane dla 1905 r. po włączeniu Mokrego w granice Torunia, dane dla 1910 r. z Mokrem i po włączeniu Bielana).

Toruń w XIX wieku był miastem zamieszkanym w dużej części przez ewangelików (tab. 11, wykres 2). Jedynie w 1816 i 1818 roku katolicy stanowili powyżej 50% ogółu mieszkańców. Po ponownym przejęciu miasta przez Prusaków ewangelicy szybko stali się dominującą grupą wyznaniową. Napływ ludności ewangelickiej wiązał się z migracją pruskich urzędników, nauczycieli, a także ro-

botników do prac budowlanych⁵⁹. Szczególnie w latach trzydziestych XIX wieku zaznaczyło się wyraźne zmniejszenie populacji katolików w Toruniu – zarówno w liczbach rzeczywistych, jak i względnych, przy wzroście udziału ewangelików do 55,6%. Taka sytuacja mogła być po części rezultatem epidemii cholery, która nawiedziła Toruń w 1831 roku i spowodowała większą śmiertelność wśród ludności katolickiej, uznawanej za uboższą, głównie jednak była konsekwencją odpływu niewykwalifikowanych robotników z powodu zakończenia prac budowlanych w Toruniu. Dopiero od początku lat czterdziestych katolicy zaczęli znowu napływać do Torunia, przy ciągłym jednak wzroście liczby ewangelików.

Wykres 1. Liczba ludności cywilnej Torunia (z członkami rodzin wojskowych) w latach 1796–1910

Źródło: Dane dla lat 1796–1803 za: K. Mikulski, *Początki zaboru pruskiego (1793–1806)*, [in:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 1, Toruń 2003, s. 18, tab. 1; dla lat 1805–1815 za: A. Nieuważny, *Toruń w dobie wojen napoleońskich i Księstwa Warszawskiego*, [in:] ibidem, s. 61; dla lat 1816–1839, 1841–1842 i 1844 wg zestawień statystycznych ludności Torunia i przedmieść za lata 1816–1839, 1841–1842, 1844, Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta miasta Torunia, sygn. 17506; dla lat 1840, 1843, 1846–1910 za: K. Wajda, *Ludność Torunia (1815–1914)*, [in:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 1, s. 120, tab. 1, s. 121, tab. 2.

W populacji mieszkańców Torunia występowały pewne zależności między wyznaniem, pozycją społeczno-ekonomiczną i narodowością⁶⁰. Polacy w większości byli katolikami i zazwyczaj należeli do niższych warstw społecznych, zatrudniani jako robotnicy, niewykwalifikowani pracownicy najemni, służący. Ludność niemiecka, głównie wyznania ewangelickiego, była z reguły bogatsza, częściej źródło jej utrzymania stanowił kapitał pieniężny, czynsz, nieruchomości lub renty, jej przedstawiciele byli rzemieślnikami, kupcami, pracownikami administracji państwowej, szkolnictwa. Obok tych dwóch dominujących zbiorowości o charakterze narodowościowo-wyznaniowym zawsze mieszkali w Toruniu nieliczni Niemcy katolicy i Polacy ewangelicy, a także członkowie ewangelickiej gminy reformowanej, Kościołów starołuterańskiego i grekokatolickiego oraz menonici (którzy podporządkowani byli przepisom Kościoła ewangelickiego, ale obowiązywały ich, jako związek religijny, pewne ograniczenia działania). Pojawiła się też tzw. grupa Czerskiego – dysydencka wobec Kościoła rzymskokatolickiego, która w 1845 roku ukonstytuowała się jako osobna gmina apostołsko-katolicka⁶¹.

⁵⁹ Dane dotyczące struktury wyznaniowej ludności Torunia za: K. Wajda, *Przemiany w składzie wyznaniowym i narodowościowym ludności Torunia w XIX i początkach XX wieku*, [in:] *Stosunki narodowościowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku*, t. 3: *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Toruniu w XIX i XX wieku*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1993, s. 9–12.

⁶⁰ Zwraca na to uwagę K. Wajda, *Przemiany w składzie* (jak przyp. 59), s. 18–21 – autor doszukuje się korelacji między wyznaniem a językiem ojczystym (narodowością).

⁶¹ Ibidem, s. 18.

⁵⁸ M. Niedzielska, *Życie polityczne i kulturalne* (jak przyp. 54), s. 235–237.

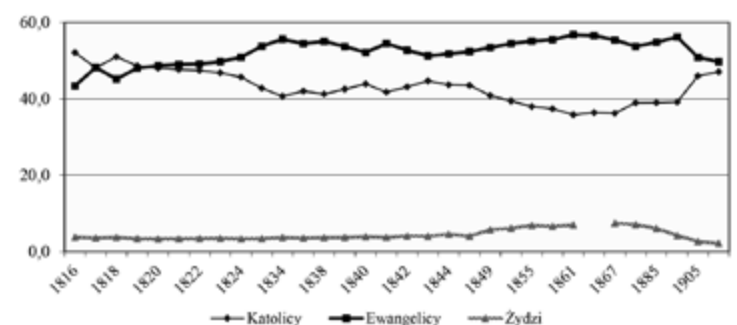
Tabela 11. Struktura ludności cywilnej miasta Torunia (wraz z członkami rodzin wojskowych) pod względem wyznania w latach 1816–1910

Lata	Ludność ogółem	Katolicy	%	Ewangelicy	%	Inni chrześcijanie	%	Żydzi	%
1816	6 911	3 602	52,1	2 998	43,4	49	0,7	262	3,8
1817	7 354	3 539	48,1	3 543	48,2	8	0,1	236	3,2
1818	7 469	3 811	51,0	3 374	45,2	4	0,1	280	3,7
1819	8 068	3 921	48,6	3 876	48,0	.	.	271	3,4
1820	8 111	3 896	48,0	3 947	48,7	.	.	268	3,3
1821	8 308	3 959	47,7	4 072	49,0	.	.	277	3,3
1822	8 488	4 027	47,4	4 171	49,1	.	.	290	3,4
1823	8 608	4 030	46,8	4 279	49,7	.	.	299	3,5
1824	8 767	4 003	45,7	4 462	50,9	10	0,1	292	3,3
1831	8 631	3 693	42,8	4 642	53,8	.	.	296	3,4
1834	8 195	3 334	40,7	4 558	55,6	.	.	303	3,7
1837	8 640	3 631	42,0	4 701	54,4	.	.	308	3,6
1838	8 635	3 562	41,3	4 754	55,1	.	.	319	3,7
1839	8 539	3 633	42,5	4 585	53,7	.	.	316	3,7
1840	8 686	3 813	43,9	4 529	52,1	.	.	344	4,0
1841	9 345	3 904	41,8	5 090	54,5	.	.	351	3,8
1842	8 838	3 812	43,1	4 662	52,7	.	.	364	4,1
1843*	9 383	4 194	44,7	4 810	51,3	.	.	379	4,0
1844	9 107	3 979	43,7	4 714	51,8	.	.	414	4,5
1846*	10 473	4 561	43,6	5 486	52,4	.	.	426	4,1
1849*	10 523	4 300	40,9	5 619	53,4	.	.	604	5,7
1852*	11 592	4 573	39,4	6 310	54,4	.	.	709	6,1
1855*	11 438	4 345	38,0	6 306	55,1	.	.	787	6,9
1858*	12 144	4 543	37,4	6 738	55,5	56	0,5	807	6,6
1861*	13 424	4 811	35,8	7 623	56,8	50	0,4	940	7,0
1864*	14 106	5 134	36,4	7 977	56,6	.	.	.	.
1867**	15 505	5 616	36,2	8 593	55,4	132	0,9	1164	7,5
1871**	16 619	6 474	39,0	8 929	53,7	41	0,2	1175	7,1
1885**	23 906	9 329	39,0	13 101	54,8	21	0,1	1455	6,1
1895**	27 894	10 927	39,1	15 675	56,2	106	0,4	1185	4,3
1905**	43 658	20 062	45,9	22 211	50,9	220	0,5	1164	2,7
1910**	46 227	21 742	47,0	22 967	49,7	513	1,1	1005	2,2

* Ludność cywilna bez członków rodzin wojskowych. ** Ludność cywilna i wojskowa.

Źródło: Dane dla lat 1816–1839, 1841–1844 wg zestawień statystycznych ludności Torunia i przedmieść (ludność cywilna wraz z członkami rodzin wojskowych mieszkających poza koszarami): Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta miasta Torunia, nr 17506; dla lat 1840, 1843, 1846–1867 za: K. Wajda, *Ludność Torunia*, s. 126, tab. 8; dla lat 1871–1910 za: idem, *Przemiany w składzie wyznaniowym i narodowościowym ludności Torunia w XIX i początkach XX wieku*, [in:] *Stosunki narodowościowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku*, t. 3: *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Toruniu w XIX i XX wieku*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1993, s. 15, tab. 5 (dane dla 1905 r. po włączeniu Mokrego w granice Torunia, dla 1910 r. z Mokrem i po włączeniu Bielán).

Obszar Torunia i okolicznych osiedli w XIX wieku był podzielony między trzy parafie rzymskokatolickie: staromiejską pod wezwaniem św. Janów, nowomiejską pod wezwaniem św. Jakuba i parafię pod wezwaniem św. Wawrzyńca, a od 1821 roku pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny. Dwie pierwsze miały charakter typowo miejski, parafia Najświętszej Marii Panny obejmowała swym zasięgiem przedmieścia oraz kilka wsi położonych niedaleko miasta⁶².

Wykres 2. Ludność Torunia według wyznania w latach 1816–1910

Źródło: Dane dla lat 1816–1839, 1841–1844 wg zestawień statystycznych ludności Torunia i przedmieść (ludność cywilna wraz z członkami rodzin wojskowych mieszkających poza koszarami): Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta miasta Torunia, nr 17506; dla lat 1840, 1843, 1846–1910 za: K. Wajda, *Ludność Torunia*, s. 126, tab. 8, s. 130, tab. 13.

⁶² E. Alabrudzińska, *Stosunki religijne w Toruniu (1815–1914)*, [in:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 1 (jak przyp. 28), s. 408–409. Zob. też K. Wajda, *Parafia świętojańska w dobie panowania pruskiego (1793–1920) i w latach Drugiej Rzeczypospolitej (1920–1939)*, [in:] *Bazylika katedralna* (jak przyp. 5), s. 29–38.

Ewangelicy skupieni byli w trzech parafiach: staromiejskiej, nowomiejskiej i św. Jerzego. W odróżnieniu od parafii rzymskokatolickich, parafie ewangelickie prawie do końca XIX wieku obejmowały swym zasięgiem tereny podmiejskie i wieś⁶³.

Ludność żydowska w Toruniu zaczęła pojawiać się dopiero w XIX wieku. W drugiej połowie tego stulecia, po wydaniu ustaw emancypracyjnych, w mieście osiedlało się więcej Żydów: w 1858 roku osób wyznania mojżeszowego było 807, w 1867 roku – 1164, w 1871 roku – 1175 i w 1880 roku – 1608, co stanowiło 6,2% ogółu mieszkańców⁶⁴. W 1910 roku liczba ludności żydowskiej spadła do 1005 osób (2% ogółu), głównie w wyniku emigracji do zachodnich prowincji państwa pruskiego i do innych państw niemieckich, a także do Anglii, Ameryki Północnej i Południowej (Brazylia, Argentyna). Żydzi przybywali do Torunia z miast ziemi chełmińskiej, Pomorza Gdańskiego, Kujaw i Wielkopolski. W pierwszej połowie XIX wieku toruńscy Żydzi nie należeli do zamożnych⁶⁵ – byli to przeważnie handlarze, a zwłaszcza tandeciarze, wielu zajmowało się lichwą i spedycją. W drugiej połowie stulecia najczęściej prowadzili sklepy z konfekcją, pasmanterią, zabawkami i przynajmniej pewna ich grupa należała już do zamożnych mieszkańców Torunia. Na początku XIX wieku Żydzi modlili się w wynajętej kamienicy przy ul. Prostej. W roku 1822 gmina żydowska wynajęła kamienicę przy ulicy Wysokiej 16 na synagogę. W 1847 roku otwarto nową synagogę przy ulicy Szczytnej 10⁶⁶. Cmentarz, na którym Żydzi od XVIII stulecia grzebali swoich zmarłych, położony przy dzisiejszej ulicy Pułaskiego, uległ całkowitej dewastacji w latach siedemdziesiątych XX wieku⁶⁷.

Il. 24. Toruń. Miasto z lotu ptaka od północy, na pierwszym planie pierścień wewnętrzny twierdzy i Chełmińskie Przedmieście, około 1920 (*Atlas Twierdzy Toruń*, z. 6: *Bramy Twierdzy Toruń*, oprac. J. Pokrzywnicki, Toruń 2013, ryc. 41)

⁶³ E. Alabrudzińska, *Stosunki religijne* (jak przyp. 62), s. 400–401.

⁶⁴ Z. H. Nowak, *Sprawa emancypacji Żydów w Prusach Zachodnich w pierwszej połowie XIX wieku*, [in:] *Emancypacja, asymilacja, antysemityzm. Żydzi na Pomorzu w XIX i XX wieku*, red. Z. H. Nowak, Toruń 1992, s. 9; K. Wajda, *Przemiany w składzie* (jak przyp. 59), s. 15, tab. 5.

⁶⁵ K. Wajda, *Dzieje toruńskich Żydów w I połowie XIX wieku*, „Rocznik Toruński” 18 (1988), s. 112–113.

⁶⁶ Idem, *Dzieje gminy żydowskiej w Toruniu (1815–1939)*. Zarys, [in:] *Stosunki narodowościowe i wyznaniowe*, t. 3 (jak przyp. 59), s. 27–29.

⁶⁷ M. Niedzielska, *Cmentarz żydowski*, Toruń 2010, s. 32–46.

Toruń w XIX i na początku XX wieku podlegał wielu przemianom, zarówno w zakresie układu urbanistyczno-przestrzennego, jak i rozwoju społeczno-gospodarczego oraz demograficznego. Niewątpliwie był to okres niezmiernie ważny dla rozwoju miasta i wpisywał się w ogólnoeuropejskie tendencje urbanizacji i uprzemysłowienia.

OKRES MIĘDZYWOJENNY (1920–1939)

JAROSŁAW KŁACZKOW

Proces powrotu Torunia do Polski trwał blisko dwa lata. Gdy 11 listopada 1918 roku skończyła się Wielka Wojna, na ziemiach dawniej wchodzących w skład Rosji i Austro-Węgier powstała Rzeczpospolita Polska. Natomiast dla terenów zaboru pruskiego nic się nie zmieniło. Nadal panowała tam pruska władza, funkcjonowały niemieckie urzędy i cały aparat biurokratyczny, w koszarach stacjonowało niemieckie wojsko.

Tereny zaboru pruskiego objęły więc, w pierwszym okresie, te same procesy co na pozostałym obszarze Niemiec. Najważniejszą zmianą była zmiana ustroju: 9 listopada w Niemczech upadła dynastia Hohenzollernów, a w jej ślad do lamusa historii odeszły i inne dynastie panujące do 1918 roku w poszczególnych częściach Drugiej Rzeszy. Monarchia jako ustrój i dotychczasowy system wartości przegrała, a zwycięstwo odniosły idee republikańskie. Taki też ustrój zapanował w Niemczech, gdy działacz Socjaldemokratycznej Partii Niemiec Philipp Scheidemann proklamował na stopniach Reichstagu powstanie republiki. Formalnie stało się to w styczniu 1919 roku, gdy w Weimarze przyjęto konstytucję nowego państwa zwanego odtąd potocznie republiką weimarską, w sensie prawnym utrzymano nazwę Niemiecka Rzesza.

Zanim jednak do tego doszło, Rzeszę opanowała tzw. rewolucja listopadowa. Rozpoczęli ją marynarze w Kilonii, wkrótce w całym państwie powstały rady robotniczo-żołnierskie. W Toruniu radę taką utworzono 10 listopada 1918 roku. Efektem jej pierwszych decyzji było między innymi zniesienie dotychczasowych struktur policyjnych (rozbrajanie żandarmerii), uwolnienie więźniów z aresztu przy ulicy Fosa Staromiejska. Na wieży ratuszowej zaczęła powiewać czerwona flaga, obok której umieszczono także polską chorągiew. Generalnie rady nie uległy komunizacji i pozostawały pod wpływami Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (SPD). Części działaczy bliskie były jednak idee marksistowskie, na przykład toruńskiemu członkowi rady Arturowi Raube⁶⁸. Rady starały się przejąć dotychczasowe uprawnienia magistratów, co w praktyce prowadziło do dwuwładzy.

Miejscowym niemieckim elitom mieszczańskim zawałił się dotychczasowy świat i wyznawany system wartości. Obawom natury społecznej towarzyszył strach także o przyszłość Torunia, czy pozostanie w ramach państwa niemieckiego. W mieście mieszkało ponad 40% Polaków, a dwanaście kilometrów od granic miasta 11 listopada 1918 roku odzyskała niepodległość Pol-

⁶⁸ J. Kłaczko, *Dzieje najnowsze 1918–2014*, [in:] *Dzieje regionu kujawsko-pomorskiego*, red. A. Radziwiński, Toruń 2017, s. 378–379.

Il. 25. Toruń. Miasto z lotu ptaka od południowego wschodu, około 1930 (*Gwido Chmarzyński i jego dzieło*, ryc. 3)

ska. Dla miejscowych Niemców stwarzało to realne zagrożenie ich dalszego bytu jako rządzącej grupy narodowej. Obawy zaczęły się potwierdzać, gdy w styczniu 1919 roku rozpoczęła obrady paryska konferencja pokojowa. Brali w niej udział przedstawiciele państw zwycięskiej ententy, a członkiem polskiej delegacji był tam lider polskiego ruchu narodowego Roman Dmowski. W jego programie politycznym ziemie zachodnie zajmowały bardzo ważne miejsce. Uważał on, że należy dążyć do włączenia jak największego ich obszaru do państwa polskiego. Te oczekiwania obejmowały również dawne Prusy Królewskie, w niemieckiej nomenklaturze zwane Prusami Zachodnimi. Toruń był częścią tej niemieckiej prowincji, należąc do rejencji kwidzyńskiej. Polski program terytorialny dotyczący Pomorza miał swojego sojusznika we Francji zainteresowanej trwałym osłabieniem państwa niemieckiego.

Traktat pokojowy z Niemcami (zwany wersalskim) został podpisany 28 czerwca 1919 roku. Na jego mocy 62% powierzchni prowincji Prusy Zachodnie – w tym Toruń – zostało włączone do Polski bez plebiscytu. Władze polskie ustanowiły na przyznanym Rzeczypospolitej terenie Prus Zachodnich nowy okręg administracyjny – województwo pomorskie. Ustawę w tej sprawie przyjął polski sejm w sierpniu 1919 roku. W tym czasie została też rozstrzygnięta sprawa stołeczności województwa: 17 października 1919 roku na jego stolicę wyznaczono Toruń. Mimo jego położenia na południowym krańcu nowego województwa, za umieszczeniem w Toruniu siedziby administracji województwa przemawiały duży procent polskiej ludności i liczne elity społeczno-polityczne, wykształcone jeszcze w okresie zaborów, a także

zaplecze militarne – miasto posiadało wiele dobrze położonych koszar oraz umocnienia twierdzy. Miało też dobrą sieć komunikacyjną, przez jego terytorium przebiegało kilka linii kolejowych: w kierunku Poznania, Bydgoszczy, Chełmna, Brodnicy i Warszawy. Obsługę ruchu wojskowego i pasażerskiego zapewniało pięć dworców: Toruń Przedmieście (późniejszy Toruń Główny), Toruń Miasto, Toruń Mokre (później Wschodni), Toruń Szkolny (potem Zachodni – dziś nieistniejący) i Toruń Północny.

Umiejscowienie w Toruniu stolicy województwa miało między innymi ten skutek, że już w październiku 1919 roku przeniesiono tu z Gdańska agendy Podkomisariatu Naczelnej Rady Ludowej⁶⁹. Agendy te następnie stały się podstawą struktur utworzonego 5 grudnia 1919 roku Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego, mającego swoją tymczasową siedzibę w Poznaniu. W październiku i listopadzie powołano też najważniejszych urzędników województwa – Stefana Łaszewskiego jako wojewodę pomorskiego, Józefa Wybickiego jako starostę krajowego województwa pomorskiego oraz Władysława Szumana jako odpowiedzialnego za obsadzenie Polakami sądownictwa; Szuman objął także funk-

⁶⁹ Podkomisariat NRL był podporządkowany Komisariatowi NRL z siedzibą w Poznaniu. Oba organy pełniły funkcję reprezentantów ludności polskiej w zaborze pruskim. Podkomisariat z siedzibą w Gdańsku – stolicy ówczesnej niemieckiej prowincji Prusy Zachodnie – został powołany 13 XII 1918 r., kierował nim dr Stefan Łaszewski, jego zastępcą był dr Józef Wybicki z Gdańska. M. Szurlo-Gorzelak, *Pomorski Urząd Wojewódzki. Jego powstanie, rozwój i chwila obecna*, [in:] *Księga pamiątkowa dziesięciolecia Pomorza*, red. M. Sydow, Toruń 1930, s. 283.

cję prezesa Sądu Apelacyjnego w Toruniu. Mianowano również komisarycznych starostów powiatowych⁷⁰.

Wszystkie te decyzje zapadły przed formalnym przejęciem Torunia przez polskie władze, co odbyło się 18 stycznia 1920 roku. Do miasta od strony mostu kolejowo-drogowego wkroczyły wówczas oddziały Dywizji Pomorskiej pod dowództwem płk. Stanisława Skrzyńskiego i przemaszerowały w kierunku rynku, gdzie Wojsko Polskie przywitał w imieniu polskiej społeczności prezes toruńskiej Rady Ludowej Otton Steinborn. Następnie nadburmistrz Arnold Hasse oficjalnie przekazał władzę nad miastem dowódcy Dywizji Pomorskiej. W imieniu polskiego rządu władzę cywilną nad województwem przejął minister byłej dzielnicy pruskiej Władysław Seyda, oddając zarząd województwa Stefanowi Łaszewskiemu. Wcześniej (10–18 stycznia 1920 roku) przejęto twierdzę toruńską.

Tego samego dnia, czyli 18 stycznia, rozpoczęło oficjalne funkcjonowanie województwo pomorskie, którego stolicą został Toruń. Decyzja o „regionalnym ustoleczeni” miała dalekośiężne i pozytywne skutki. Miasto, które wskutek zmiany granic utraciło dotychczasowe rynki zbytu dla wytwarzanych w nim towarów, mogło się dalej rozwijać, w pierwszym okresie głównie dzięki inwestycjom centralnym. W Toruniu swoje siedziby otworzyły od razu lub w kolejnych latach: władze województwa (Urząd Wojewódzki Pomorski) i powiatu (Starostwo Powiatowe), Starostwo Krajowe Pomorskie, Wojewódzki Sąd Administracyjny, Sąd Apelacyjny, Sąd Okręgowy, Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego, lokalna Dyrekcja Dróg Wodnych, Dyrekcja Okręgowa Lasów Państwowych, Dyrekcja Okręgowa Kolei Państwowych, Komenda Policji Państwowej XIII Okręgu, Pomorskie Stowarzyszenie Ubezpieczeń, Pomorska Izba Rolnicza, Pomorska Izba Rzemieślnicza, Oddział Banku Polskiego, Pomorski Bank Rolniczy, Bank Związku Spółek Zarobkowych⁷¹.

W Toruniu ulokowano jeden z największych na Pomorzu (oprócz Grudziądza) garnizonów wojskowych oraz siedzibę Dowództwa Okręgu Korpusu nr VIII. Po zamachu majowym (1926) umieszczono tu jeszcze jedną instytucję wojskową – Inspektorat Armii. W mieście działało też Centrum Wyszkożenia Artylerii, a w dzielnicy Bielany lotnisko wojskowe oraz hala z balonami wojskowymi⁷².

W pierwszych latach po powrocie Torunia do Polski podjęto cały szereg prac budowlanych. Rozpoczęto rozbiórkę ograniczających jego terytorialny rozwój umocnień ziemnych twierdzy. Z architektonicznego krajobrazu miasta zniknęły także wówczas neogotyckie bramy: Bydgoska, Chełmińska, Jakubska, umożliwiając wytyczenie nowych dróg, między innymi ulic Fryderyka Chopina i Romualda Traugutta. Duży ruch budowlany ścigał do miasta nowych polskich mieszkańców.

Z chwilą włączenia do Rzeczypospolitej ludność polska sięgała w Toruniu już 30,9 tysięcy osób (82,9% ogółu mieszkańców),

w kolejnych latach jej liczba się zwiększała i w przededniu wybuchu drugiej wojny światowej wyniosła 72,6 tysiące osób (95,6% ogółu)⁷³. Z miasta wyjeżdżali natomiast Niemcy, którzy emigrowali już od chwili ogłoszenia postanowień traktatu wersalskiego. W 1920 roku stanowili tylko 16,5% ogółu mieszkańców (6,2 tysięcy), w kolejnych pięciu latach około pięciu tysięcy osób (10% ogółu mieszkańców), a po 1925 roku ich liczba ustabilizowała się na poziomie około dwóch i pół tysiąca osób⁷⁴. Zmieniał się również stan liczbowy ludności żydowskiej: o ile przed wybuchem Wielkiej Wojny mieszkało w Toruniu około tysiąca osób wyznania mojżeszowego, o tyle w roku 1920 było ich tylko sto czterdzieści siedem. W kolejnych latach – głównie dzięki napływowi z ziem dwóch pozostałych dawnych zaborów – liczba Żydów wzrastała, pod koniec lat trzydziestych wyniosła 857 osób, czyli zbliżyła się do wielkości sprzed 1914 roku (w 1938 roku Żydzi stanowili około 1,2% ogółu mieszkańców)⁷⁵. Całość stosunków etnicznych uzupełniali nieliczni przedstawiciele „białej” rosyjskiej emigracji oraz środowisk związanych z ukraińskim ruchem niepodległościowym, nie przekraczając 0,5% ogółu mieszkańców⁷⁶.

Jak pokazują dane statystyczne (zob. tab. 12), Toruń stał się jednym z miast najbardziej w całej Rzeczypospolitej etnicznie jednorodnych, z olbrzymią przewagą ludności polskiej. W skali ogólnopolskiej nie było to wcale oczywiste, w miastach dawnego zaboru rosyjskiego i austriackiego mniejszości narodowe (głównie Żydzi, a następnie Niemcy) stanowiły średnio około 30% ogółu mieszkańców.

W strukturze gospodarczej Torunia w okresie międzywojennym nie nastąpiły jednak radykalne zmiany. Przyczyny tego stanu rzeczy tkwiły jeszcze w czasach pruskiego zaboru i w latach 1920–1939 nie udało się ich do końca przezwyciężyć. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości i odcięciu ukształtowanych w XIX wieku nowych rynków zbytu miejscowa gospodarka nadal nastawiona była głównie na produkcję rolną, spożywczą i przetwórstwo, przy czym trzeba ją było przestawić na rynek przede wszystkim polski. Nad toruńską dzielnicą Mokre wciąż dominowały wielki Młyn Parowy Leopolda Rychtera i Fabryka Kotłów Born & Schütze. Na Jakubskim Przedmieściu pracowała Rzeźnia Miejska oraz oddana do użytku w 1914 roku fabryka pierników Gustawa Weese. Jeden browar działał na Nowym Mieście, drugi, zdecydowanie większy, na włączonym do Torunia 1 kwietnia 1938 roku Podgórze, jednak produkcja piwa przez cały okres międzywojenny utrzymywała się na niższym – w porównaniu z latami 1913–1914 – poziomie: jej spadek w stosunku do stanu z ostatniego roku przed wybuchem Wielkiej Wojny wyniósł ponad 55%. W roku 1922 ruszyła fabryka wódek i likierów Wacława Maćkowiaka, która produkowała między innymi słynne „Krople toruńskie”⁷⁷.

W bardzo dużym stopniu na spowolnienie rozwoju gospodarczego Torunia wpłynął Wielki Kryzys, trwający w Polsce od

⁷³ Ibidem, s. 44.

⁷⁴ R. Sudziński, *Spółeczeństwo międzywojennego Torunia*, [in:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 2 (jak przyp. 71), s. 43.

⁷⁵ Ibidem, s. 44; Z. H. Nowak, *Z dziejów toruńskich Żydów w czasach międzywojennych*, [in:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939): zbiór studiów*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1991, s. 65.

⁷⁶ R. Sudziński, *Spółeczeństwo* (jak przyp. 74), s. 45–46.

⁷⁷ Sz. Spandowski, *Pod fabryczną górą*, „Nowości” 29 VII 2015.

⁷⁰ M. Wojciechowski, *Powrót Pomorza do Polski 1918–1920*, Warszawa–Poznań–Toruń 1981, s. 177–178.

⁷¹ R. Sudziński, *Uytuowanie Torunia w podziale terytorialno-administracyjnym kraju i jego rola jako ośrodka wojewódzkiego*, [in:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 2: *W czasach Polski Odrodzonej i okupacji niemieckiej (1920–1945)*, red. M. Biskup, Toruń 2006, s. 36–37.

⁷² Ibidem, s. 37.

1929 do 1935 roku. Spowodował on przede wszystkim zahamowanie inwestycji i spadek zatrudnienia. Przykładem niszczącego oddziaływania tego kryzysu na gospodarkę była najbardziej spektakularna inwestycja w mieście, czyli nowy most drogowy. W latach 1928–1929 był on stopniowo przenoszony z Opalenia pod Kwidzynem do Torunia. Jego montaż trwał z przerwami aż pięć lat i został ukończony dopiero w 1934 roku. Wraz z mostem oddano do użytku nową arterię drogową – Aleję 700-lecia Torunia. Drugą ważną inwestycją był uruchomiony w 1932 roku na Bydgoskim Przedmieściu Belgijsko-Polski Zakład Chemiczny „Polchem” S.A. produkujący kwas siarkowy, superfostat i oleum⁷⁸.

Impuls rozwojowy przyszedł dopiero wraz z objęciem w 1935 roku funkcji wicepremiera i ministra skarbu przez Eugeniusza Kwiatkowskiego. Zainicjowany przez niego program budowy Centralnego Okręgu Przemysłowego i silnego interwencjonizmu państwa nadal kierunek krajowej gospodarki. Wdrażanie przez ministra Kwiatkowskiego nowej polityki gospodarczej zbiegło się w czasie z objęciem w Toruniu funkcji wojewody pomorskiego przez prominentnego polityka obozu sanacyjnego Władysława Raczkiewicza. Opracował on koncepcję wzmocnienia ekonomicznego i politycznego Pomorza przez realizację tzw. Programu Pomorskiego. W styczniu 1939 roku powołano Pomorską Radę Gospodarczą, której zadaniem miało być przygotowanie planu ekonomicznego rozwoju Pomorza; region ten został również uwzględniony w piętnastoletnim planie gospodarczym, którego realizacja miała się zakończyć w 1954 roku. Wybuch drugiej wojny światowej przeciął jednak te plany, a na mapie przemysłowej regionu nie pojawiły się w tym czasie większe inwestycje. Jedynie budowa szeregu obiektów użyteczności publicznej oraz inwestycje infrastrukturalne nakreślały w Toruniu koniunkturę, zwłaszcza w sektorze budowlanym.

Sprzyjały jej przygotowywane w latach trzydziestych plany zagospodarowania poszczególnych dzielnic. Plan prac dla północnej części miasta, przyjęty w maju 1933 roku, został zatwierdzony przez ministra spraw wewnętrznych dopiero w sierpniu 1934 roku. Kompleksową wizję rozwoju miasta zarysowywał plan architekta miejskiego inżyniera Ignacego Tłoczka, przyjęty przez Radę Miasta Torunia w maju 1935 roku, chociaż do wybuchu wojny nie został on zatwierdzony przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych⁷⁹. Obejmował on obszar wyznaczony przez Szosę Okrężną na zachodzie, linię kolejową do Unisławia na północy oraz ulicę Wschodnią. Plan ten uwzględniał stołeczność miasta i wynikające z tej funkcji potrzeby inwestycyjne. Toruń miał się rozwijać głównie jako ośrodek administracyjno-gospodarczy, handlowy, komunikacyjny i naukowo-kulturalny. Ścisłe jego centrum nadal miały tworzyć tereny zamknięte w przeszłości pasami fortecznymi (Stare Miasto i Nowe Miasto). Na północ i zachód od centrum, na przedmieściach Chelmińskim i Bydgoskim miały stanąć budynki przeznaczone na potrzeby administracji oraz planowanej szkoły wyższej. Zgodnie z koncepcją inżyniera Tłoczka tereny pozaforteczne miało zająć budownictwo mieszkaniowe (np. na Przedmieściu Chelmińskim z zachodnią częścią Mokrego miałoby docelowo zamieszkać 60 ty-

sięcy osób)⁸⁰. Istotna dla rozwoju miasta miała być rozbudowa sieci dróg, poprowadzonych prostopadle lub równolegle do biegu Wisły.

Czynnikami sprzyjającym rozwojowi Torunia była z oczywistych względów jego wojewódzka stołeczność. Był dwunastym pod względem liczby mieszkańców miastem w Drugiej Rzeczypospolitej, odnotowującym stały wysoki napływ ludności, przewyższający średnią krajową (roczny przyrost w Toruniu – 4,6%, a w Polsce – 2,4%). W 1939 roku liczba mieszkańców Torunia wynosiła 78,7 tysięcy osób, do tego stanu należy dodać około sześciu tysięcy wojskowych wraz z rodzinami (zob. tab. 13)⁸¹.

Od 1 kwietnia 1938 roku terytorium województwa pomorskiego zostało powiększone o 55% jego dawnej powierzchni – do 25 683 km², jednocześnie o 73% wzrosła liczba ludności. Powstało tzw. Wielkie Pomorze z Kujawami i ziemią dobrzyńską⁸². W tym samym czasie w granice Torunia włączono miasto Podgórz, gromadę Rudak oraz część gromad Stawki i Mała Nieszawka⁸³.

Il. 26. Toruń. Siedziba Dyrekcji Kolei Państwowych 1928–1933, obecnie siedziba Urzędu Marszałkowskiego Województwa Kujawsko-Pomorskiego (*Gwido Chmarzyński i jego dzieło*, ryc. 124A)

Plany nowego podziału administracyjnego powstawały latami, lecz jego generalne założenia były wcześniej znane. Władze Torunia, mając na względzie przyszły rozwój terytorialny, od początku lat trzydziestych budowały obiekty mogące pomieścić kolejne urzędy. Naprzeciw ratusza i teatru stanął gmach w stylu modernistycznym przeznaczony na siedzibę Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego; ostatecznie ulokowano w nim w 1933 roku, po przeniesieniu z Wolnego Miasta Gdańska, Dyrekcję Okręgową Kolei Państwowych. Obok niego powstał budynek Banku Rolnego. Na drugim obrzeżu starówki, za aresztem i sądem stanął gmach Starostwa Krajowego Pomorskiego i siedziba Komunalnej Kasy Oszczędności. Przy ulicy 3 Maja (dzisiaj ul. Uniwersytecka) wzniesiono budynek Kasy Chorych. Na ulicy Grudziądzkiej rozpoczęto budowę gmachu Pomorskiego Sądu Apelacyjnego, a na Bydgoskim Przedmieściu powstały budynki przeznaczone dla Dyrekcji Lasów Państwowych i Dom Społecz-

⁸⁰ Ibidem, s. 30.

⁸¹ R. Sudziński, *Społeczeństwo* (jak przyp. 74), s. 49–50, 52.

⁸² A. Tarnowska, *Z dziejów unifikacji administracji II Rzeczypospolitej. Rola przepisów pruskich*, Toruń 2012, s. 178; *Województwo bydgoskie. Krajobraz. Dzieje. Kultura. Gospodarka*, Bydgoszcz 1973, s. 156.

⁸³ L. Fliszewski, *Kujawsko-pomorskie podziały i zmiany administracyjne od końca XVIII do początków XXI wieku*, Bydgoszcz 2010, s. 47–48.

⁷⁸ J. Klaczek, *Dzieje najnowsze* (jak przyp. 68), s. 404.

⁷⁹ R. Sudziński, *Przekształcenia strukturalne miasta Torunia w latach 1920–1975*, Toruń 1993, s. 28.

ny z kawiarnią „Italianką”. Budowano także gmach przeznaczony na siedzibę Muzeum Ziemi Pomorskiej im. Marszałka Józefa Piłsudskiego przy dzisiejszej ulicy Chopina.

Nowe trendy architektoniczne były widoczne w budownictwie kościelnym. W Toruniu na Mokrym wzniesiono wówczas kościół katolicki pod wezwaniem Chrystusa Króla. Na Bielanych ojcowie redemptoryści zbudowali kompleks klasztoru.

W Toruniu jako lokalnym centrum administracyjnym i politycznym swoje placówki dyplomatyczne miało kilka państw. Na Bydgoskim Przedmieściu na ulicy Bydgoskiej 34/36 mieścił się Konsulat Generalny Rzeszy Niemieckiej, natomiast na ulicy Słowackiego konsulat Królestwa Belgii. Z kolei na Starym Mieście na ulicy Mostowej znajdowała się placówka Honorowego Agenta Konsularnego Republiki Francuskiej⁸⁴.

Pod koniec lat trzydziestych, po korekcie podziału administracyjnego i powiększeniu województwa, stołeczność Torunia przestała być kwestionowana. Wpłynęło to stabilizująco na pozycję miasta i sprzyjało jego dalszemu szybkiemu rozwojowi jako ośrodka politycznego i kulturalnego Polski Północnej. W przeciwieństwie do Poznania, nie udało się Toruniowi, mimo podejmowanych działań promocyjnych – między innymi audycji zatytułowanej „Siódme miasto uniwersyteckie w Polsce” wyemitowanej 1 marca 1935 roku na falach pomorskiego radia – powołać wyższej uczelni. Działały jednak placówki prowadzące badania naukowe, przede wszystkim nad dziejami miasta. Wśród nich największym prestiżem cieszyło się założone już w 1875 roku Towarzystwo Naukowe w Toruniu, którego członkami do roku 1920 byli głównie polscy duchowni rzymskokatolicki oraz ziemianie. Po powrocie Pomorza do Polski w szeregach TNT pojawili się miejscy urzędnicy samorządowi, nauczyciele szkół średnich, przedstawiciele wolnych zawodów (artyści, prawnicy i lekarze). W okresie dwudziestolecia międzywojennego Towarzystwo Naukowe aktywnie współpracowało z innymi instytucjami kulturalnymi w mieście. Jego gmach został udostępniony Książnicy Miejskiej, a Muzeum Miejskie otrzymało – w formie depozytu – zbiory muzealne. Członkowie TNT pomagali także przy organizacji Archiwum Miejskiego⁸⁵. Wkrótce po odzyskaniu niepodległości, w 1921 roku powstała Konfraternia Artystów, a od 1923 roku działała Książnica Miejska im. Mikołaja Kopernika. W roku 1925 utworzono Instytut Bałtycki, rok później założono Towarzystwo Bibliofilów im. Joachima Lelewela. W 1930 roku powstało Muzeum Pomorskie, a od roku 1937 działało Towarzystwo Przyjaciół Torunia z trzema sekcjami: propagandową, opieki nad zabytkami i wydawniczą.

W roku 1935 oddano do użytku jedną z najważniejszych inwestycji okresu międzywojennego – Pomorską Rozgłośnię Polskiego Radia; zrealizowano ją mając na względzie zarówno potrzeby modernizacyjne, jak i motywy polityczne. Prace projektowe oraz budowa (na lewym brzegu Wisły na Rudaku, na stoku fortu Przyczółek Mostowy) trwały od marca do grudnia 1934 roku, inwestorem był wydział budowlany Polskiego Radia. Przy ulicy Podgórskiej 12 stanął 161-metrowy maszt oraz modernistyczny budynek z aparaturą nadawczą i studiem. Zasięg

rozgłośni wynosił ponad dwieście kilometrów, sygnał z Torunia docierał więc także poza granice Polski, na należące do Niemiec południe Prus Wschodnich oraz ziemię złotowską na zachodzie, gdzie mieszkała liczna ludność polskojęzyczna. Rozgłośnie budowano jednak przede wszystkim z myślą o polskiej ludności województwa, w intencji dalszej integracji państwa polskiego⁸⁶.

W okresie międzywojennym Toruń systematycznie wydobywał się z ograniczeń prowincjonalnego pruskiego miasta koszarowego, przekształcając się w dynamiczne, coraz bardziej zauważane na ogólnopolskiej mapie centrum polityczno-kulturalne Polski Północnej. Procesy te załamał wybuch drugiej wojny światowej.

Tabela 12. Mieszkańcy Torunia (1920–1938) pod względem narodowości

Rok	Liczba mieszkańców (w tys.)	Polacy		Niemcy		Żydzi	
		tys.	%	tys.	%	tys.	%
1920	37,3	30,9	82,9	6,2	16,9	0,1	0,2
1921	39,4	34,3	87,3	4,9	12,4	0,1	0,3
1923	42,1	37,5	89,0	4,4	10,4	0,2	0,6
1925	45,5	43,0	94,5	2,2	4,8	0,3	0,7
1928	52,6	49,5	94,1	2,6	4,9	0,5	1,0
1931	54,2	51,2	94,5	2,5	4,5	0,5	1,0
1936	64,9	61,4	95,0	2,5	3,9	0,7	1,1
1938	75,9	72,6	95,6	2,5	3,2	0,8	1,2

Źródło: R. Sudziński, *Spółczesność międzywojennego Torunia*, [in:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 2: *W czasach Polski Odrodzonej i okupacji niemieckiej (1920–1945)*, red. M. Biskup, Toruń 2006, s. 44.

Tabela 13. Ludność Torunia w latach 1920–1939

Rok	Liczba mieszkańców (tys.)
1920	37, 3
1921	38, 4
1922	39,4
1923	41,2
1924	42,1
1925	42,8
1926	45,5
1927	48,2
1928	50,0
1929	52,6
1930	53,8
1931	54,2
1932	55,7
1933	59,1
1934	61,1
1935	63,3
1936	64,3
1937	65,6
1938	77,8
1939	78,7

Źródło: K. Przybyszewski, *Toruń w latach Drugiej Rzeczypospolitej (1920–1939): społeczeństwo i gospodarka*, Toruń 1994, s. 62, 64, 67 (tab. 4, 6, 7).

⁸⁴ R. Sudziński, *Uytuowanie Torunia* (jak przyp. 71), s. 37.

⁸⁵ J. Kłaczek, *Dzieje najnowsze* (jak przyp. 68), s. 411.

⁸⁶ Ibidem, s. 414.

HISTORY, SPATIAL DEVELOPMENT AND THE SOCIETY OF THE CITY OF TORUŃ 1231–1939

MIDDLE AGES AND EARLY MODERN TIMES (1231–1793)

KRZYSZTOF MIKULSKI

The city of Toruń is located on the territory of Chelmno (Germ. Kulm) Land, which in the second half of the 10th century was conquered by the Piasts and incorporated into the Polish state. In the period of the regional division (after 1138), this territory belonged to the Masovian Duchy. Konrad, the Duke of Masovia, in the face of intensified invasions of pagan Prussians from the second decade of the 13th century, undertook a plan to secure the northern boundaries of his duchy with the help of the Teutonic knights. Thus, in the privileges of 1228–1230, he gave Chelmno Land, mostly occupied by Prussian tribes, to the Teutonic Order. In 1231, the first unit of the Teutonic Order's troops, supported by the knights of Duke Konrad of Masovia crossed the Vistula and began conquering Chelmno Land. According to the account given in the chronicle written at the beginning of the 14th century by Peter of Dusburg, the first stronghold which secured the crossing and facilitated the fights against Prussians was erected on an oak tree. Within a short period of time, an urban settlement started to develop next to it; the grand master of the Teutonic Order Hermann von Salza and the provincial Teutonic master for the Slavic and Prussian territories Hermann Balk granted the Magdeburg Law upon the charter of 28 December 1232. The charter also defined the political and economic development of the city, e.g. burghers were granted the right to elect a judge every year. The document was reissued on 1 October 1251 as the previous one had burnt. Upon the charter, the city received 180 hides of the patrimony area within the changed borders, while the remaining regulations dating back to 1232 were maintained. In 1258, the City of Toruń received from the bishop of Włocławek Włodzisław a utilization permit for the forest and fields in the area of Mokre. In 1262, burghers renounced the rent from the mill, the Bostolz stream with the right to build mills on it, the pasture near Stary Toruń and 100 hides of land in exchange for 60 hides in the village of Srebrniki and 70 hides near the city's borders. In 1309, in exchange for the village of Srebrniki, the city received a butcher's shed belonging to the Teutonic Order and rent from the remaining slaughter benches.

A great deal of controversy is raised by the issue of the multistage character of the city's formation, its translocation and the origin of the spatial layout. For these studies, this final aspect of the creation of Toruń would appear to be the most important. The outline of the city walls, established and fixed during the 13th century, and the layout of streets remained a permanent element determining the functioning of the city in the following centuries. Also noticed by earlier researchers, the inconsistent and asymmetrical layout of the streets prompted scholars to search for the origin of this type of solutions by attempting to reconstruct the terrain and layout of trade routes before the town received city rights.

In 2018, the situation of the first chartered town was finally confirmed, in the village of Stary Toruń, next to the stronghold of the Teutonic Order. A detailed analysis of the extent of the original grant of the Teutonic Order to Toruń, carried out by Tomasz Jasiński, indicates that the town was initially situated outside its patrimony¹. Recently discovered fragments of the spatial layout of the city in Stary Toruń and the building elements found there indicate that the process of constructing the city in this place was quite advanced. The original city was surrounded by a defensive wall with three or four gates. It had the shape of a regular rectangle with rounded corners. In the western part of the city, some building elements were found during non-invasive tests. In the north-eastern corner of the city there were traces of a larger architectural foundation – perhaps these are the remains of the original parish church of SS. Johns. The annals written in the monastery of the Franciscans in Toruń reveal that already in 1236, due to the threat of the Vistula's flooding, the town was transferred to the high terrace of its present location. However, the advancement of earthworks and construction works in the Old Town raises some doubts as to the time of translocation. Perhaps the most appropriate moment was the year 1239 – when the Franciscan monastery was located next to today's Old Town of Toruń.

The view that is dominant in the literature is that the two-stage spatial development of the Old Town of Toruń in the area of the target location: in the first stage (before 1251) the de-

¹ T. Jasiński, *Początki Torunia na tle osadnictwa średniowiecznego*, "Zapiski Historyczne" 46, 4 (1981), pp. 5–34.

velopment was to cover the area between św. Ducha street and Mostowa street, limited from the north by Szeroka street; only later were continuous buildings to cover the entire territory of the city within the later defensive walls. All the scholars examining the issue lean towards this concept². Its foundations are based on much greater symmetry in the layout of the southern part of the city as seen in the cartographic and planimetric analysis. The archaeological survey also confirms the existence of an older settlement in the southern part of the city³. The square adjacent to the church of SS. Johns constituted the centre of the oldest spatial layout which is again stated in the literature. The central location of this square, established on the basis of the spatial analysis, prompted researchers to locate the oldest market square here.

Earlier researchers of the spatial layout of Toruń suggested the existence of numerous (at least two important, intersecting) roads in the area of the later city, which were to give rise to settlements in the pre-location period, and then to the city. This assumption seems quite risky if we take into account the fact that the main crossing over the Vistula at that time was in the village of Stary Toruń. In this case, the track running through the area of Toruń could have been a route of lesser communicative importance running from Stary Toruń towards Dobrzyń and Plock, or northwards, which then connected with the main route leading from Stary Toruń towards Chelmno. Finally, it seems that the establishment of a new urban centre must have triggered a revolution in the road system at the time.

It can be assumed that the settlers, after transferring the city to a new location, recreated the shape of the city located in Stary Toruń. A regular rectangle covering the area between today's Rabsiańska, Ciasna, Mostowa, Szeroka streets, the southern frontage of the Market Square, Różana Street and Piekary Street corresponds to the original location. In its western part there was a so-called Werder (the "Island") described in the literature. The existence of meat stalls in the area of the "island" and the functioning of the parish church suggest that the area was the trade and worship centre of the emerging city⁴. The most mysterious name among the streets of Toruń – św. Anny street – indicates that there must have been a sacred building dedicated to this saint. Perhaps it was the original parish church in the area of the "island". The translocation of the city, combined with the transfer of the invocation of the church from Stary Toruń (St. John the Baptist, or immediately St. Johns the Baptist and Evangelist), led to the disappearance of *patrocinium* (used between 1236 and 1251); it remained only in the street's name. The trace of the worship of St. Anne in Toruń may be the fact that the city council even a century later (in the mid-14th century) funded

a sculpture of St. Anne in the parish church, next to two frescoes of St. Johns the Baptist and Evangelist⁵.

Perhaps prior to 1 October 1251 (the date of the renewal of the Chelmno charter), the decision was made to expand the city's area mainly to the north-west, but also east (the eastern frontage of Mostowa Street) and south (Żeglarska Street and the southern frontage of Rabsiańska Street). Still, in 1252, the Franciscan monastery was described as being outside of the city⁶. The first fact that is associated with the next stage of the expansion of the city is the consent of the Teutonic Order for the construction of the market hall (cloth halls) at the Market Square in 1259⁷. This document shows the transfer of the city centre to the newly laid out Market Square. Analogical changes took place in other cities situated in the Polish territories⁸.

In the end, the Old Town of Toruń had a rather irregular layout, resulting from the several stages of its development. The most regular blocks of buildings were on both sides of św. Anny Street (today's Kopernika Street). The remaining elements were adapted to the natural conditions and facilities functioning before the extension of the city area. The lack of parallelism of the market frontage was connected with the need to match the northern frontage to the previously established Franciscan monastery with the church of the Blessed Virgin Mary. In the Old Town of Toruń there were 30 street names (counting separately four market frontages) and 23 blocks of buildings (regarding the town hall and the church of SS. Johns as separate blocks).

The location of the New Town of Toruń in 1264 was conditioned by the spatially established borders of the Old Town and the castle along with the castle and the Dominican monastery – founded a little earlier in 1263. Irregular blocks of buildings and streets clearly diverging from this regularity were added to the streets and blocks of regular buildings inside the city. Garbary Street (today Wielkie Garbary Street) could refer to the earlier functioning so-called Dobrzyń Route, and the northern blocks, north of Zaulek Jeleni, Wenecka and Zaulek Lisi Streets (today Zaulek Prosimy and Wysoka Street) were adapted to the area of the Dominican monastery, incorporated into the city area. The market was shifted south in relation to the city centre. The New Town included 19 blocks of buildings of a dispersed character (around the churches of St. Nicholas and St. James; two blocks at Paulerska Street, today Male Garbary Street, were connected by a bathhouse) separated by 22 streets.

There are clear differences in the development of both cities of Toruń (Table 1, 2). The Old Town was definitely built "more densely". The structure of buildings was dominated by small houses without economic facilities, inhabited by poorer craftsmen and common people (ramshackle houses). What prevailed in the New Town were wider plots with warehouses lo-

² Comp. M. E. Gąsiorowscy, *Toruń*, Warszawa 1963, p. 24; J. Zbolewicz, *Rozplanowanie Starego Miasta w Toruniu w świetle analizy metrologicznej*, "Rocznik Toruński" 10 (1975), pp. 239–257; T. Jasiński, *Z zagadnień topografii społecznej średniowiecznego Torunia (część I – Stare Miasto)*, "Zapiski Historyczne" 48, 3 (1983), pp. 9–10.

³ J. Chudziakowa, *Badania nad średniowiecznym ośrodkiem miejskim na terenie Torunia w latach 1969–1972*, "Zapiski Historyczne" 38, 3 (1973), p. 80.

⁴ K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XV wieku*, Toruń 1999, pp. 28–30.

⁵ T. Trzebiński, *Wykaz czynszów Starego Miasta Torunia z lat około 1330*, "Zapiski TNT" 10, 5–6 (1936), p. 188; comp. K. Mikulski, *Dzieje parafii świętojańskiej w XIII–XVIII wieku*, [in:] *Bazylika katedralna św. Janów w Toruniu*, ed. M. Biskup, Toruń 2003, pp. 7–8.

⁶ *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. I/1, ed. R. Philippi, Königsberg 1882, no. 259.

⁷ *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. I/2, ed. A. Seraphim, Königsberg 1909, no. 37.

⁸ S. Gawlas, *O kształt zjednoczonego królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społeczno-ustrojowej odrębności Polski*, Warszawa 1996, pp. 35–36.

cated at the back, appropriate for merchants' businesses (about 34% compared to about 23% in the New Town). The most characteristic element of the development of the New Town in the mid-16th century and later was the fact that there were a large number of empty squares (over 33%), used for tanneries and for setting up cloth frames. These undeveloped plots were the most numerous in the cloth quarter (north-eastern part of the city, mainly used by cloth makers) and near the Struga Toruńska (mainly used by tanners).

Table 1. Changes in the structure of the building complex of Toruń in the years 1550–1640

Types of plots	1550		1640	
	number	%	number	%
Public buildings	15	1,7	14	1,6
Open wide	123	14	134	15,8
Closed wide	71	8,1	68	8
Open narrow	136	15,5	139	16,4
Closed narrow	174	19,8	181	21,4
Tanners' plots	20	2,3	29	3,4
Ramshackle houses	214	24,4	181	21,3
Granaries and breweries	56	4,5	66	7,8
Cloth stalls and tanneries	17	1,9	4	0,4
Empty	52	5,9	31	3,7
Total	878	100	847	100

Source: K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, Toruń 1999, p. 60, table 4.

In the 16th–18th centuries, there occurred a significant reduction in the number of plots. This was mainly achieved by combining the smallest plots together. Until the mid-17th century, the number of plots occupied by grain warehouses also grew. Finally, in 1793, when a mortgage was established for individual parcels, there were 461 plots in the Old Town, 311 in the New Town, and 331 in the suburbs.

Table 2. The structure of the building complex of Toruń in 1793

Part of the city	Types of buildings			
	residential houses	empty plots	granaries	total
The Old Town	424	13	24	461
The New Town	278	35	8	311
The suburbs	324	7		331
Total	1026	55	32	1103

Source: K. Mikulski, *Początki zaboru pruskiego (1793–1806)*, [in:] *Historia Torunia*, vol. III, p. 1: *W czasach zaboru pruskiego (1793–1920)*, ed. M. Biskup, Toruń 2003, p. 16.

As early as the second half of the 13th century, the first production facilities (brickyards, lime kiln, mills), commercial (port) and religious buildings (churches and hospitals) were built in the suburbs. From the first half of the 14th century, craft settlements developed – first in the immediate vicinity of the Chelmino Gate (Kulmer Tor) (wheelers, blacksmiths) and the Prawa Gate (das gerechte Tor) (potters, groat producers in the area of the so-

called Polish Village). Around 1350, the street network of the suburbs was extended, especially to the north of the city walls, where probably at that time numerous representatives of metal crafts (locksmiths, knife-makers) and clothing (linen drapers) also settled there at the end of the 14th century⁹.

The relatively best-described part of the suburbs in the literature is Przedmieście Portowe (the Harbour Suburb), stretching between the city walls and the Vistula River. In the Middle Ages, four bathhouses were established in Toruń between the Mostowa Gate (Brücken Tor) and the Żeglarska Gate (Segler Tor). One of them was later changed into a dye house used by cloth makers¹⁰. The stalls located in this area also belonged to cloth makers. Owing to the construction of a permanent bridge across the Vistula River, the post of the bridge customs collector was established near the river along with a building belonging to the municipal fiscal office¹¹. The most important element of the commercial port topography was the Toruń crane standing on the river itself, on the section between the Żeglarska Gate and the Klasztorna Gate (Nonnen Tor)¹². From the west, the area of the suburbs was closed by the walls of the Benedictine monastery, which along with the church and the hospital of the Holy Spirit occupied the area between the Klasztorna Gate and the Municipal Court. From the east and south buildings of the so-called Small Fishermen (Kleine Fischerei) adjoined to the monastery walls¹³. After the demolition of the monastery and the church, in the second half of the 17th century, or maybe in the 18th century, the most densely settled suburban *jurydyka* was formed in the area, remaining the property of the Benedictines¹⁴.

Behind the monastery buildings, at the mouth of a canal draining water from the moat to the Vistula River there was built one of the oldest mills in Toruń – the so-called Żabi Młyn (Frogs' Mill). Due to the poor water flow, it was not very efficient. Discontinued in the 16th century, in the 18th century a saw-mill was built in its place. Behind the canal, in the Middle Ages, the oldest municipal brickyard was situated there. Near the south-west corner of the city walls there was a municipal lime-kiln. After the raw materials had been exploited, brickyards were created further away from the city, in the area of the later Botanical Garden, and next – about 2 km west of the city walls – in the area of today's City Park¹⁵. About 5 brickyards might have operated near the city in the year 1400¹⁶.

⁹ K. Mikulski, *Topografia przedmieść toruńskich w XIV–XVII wieku*, "Zapiski Historyczne" 63, 3–4 (1998), pp. 7–33.

¹⁰ T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chelmina*, Poznań 1982, p. 91.

¹¹ K. G. Praetorius, *Topografisch = historisch = statistische Beschreibung der Stadt Thorn und ihres Gebietes, die Vorzeit und Gegenwart umfassend*, Thorn 1832, p. 231.

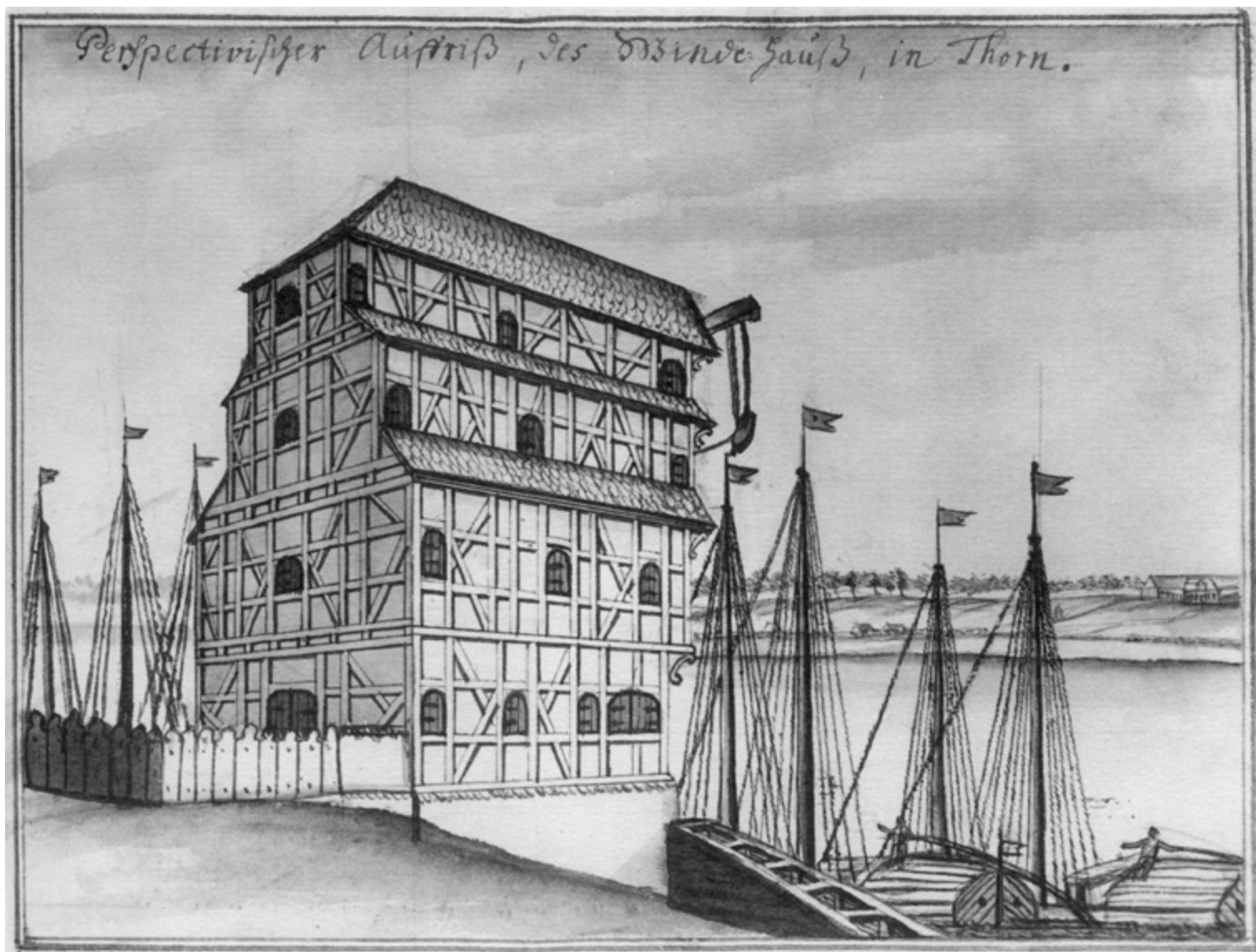
¹² Ibidem, pp. 218–219.

¹³ T. Jasiński, *Przedmieścia* (as n. 10), p. 92 n. – Owing to the erroneous interpretation of this part of the suburb in the fiscal book ("pistores" instead of "piscatores"), T. Jasiński inserted here the so called „hokinbeckere". The mistake was rectified in: T. Jasiński, J. Tandecki, *Literonny i równoległy system kancelaryjny na starotoruńskich poliptykach woskowych*, "Studia Źródłoznawcze" 28 (1983), pp. 105–161.

¹⁴ It is visible in the plans of Toruń of the 18th century, particularly in von Douglas's plan.

¹⁵ T. Jasiński, *Przedmieścia* (as n. 10), pp. 97 n.

¹⁶ Ibidem, p. 58.

Ill. 2. Toruń. A crane on the embankment and the port on the Vistula (drawn by Georg Friedrich Steiner, a. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku* (tzw. *Album Steinera*), ed. M. Biskup, Toruń 1998, p. 118, ill. 70)

Ill. 3. Toruń. North-west view of the city. In the foreground, sand dunes, gardens and buildings of two suburbs, Bydgoskie Przedmieście (on the right) and Chełmińskie Przedmieście (on the left) (drawn by Georg Friedrich Steiner, a. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, p. 56, ill. 10)

The name Żabieniec, a densely built-up area between the mill and another watercourse, originates from the name Żabi Młyn – a stream flowing to the Vistula River from the nearby hills in front of the Starotoruńska Gate (Altthorner Tor), flowing through the so-called Valley of Dreams¹⁷. Immediately behind this stream, on the bank of the Vistula River, the oldest slaughterhouse (Kuttelhof) in the Old Town was located in the Middle Ages. By the 17th century, it had been liquidated and the slaughter was transferred to the so-called butcher's garden, located several dozen metres further upstream. A small cluster of rental houses was established on the site of the former slaughterhouse. Near the second brickyard (in the area of today's Botanical Garden), on the Vistula River, a fishing harbour and a shipyard were located. Near the shipyard there was a *jurydyka*, comprising several buildings, which belonged to the Benedictines. The farm enclosing the part of the Vistula riverbank belonging to the suburbs also constituted the property of the Benedictines.

Above the Vistula embankment, in front of the Starotoruńska Gate, west of the city, the buildings were rather irregular; there were several larger gardens and inns, and several clusters of more densely constructed buildings, in the Middle Ages referred to as Neue Sorge. There was another property of Toruń's Benedictines, which was characterized by densely grouped constructions.

The north-western part of the suburbs was occupied by burghers' gardens located on parallel streets, partly overlapping with today's streets of Bydgoskie Przedmieście. Suburban Końska Street (Rosengasse) is today's Zygmunta Krasińskiego Street. Cicha Street (Stummegasse) is today's Adama Mickiewicza Street. Mieczowa Street (Swertgasse, Pol. Pośrednica) is now Juliusza Słowackiego Street. Pszczelarska (Honigsneidergasse, Pol. Gradówka) is Józefa Ignacego Kraszewskiego Street. Oprawcza (Büttelgasse, Pol. Chelmionka) is currently Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego Street. The latter owed its name to the mountain called Wiesiolki (Galgenberg, later referred to colloquially as Galgus, around the intersection of today's Świętego Józefa Street with Grunwaldzka Street), where the executions of those condemned to death were carried out by hanging.

All these streets departed from the main road that looked north from the Chelmno Gate. In its initial run it was referred to as Kołodzieje (Corrifices) and ran to the church and hospital of Saint George, where it split into Świerczyńska Road leading towards Chelmno (Germ. Kulm), and two parallel streets: Polska Street (today's Czerwona Droga) and Waliszewo (today's Grudziądzka Street), running towards the district of Mokre, then Gdańsk (Germ. Danzig) and Malbork (Germ. Marienburg). In the streets there were both clusters of small houses inhabited by poor suburban residents, as well as larger gardens and arable fields. In Waliszewo, in the 18th century, there was a farm belonging to the Geret family, which comprised about 10 hides of arable land. It was the largest private estate located in the

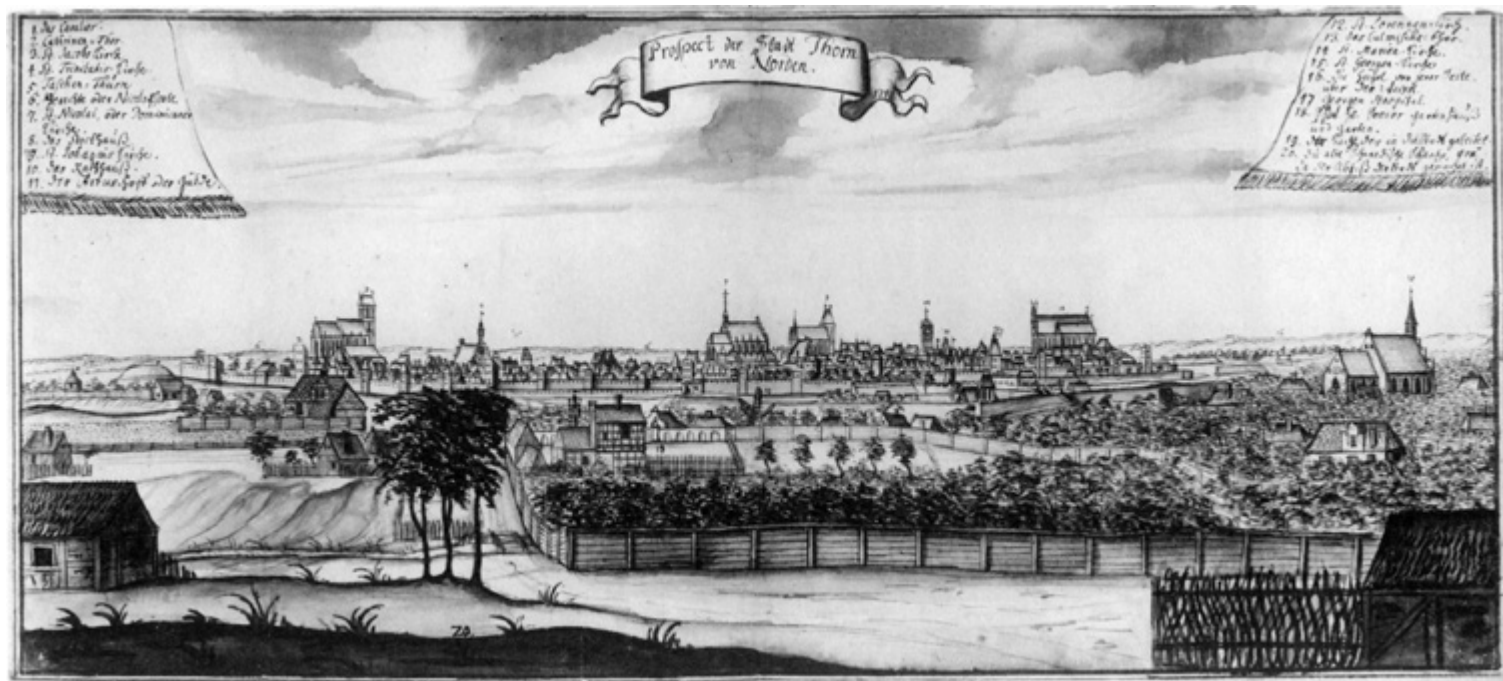
suburbs of Toruń. Above Waliszewo flowed the Mokra stream, on which one of the main intakes of drinking water for the city – the so-called Condit – was situated.

The area north of the walls of the Old and New Town up to Polska Street was occupied by a regular network of streets with dense urban development with a focal point – the church of St. Lawrence. In the Middle Ages it was the most densely populated part of the suburbs. The names of the local streets were as follows: Tragarska Street, Kucharska Street, Ślusarska Street, Garncarska Street – indicating the social nature of this part of the suburbs. The area was inhabited by poor representatives of metal crafts (locksmiths, knife-makers), potters (stove fitters) and commoners (porters, cooks). At the eastern end of this part of the suburbs, two ponds were located – later referred to as Kaszowniki. They were created as a result of damming the water in a stream called Struga Toruńska. A bakery mill (for groats) and a sawmill operated in the middle of the lock closing Lower Pond. A new industrial facility operated on the sluice behind Upper Pond, which changed its function more often. In the Middle Ages, it was probably the second mill for groat makers, built around 1262. In the 16th century there was a powder mill there, and from 1619 a copper forge. To the south-east of Upper Pond there was another brickyard; however, in the Middle Ages it belonged not to the city, but to the Teutonic Order. Above the Struga, in the Middle Ages there was another public facility located there – a bathhouse which, at least in the late 14th century, belonged to the Watzenrode family.

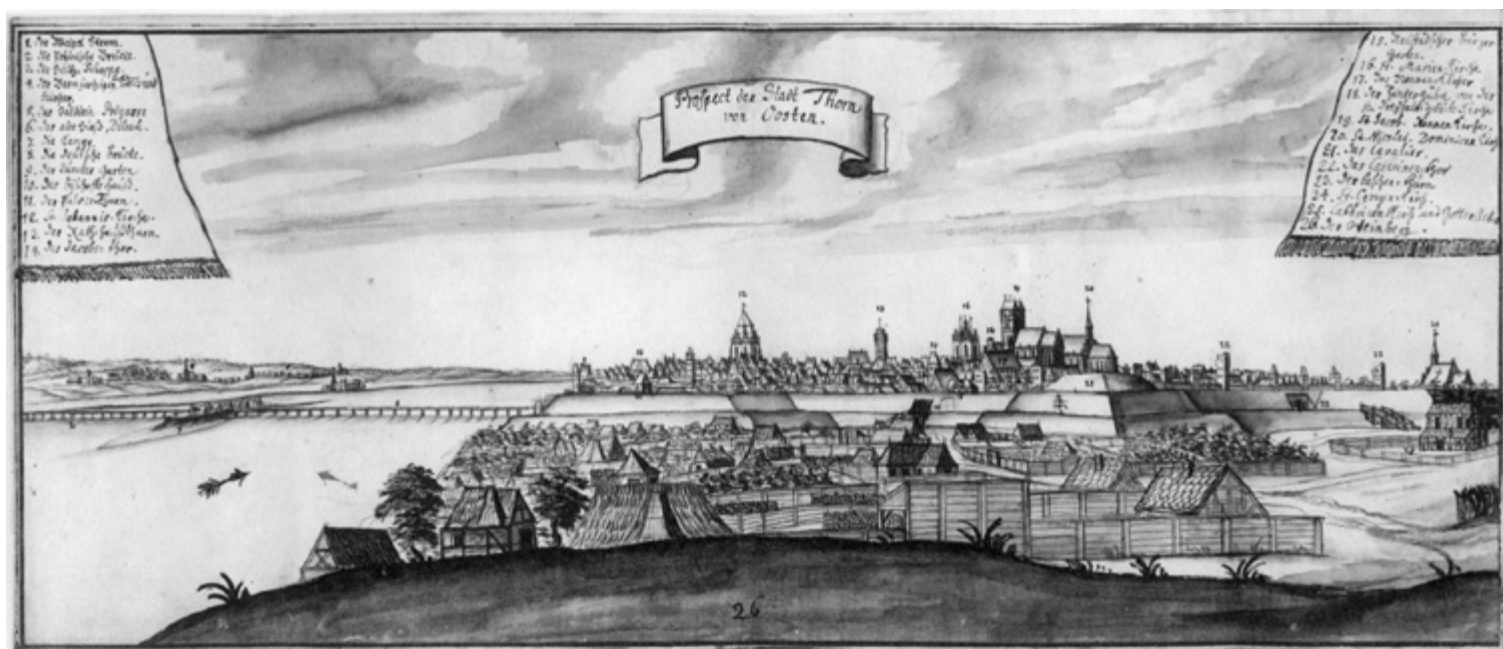
In front of the Gate of Saint Catherine (das Catharinen Tor) there was a suburb, belonging to the New Town, whose name came from the name of the gate. There were several houses in this area. Further to the south the suburb stretched in front of St. James's Gate, belonging partly to the Teutonic Order (Wola Zamkowa) and partly to the New Town. In the Middle Ages, near the south-east corner of the New Town's walls, on the city moat, the New Town's slaughterhouse was located. In modern times, the suburbs in this part were dominated by orchards. There were also a dozen inns in the suburbs. Former Wola Zamkowa was located in the east adjacent to the territory of Toruń's salt warehouses (saltworks).

The territory of the suburbs belonging to the New Town in the Middle Ages was not extensive and ended with the so-called Biskupia Góra, today a non-existent elevation, located in the immediate vicinity of the chapel of St. Catherine. The whole area of today's Jakubskie Przedmieście, along with Winnica and Trzeposz belonged to the village of Mokre in the Middle Ages. In this period, however, this area was taken over by church institutions (the Benedictines owned the so-called Golubski Folwark and property in Winnica) and burghers who founded their vineyards on the slopes of the Vistula embankment. They stretched all the way to Kaszczorek, located at the mouth of the Drwęca River to the Vistula River. Above the scarp there were several larger farms of burghers. One of them – Rubinkowo – a private farm owned by Jakub Kazimierz Rubinkowski, was founded in the 18th century. It was later treated as an independent landed estate. In the 16th century, purchase and sale transactions for the land located here were inscribed in the suburban books, which

¹⁷ K. Mikulski, *Socjotopografia przedmieść toruńskich w XIV–XVIII wieku – przyczynek do Żabienicy*, "Archaeologia Historica Polona" 23 (2015), pp. 57–82. In 1709 about twenty-six taxpayers lived there, Archiwum Państwowe w Toruniu, Kat. II, IV/20, pp. 1–2 (Vorstadt).

Ill. 4. Toruń. North view of the city. In the foreground, gardens in the suburb of Chelmińskie Przedmieście, on the right – the church of St. George (drawn by Georg Friedrich Steiner, a. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, p. 50, ill. 4)

Ill. 5. Toruń. East view of the city. In the foreground, Winnica hill (Weinberg), on the right – the chapel of St. Catherine (drawn by Georg Friedrich Steiner, a. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, p. 52, ill. 6)

means that this area was treated as part of the suburbs of the city, and not part of the villages of Mokre¹⁸.

In the 13th–18th centuries, Toruń was an important centre for long-distance and local trade. The most important commercial facilities in the city belonged to the cloth hall, located in the Town Hall – townspeople were given the right to erect a merchant's house in the newly-opened market in 1259. Initially, it was 10 rods long (46.5 m) and was a single-storey building. By virtue of the privilege of 1274, rich stalls and bread benches were created. Initially, there could be 45 of them, but at the beginning of the 16th century, their number was reduced to 40, ex-

cept that 4 of them were reserved for gingerbread makers. From the north, a house of scales was added to the cloth hall in 1279. In 1343 about 40 stalls were built around the cloth hall, where purse makers, shoemakers and tailors displayed their wares.

In 1393, the grand master Konrad von Wallenrode gave the city the privilege allowing for the construction of the town hall. The new building was erected on a rectangular 44×52 m layout in the place of the former merchant's house. In the cloth hall, occupying the basement of the western part of the town hall, there were 20 chambers where merchants mainly exhibited cloths imported from Flanders. Around 1400, 24 rich stalls operated in the town hall. The council's room, where Toruń's female patricians sold their canvas, was also used for commercial pur-

¹⁸ K. Mikulski, *Topografia przedmieść* (as n. 9), *passim*.

Ill. 6. Toruń. Town Hall of the Old Town of Toruń before the fire of 1703, view from the south (drawn by Georg Friedrich Steiner, a. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, p. 62, ill. 16)

poses in the town hall. Above the council's room, furriers had their stalls (24). Poor stallholders owned their stalls (about 30) on the top floors of the town hall. In the town hall there were also stalls selling figs; they were dismantled along with the construction of a new town hall in 1400¹⁹.

The Świdnica Cellar (later the Gdańsk Cellar), located below the eastern part of the town hall (under rich stalls) served for the selection of wine and imported beer, although the sale

¹⁹ T. Jasiński, *Toruń XIII–XIV wieku – lokacja miast toruńskich i początki ich rozwoju (1231 – około 1500)*, [in:] *Historia Torunia*, vol. 1: *W czasach średniowiecza (do 1454 r.)*, ed. M. Biskup, Toruń 1999, pp. 152–154.

of such products was controlled by the council's monopoly. In the south-eastern part of the market, the vegetable market was located. The metal market occupied the north-eastern part of the Market Square (hence the name of the corner of the Market Square and Chełmińska Street – Eisenecke or Iron Corner).

An important role in the commercial landscape of the city in the Middle Ages was played by herring stalls, which until the mid-16th century occupied the area of the plots (streets) that departed from the north-western corner of the Market Square towards today's Franciszkańska Street, near the wall of the Franciscan monastery.

The already mentioned butcher's shops in the Old Town were placed on the plot connecting Szeroka Street with a square,

occupied by the Church of SS. Johns. It was the oldest of the commercial facilities of the Old Town, dating from the period before the market square was transferred to the place of today's market (around 1236).

Butchers' stalls in the New Town were located in the block of buildings on the western frontage of the New Town Square. On the west side of the New Town Hall, there was a series of stalls connected by a wall with the building of the town hall. The New Town bread stalls took up the north-western part of the market. The retail and wholesale trade was also the port quay on the Vistula River with a crane.

In the urban complex of Toruń there were also devices for industrial production. In the territory of the castle there were two grain mills in the Middle Ages, located on the Struga Toruńska (Toruń Stream) (the Upper Mill and the Lower Mill). In modern times the Lower Mill functioned at least until the 17th century as a royal mint. The Upper Mill was a grain mill until the end of the 18th century. Above the Upper Mill on the Struga Toruńska, a tannery mill was founded, which was the property of the shoemakers' guild.

In the Old Town, in the corner of Blotna Street (previously Male Piekary, now Franciszkańska Street) a horse mill was located, where brewers ground their malts. A similar mill was also located in the New Town on a corner plot at the intersection of (Wielkie) Garbary and Psia Streets (today Browarna Street). In the 19th century, a brewery was erected in its place.

In the back of houses in Wielkie Garbary Street from the side of the Struga Toruńska throughout the entire period (the 13th–18th centuries), and in the back rooms of houses in Male Garbary Street from the beginning of the 17th century, twenty different tanning facilities for leather were deployed. Over the Struga Toruńska, between the Wielka Gate (in the 16th–18th centuries referred to as Kotlarska Gate, Kessel-Tor) and Paulerska Gate (Pauliner-Tor), and on the Paulerski Bridge (today incorrectly called Pauliński), there were numerous metallurgical workshops (boiler-smiths, belt makers, nail-smiths). The last house at the Paulerski Bridge from the side of the New Town, adjacent to the wall of the Dominican monastery, was occupied by the only bell foundry in Toruń. In the vicinity of the Wielka Gate, kettle production facilities were located.

Numerous plots in the north-eastern corner of the New Town remained undeveloped in the Middle Ages. They were used as a place for setting up cloth frames. The spaces between the walls served similar purposes. In the Middle Ages, in a building at the corner of Starotoruńska Street (nowadays Kopernika Street) and Kozia Street (today Piekary Street) there was a wax plant. Within the city, there were 14 forges in the Middle Ages; they were usually found in corner houses, on streets leading to the city gates. In 1640, fifteen forges operated in the city, and in 1703 – nine. In the 18th century, there were 4 dye-works in the city – 2 municipal ones – located on the Vistula River, between the Mostowa Gate (Brücken-Tor) and the Żeglarska Gate (Segler-Tor), and 2 private ones – over the Struga Toruńska – one on Przedzamcze, the other one at the back of the plot in Wielkie Garbary Street.

The mint played a special role among the city's "industrial" facilities. In the Middle Ages, it was the property of the Teutonic

Order and occupied several houses on the corner of Mostowa Street and Ciasna Street. After 1454, the city council took over the administration of the mint. In the 16th century, Jost Ludwik Decjusz tried to step up its operations. However, the mint was discontinued after a dozen or so years, and the buildings occupied by it were sold to private individuals. In the 17th century, the production of royal coins in the Lower Mill was resumed in the castle. Probably from this period the name of the gate connecting Przedzamcze and Wola Zamkowa – the Mennicza Gate (Müntz-Tor) derived. After 1764 attempts were made to restart the mint in Toruń, but without success²⁰.

The Old Town Hall belongs to the most important municipal buildings in Toruń. In the 13th century, it consisted of two separate buildings, built for commercial purposes (cloth halls, rich stalls and bread stalls), later joined by a wall and topped with a tower in the south-eastern corner. In ca. 1400, a thorough reconstruction of this complex began; it was converted into a two-story homogeneous building, and around 1600 it was rebuilt once more – the second floor and Renaissance towers were added to it. Apart from the commercial facilities, the building was the seat of the city council (the council chamber) and then city courts; the Burghers' Hall was used to organize particularly solemn meetings. After the fire in 1703, the town hall was rebuilt once again in the 1830s, in the form preserved to this day²¹.

The town hall, which until 1454 was the seat of the city's authorities, was transformed into a cloth warehouse at the beginning of the 17th century; after 1668 it was converted into in the Church of the Holy Trinity, constituting the main Lutheran church in the New Town.

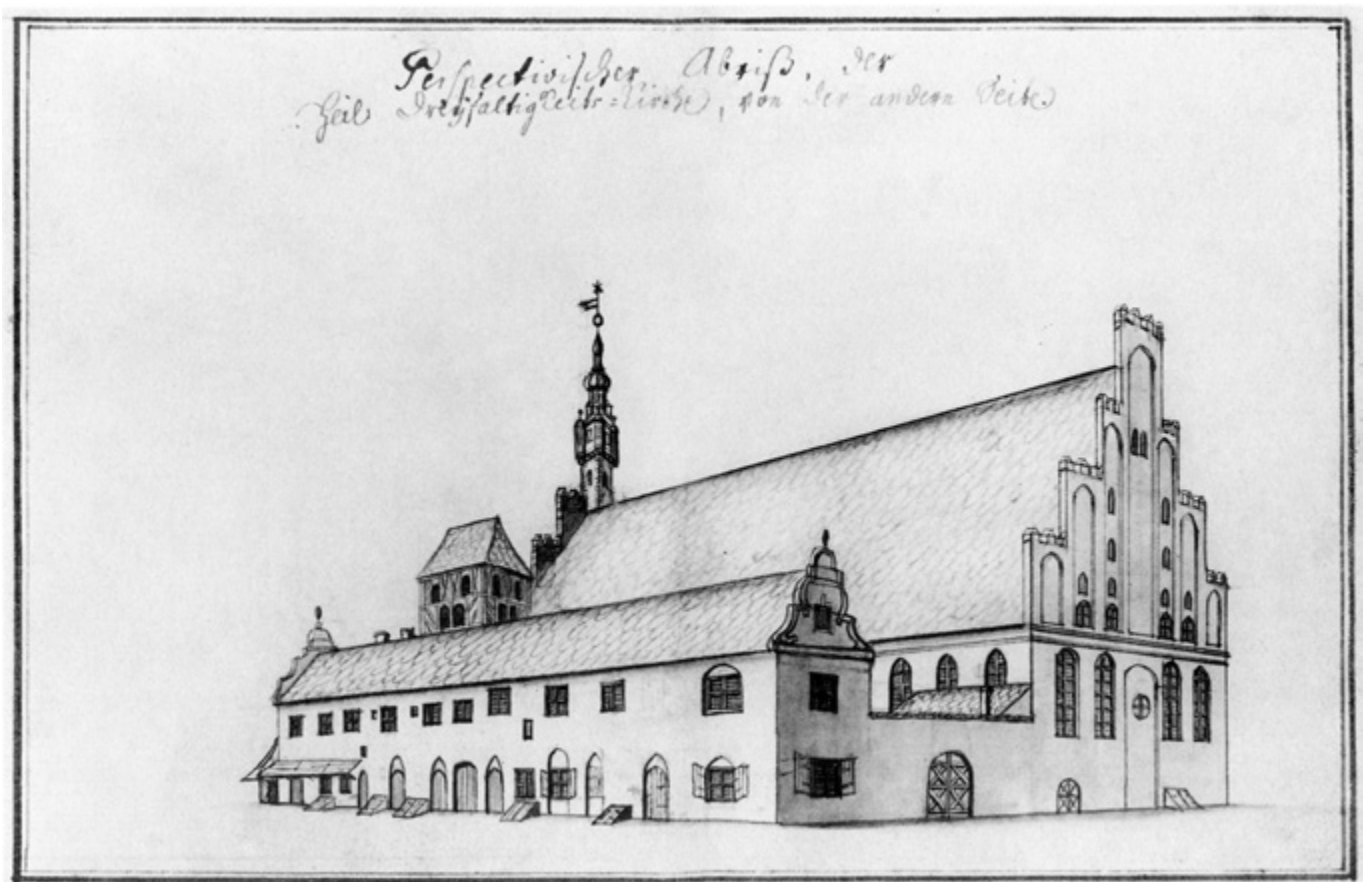
In the Middle Ages, the arsenal was occupied by a building in św. Anny Street (today Kopernika Street) and was extended to also include adjacent plots at the beginning of the 17th century. An important role in the system of maintaining order in the city was played by the Guard's House with a guard tower – the seat of the city's militia, in the Middle Ages occupying a corner stall at the intersection of Szeroka and Kurna Streets (today Żeglarska Street) in the corner of the Market Square. At the turn of the 16th and 17th centuries, the house was enlarged by several neighbouring buildings.

In the Middle Ages, within the walls of the Old Town, there was one bathhouse, located behind the Church of the Blessed Virgin Mary (today Piekary Street, the area of the detention centre). Two baths were located on the Vistula River, in front of the Żeglarska (Segler-Tor) and Łazienna (Bader-Tor) Gates. There were two bathhouses in the New Town – one in Psia Street (currently Browarna Street) and the other in Strumykowa Street with an entrance from Paulerska Street (today Male Garbary Street). There was also one bathhouse in the suburbs. After the Reformation most of the town baths were liquidated. By the end of the 18th century, only one bathhouse had operated in Strumykowa Street, and access to it was limited²².

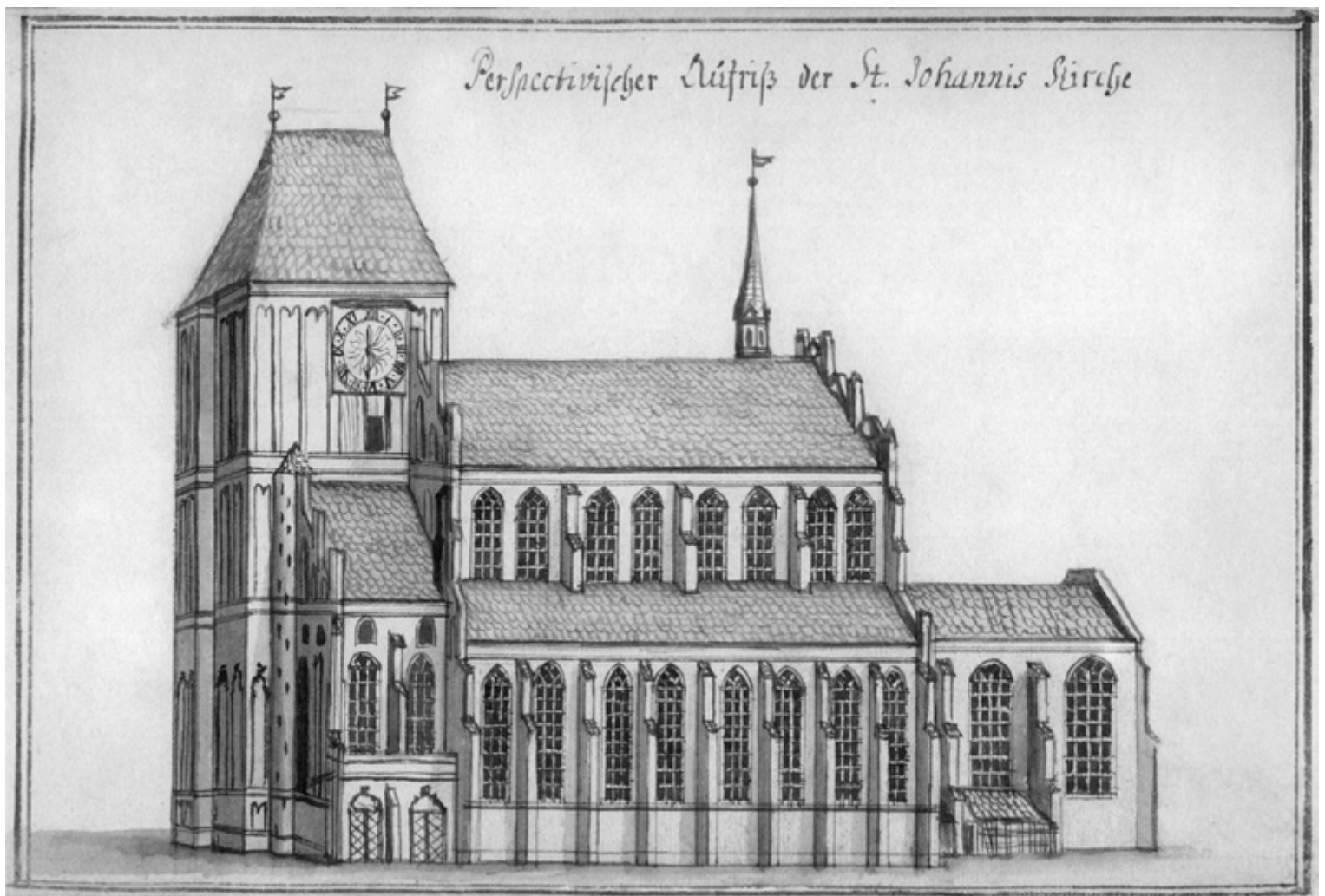
²⁰ K. Mikulski, *Położenie najstarszej mennicy toruńskiej*, "Rocznik Toruński" 23 (1996), pp. 55–67.

²¹ E. Gąsiorowski, *Ratusz staromiejski w Toruniu*, Toruń 2004.

²² K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo* (as n. 4), pp. 121–122.

Ill. 7. Toruń. Town Hall of the New Town, from 1667, the Lutheran church of the Holy Trinity, demolished in 1818 (drawn by Georg Friedrich Steiner, a. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, p. 93, ill. 45)

Ill. 8. Toruń. Church of SS. Johns the Baptist and Evangelist, view from the south-west (drawn by Pseudo-Steiner, 1756, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, p. 173, ill. 4)

Ill. 9. Toruń. Church of St. James, view from the north-west (drawn by Georg Friedrich Steiner, a. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, p. 104, ill. 56)

The House of Forced Labor and the prison constituted a separate group of public buildings. The former was founded in 1719 in Przedzamcze Street as a cloth manufacture, which employed beggars and people convicted for minor offences²³. The main city prison was located in the Leaning Tower (prison for women) and the Paulerska Gate (between Szewska Street and the Paulerski Bridge). The seat of the executioner and his servants was located in the tower of the walls of the New Town, located at the end of Wysoka Street (Zaulek Lisi).

Buildings related to the trade guild's activity included the Artus Court and the Burghers' House. The former, located at the Market Square was the seat of the brotherhood of Saint George, but it was often used for public purposes, e.g. as the accommodation for a ruler or state dignitaries staying in the city. The Burghers' House was the summer residence of the brotherhood of Saint George at the so-called garden of the shooting, placed in the former castle moat, where many municipal events took place in the summer months.

The oldest parish of Toruń, dedicated to SS. Johns the Baptist and Evangelist, was erected in 1232. Both in the original foundation privilege of 1232, and in its version from 1251, the parish church in Toruń received four hides of land near the city and 40 hides in another designated place. The Teutonic Order reserved the right of patronage (adrowson) in those documents, which meant the right to appoint a parish priest for a new parish. Held by the king of Poland 1457–1505, from 1505 the right was

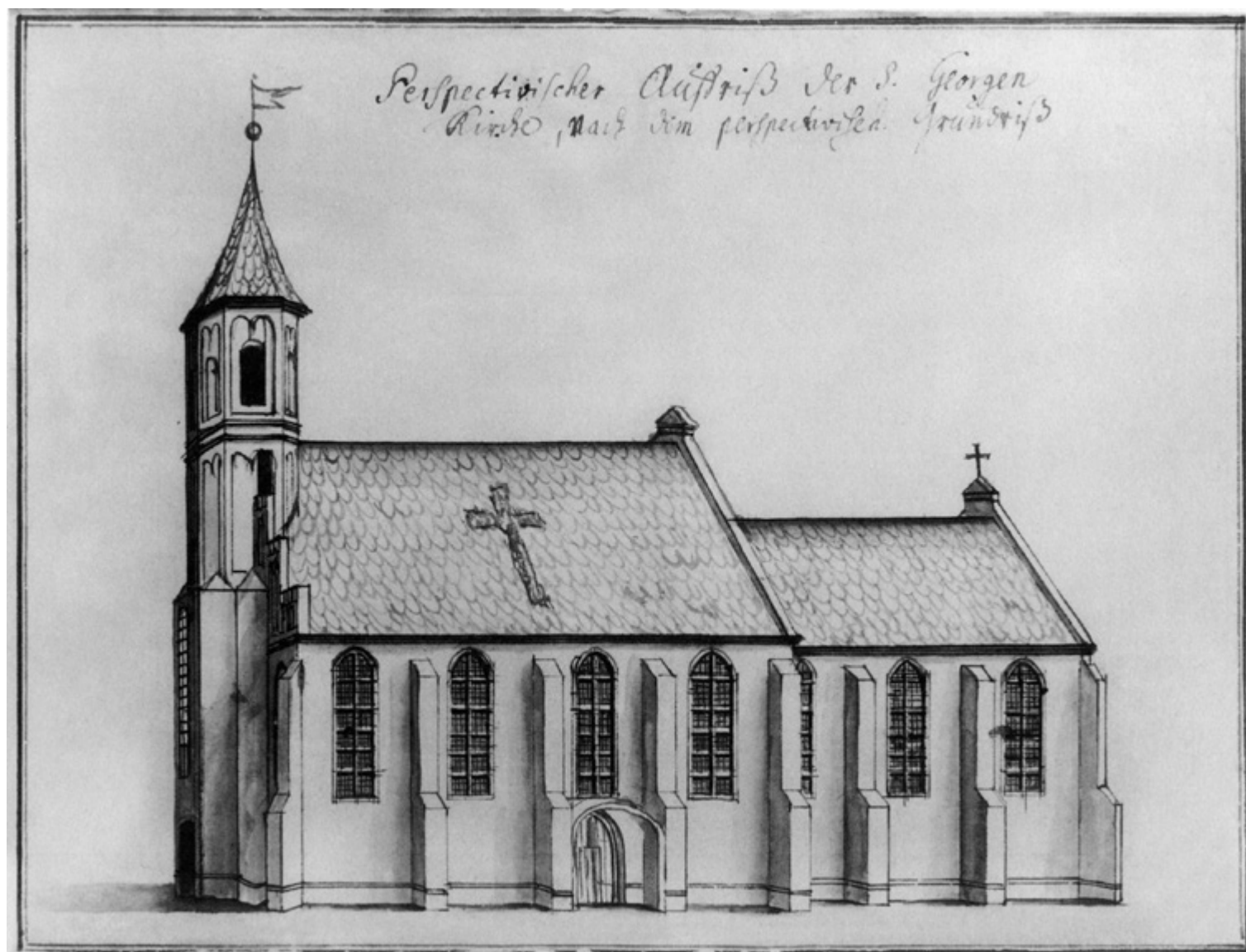
held jointly by the king and city council. The area of the parish included the Old Town within the walls and the Vistula embankment. The filial Church of St. Lawrence was assigned to the area of Toruń's suburbs to the west and north of the city, and the suburban village of Mokre. During the Reformation (1530–1596), this temple was used by Lutherans and Catholics. It was not until 1596 that Catholics managed to gain exclusive control over the parish church of SS. Johns, next to which the Jesuits were installed in the former school buildings (from 1593). They also obtained the right of patronage over the church and the presentation of the candidate for the post of a parish priest²⁴.

The parish church of St. James, whose construction began in 1309, also fell under the patronage of the Teutonic Order. In the years 1457–1505 the right of patronage belonged to the king of Poland, and in 1505, King Alexander handed over the patronage to the city council. From 1345, the care for the school and the hospital at the Church of St. James was performed by the Cistercian monastery (Benedictines). During the Reformation, the church was taken over by the Lutherans and functioned until 1668 as a congregation of the Lutheran New Town commune. By virtue of a royal decree of 1665, the church was handed over to the Benedictine monastery in Toruń in 1667, which also took over the patronage of the parish. From that time on it served as a parish church for Catholics from the New Town.

In the Middle Ages the suburbs area was subordinated to the parish Church of SS. Johns. After the Reformation, the Catholics retained the Church of St. Lawrence, which remained

²³ J. Wojtowicz, *Studia nad kształtowaniem się układu kapitalistycznego w Toruniu. Stosunki przemysłowe miasta Torunia w XVIII wieku*, Toruń 1960, pp. 112–131.

²⁴ K. Mikulski, *Dzieje parafii świętojańskiej* (as n. 5), pp. 9–11.

Ill. 10. Toruń. Church of St. George (demolished in 1811), view from the south-west (drawn by Georg Friedrich Steiner, a. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, p. 84, ill. 36)

a branch church for the suburban Catholics until its demolition in 1824.

In the years 1724–1756, the Protestants of the Old Town held their services in Artus Court, which functioned as the Church of the Holy Cross. In the years 1743–1756 a new Lutheran temple was established on the Old Market Square – the Church of the Holy Spirit, which served as a temple for the Old Town commune until 1945. From the 16th until the 18th century, the Lutherans from Podgórze and Nieszawka belonged to the Old Town congregation. After Protestants had the Church of St. James taken away from them in 1667, the New Town commune organized a new temple dedicated to the Holy Trinity in the former town hall.

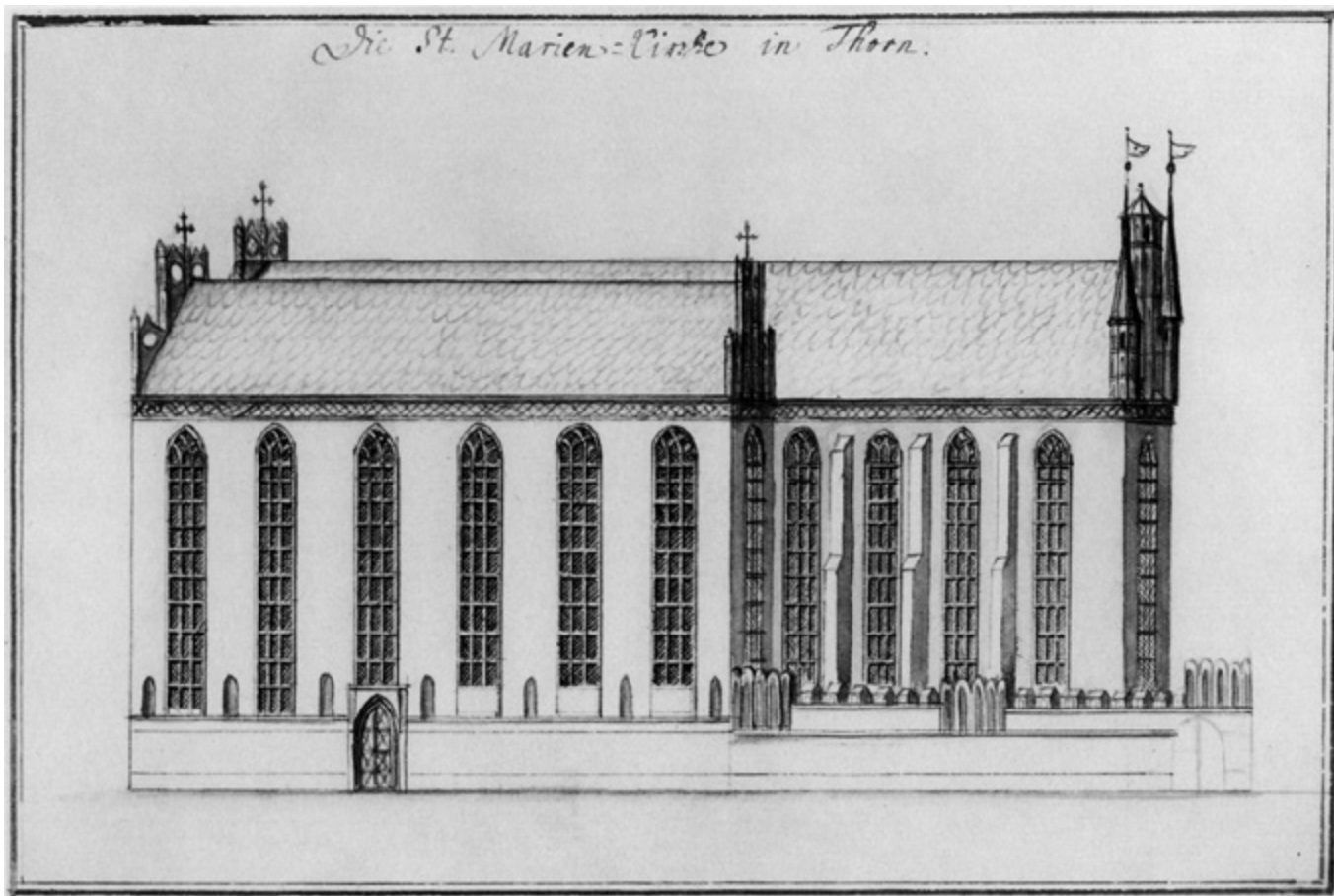
During the Reformation, the Lutherans took over the Church of St. George, which became a temple for Lutherans living in the suburbs. Until the beginning of the 19th century, religious services were held exclusively in Polish. After the Calvinists were removed from the common evangelical commune in 1676, they held their services in the chapel in Szeroka Street.

The Franciscan monastery with the Church of the Blessed Virgin Mary was founded in 1239, and functioned until the Reformation period, when the monastery buildings were taken over by the Lutherans. In 1724, the church and monastery buildings, as

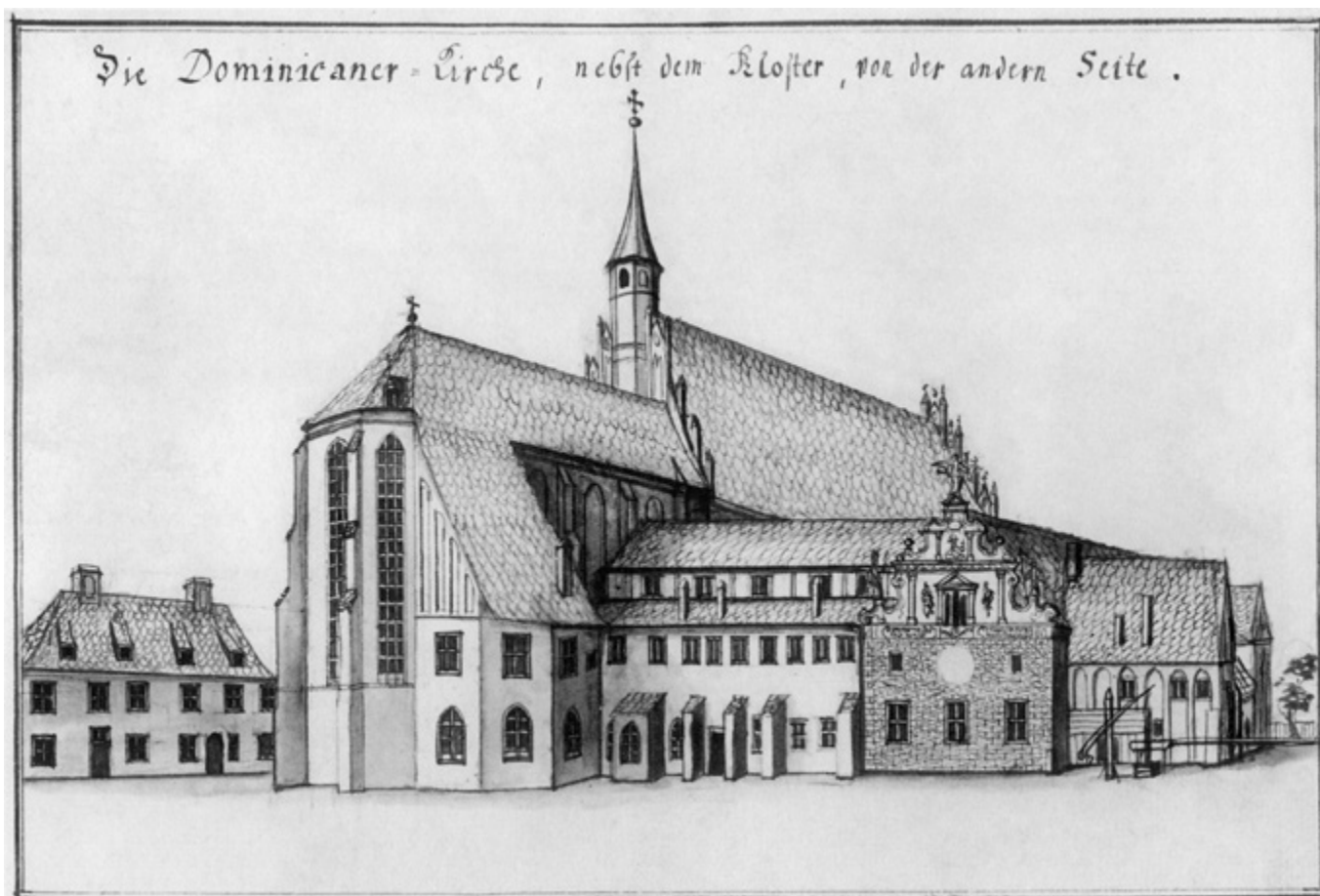
a result of repression after the so-called Toruń tumult, were transferred to the Franciscan faction – the Bernardines. The Teutonic Order was finally dissolved in 1821. In the Franciscan monastery there were six convents of Tertiaries – two at the Church of the Blessed Virgin Mary Street (today St. Mary's Street), two in Za Kościołem Najświętszej Marii Panny Street (today part of Piekary Street) and two in Kozia Street (also part of Piekary Street).

The Dominican monastery was founded at the Church of St. Nicholas in 1263. It operated continuously until its dissolution in 1819. The monastery buildings were demolished in 1820, and the church was first converted into a warehouse in 1831, and in 1834 it was demolished. Two convents of the Beguines operated at the Dominican monastery, located in Zaulek Jeleni (today Zaulek Prosoy).

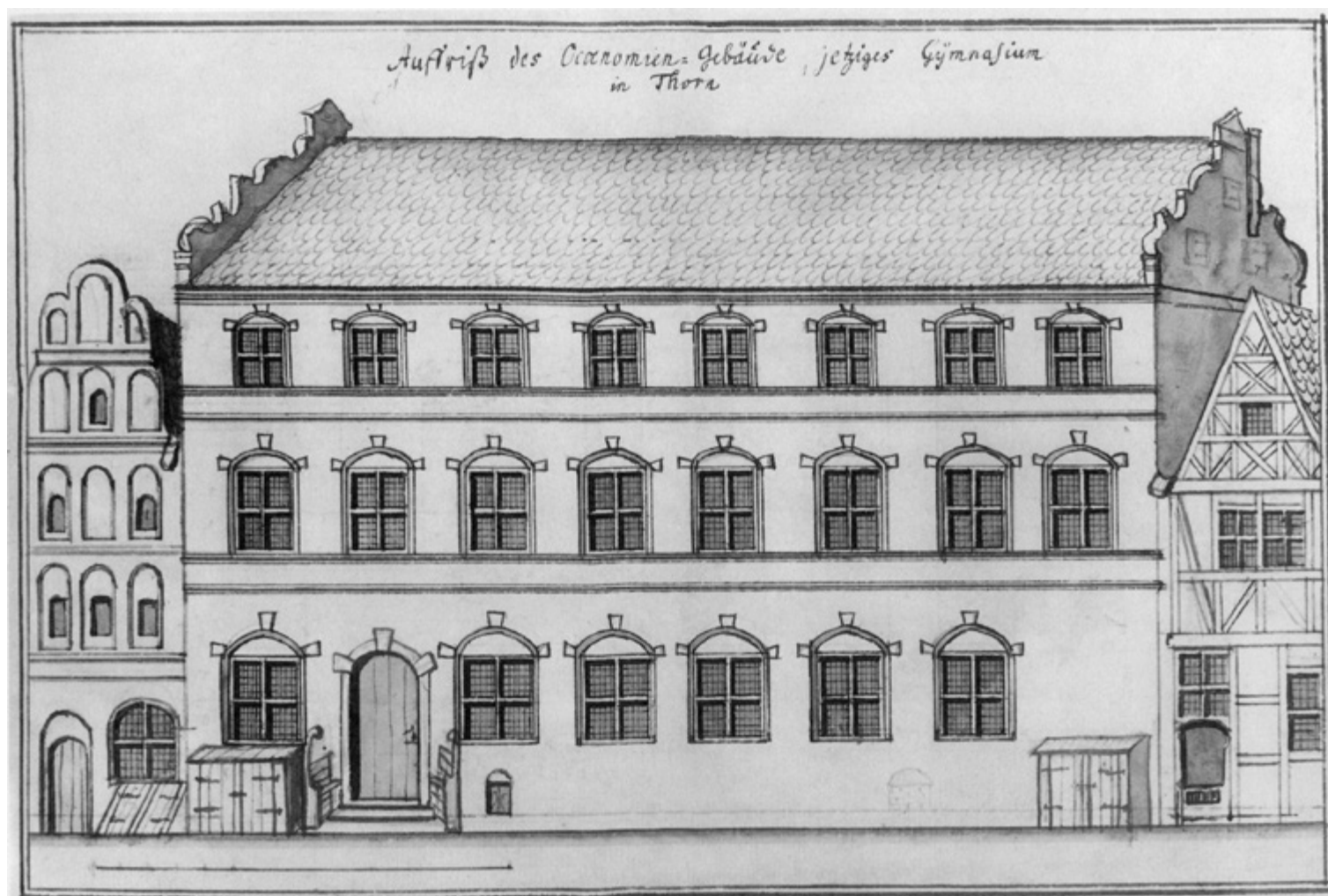
In 1311, the Landmaster Heinrich von Plotzke funded the Benedictine monastery of the Cistercians at the hospital of the Holy Spirit. In 1327, the convent was moved to new buildings in the suburb of Chelmińskie Przedmieście to the Church of St. Holy Cross. Between 1337 and 1345, the Benedictines received from the Grand Master the right of patronage over the parish Church of St. James. After the destruction of the Church of the Holy Cross and the monastery in 1391 by fire some of

Ill. 11. Toruń. Church of the Blessed Virgin Mary, view from the south (drawn by Georg Friedrich Steiner, a. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, p. 96, ill. 48)

Ill. 12. Toruń. Church of St. Nicholas (demolished in 1834) and Dominican monastery (demolished in 1821), view from the north-west (drawn by Georg Friedrich Steiner, a. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, p. 101, ill. 53)

Ill. 13. Toruń. Dormitory of the academic secondary school on Piekary Street, in 1806 transformed into a military hospital (drawn by Georg Friedrich Steiner, a. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, p. 130, ill. 82)

the nuns moved to the building at the Church of St. James. In 1410, the Church of the Holy Cross was restored and the nuns could return to their place. However, after the destruction of the monastery buildings in 1414, the Benedictines – upon the consent of the Grand Master – were transferred to the hospital of the Holy Spirit in 1415. After the destruction of the hospital and the monastery by the Swedes in 1657, the nuns temporarily settled in Chelmża (Germ. Kulmsee), but in 1660 they returned to Toruń and began efforts to regain the Church of St. James, which during the Reformation had been taken over by the Protestants. Finally, in 1667, the Benedictines received the Church of St. James along with the nearby hospital of St. Peter and St. Paul. A new monastery was built next to the church, which was finally dissolved by the Prussian authorities in 1832.

The oldest hospital (shelter) in Toruń was the hospital of the Holy Spirit, which was established as a foundation of the Teutonic Order in 1242. Probably by 1263, the hospital of St. Lawrence was set up along with the chapel, which in 1349 was handed over to the Church of SS. Johns as a chapel for the newly established cemetery. The beginnings of the hospital of St. George date back to the second half of the 13th century, when it remained under the patronage of the city council. In the first half of the 14th century, the Church of St. George was erected. A leprosarium – a hospital for lepers, known from a document of 1311 – was established nearby (in the suburb of Chelmińskie

Przedmieście). In modern times, the area of the former leprosarium served as a shelter for infected people (Sichhaus), and in 1723 it was renamed the Poorhouse (Armenhaus). In the New Town, there was a hospital in the Middle Ages – it was the hospital of St. Peter and St. Paul at the Church of St. James. Upon the foundation of Dorota Armknechtynne of 1444, consisting of all her property, the House of Widows was founded – a shelter for poor widows in a tenement house in św. Anny Street (now 11 Kopernika Street).

Initially, the deceased were buried in the cemetery at the parish Church of SS. Johns and the Church of St. James. In 1349, the council received from the grand master the chapel of St. Lawrence for the Church of SS. Johns. From that time on, the Old Town parish priest was obliged to celebrate a mass in the chapel; next to the chapel a new Old Town cemetery was established.

The parish school at the Church of SS. Johns in Toruń was maintained by the city council. During the Reformation period, the school was in the hands of Protestants from 1558. When the gymnasium school was set up, the school continued to function as a place of study for students of the three younger age groups up to 1594, when all the education of the Protestant youth was transferred to post-monastery buildings at the Church of the Blessed Virgin Mary.

The Academic Gymnasium School was established in 1568 as a six-grade humanist gymnasium in post-monastery buildings

at the Church of the Blessed Virgin Mary. In 1594, the Toruń School obtained the status of a junior high school, the eleventh class was created – referred to as the *suprema*, whose teaching program was of a semi-university type. In 1601, the gymnasium school received a new facility, the so-called *Ekonomia*, or the building of the gymnasium dormitory, and in 1602 it was given a new building in Prosta Street.

The most important Catholic school in Toruń was the Jesuit college. The Jesuits began teaching in 1605 in the building of the parish priest of the Church of SS. Johns. It was not until 1618 that they obtained permanently the building of the former parish school and the dormitory next to it. After the dissolution of the Jesuit order in 1773, a three-form sub-faculty (county) school was organized in Toruń, which marked a serious reduction in status compared to the previous period. The subordination of the school to the National Education Commission ended the period of its close connection with the Church of SS. John. In fact, it operated only until 1787, when it was moved to Radziejów.

The information of 1255 in the document of the Sambian bishop about the collection of materials for the construction of walls and the tower, shows that around the mid-13th century, the Teutonic Order began the construction of a brick castle in Toruń. It consisted of three parts: the main castle, the bailey and the ward. In the years 1384–1392, the castle was extended. In the eastern part of the complex, four mills were created, which were mentioned in 1424. On the baileys adjoining the castle from the north and west, there was, for example, a bakery, a brewery, a grain granary, a coach house, craft workshops, a stable of a commander and a cow-shed. Behind the eastern bailey lay a fish pond, called the Commander's Pond. The castle was separated from the Old and New Town by walls; it was connected with the Old Town by a gate opening onto Ciasna Street. The main entrance to the castle ran from the east, through the so-called Garbarska Gate (*Gärber-Tor*), adjacent to the defensive walls of the New Town, and a drawbridge. The main castle consisted of the southern and eastern wings²⁵. On 4 February 1454, the castle was conquered by burghers, who in the same year dismantled it (with the exception of the toilet tower existing to this day). In modern times, the area of the upper castle served the city as a rubbish dump. It was not until the first half of the 17th century that the northern part of the ward was built up with residential houses. The castle mills continued to operate. In the lower mill, a royal mint was located in the 17th century.

The area of the Old Town was surrounded by fortifications consisting of double defensive walls (the higher wall had a height of 8.5–9 m and a thickness of 1.2 m while the lower one had a height of about 2 m). Eight gates led to the city, four of which (Przewoźna Gate = Mostowa Gate, Szkolna Gate = Łazienna Gate, Żeglarska Gate, Klasztorna Gate) were on the side of the Vistula River, one gate from the west (Starotoruńska Gate) and the north (Chelmno Gate) and two gates between the Old and New Town (Paulerska Gate = Więzienna Gate and Wielka Gate = Kotlarska Gate). Two gates were additionally strengthened with a barbican: Starotoruńska (1429) and Chelm-

no (1449). The whole fortification was reinforced by 30 towers. The New Town was surrounded by walls, which were guarded by 17 towers and 3 gates: Prawe Wrota, the gate of St. Catherine and the gate of St. James. The New Town was not secured from the Old Town by the system of gates and towers, which indicates a homogeneous defensive assumption of both cities and a clear subordination of the New Town defence system to the one created in the older centre²⁶.

Ill. 14. Toruń. Chelmno Gate (*Kulmer Tor*), 1865 (State Archives in Toruń)

In 1629, a decision was made to surround the city with modern fortifications of the Old Dutch type, consisting of 8 bastions. The work on their construction probably lasted until 1635, the second stage of construction being carried out in the years 1644–1648. The construction was managed by an engineer from Gdańsk – Antoni Petersen. This system was reinforced as a result of alterations from the period of the Swedish occupation in 1655–1658²⁷. The Toruń fortifications were seriously damaged as a result of the siege of Sweden in 1703. The major modernization works actually did not take place until 1807, after the city had been captured by the French army and incorporated into the Duchy of Warsaw²⁸.

²⁶ Ibidem, pp. 124–127.

²⁷ B. Dybaś, *Początki nowożytnych fortyfikacji Torunia w świetle źródeł pisanych*, "Zapiski Historyczne" 59, 1 (1994), pp. 29–44.

²⁸ A. Nieuważny, *Toruń w dobie wojen napoleońskich i Księstwa Warszawskiego*, [in:] *Historia Torunia*, ed. M. Biskup, vol. III, p. 1: *W czasach zaboru pruskiego (1793–1920)*, Toruń 2003, pp. 40–43, 50–61.

²⁵ T. Jasiński, *Toruń XIII–XIV wieku* (as n. 19), pp. 140–143.

Ill. 15. Toruń. Paulerska Gate (Pauliner Tor), 1865 (State Archives in Toruń)

Ill. 16. Toruń. Starotoruńska Gate (Altthorner Tor) from the outside, 1865 (State Archives in Toruń)

The city's medieval heyday, both in economic and demographic terms, fell in the 14th century. At the end of this century, both cities of Toruń and suburbs reached the apogee of their demographic potential (Table 3). The economic crisis of the 15th century, caused the decline in population, which was even exacer-

bated by the destruction caused by the war waged by the Teutonic Order against Poland and Lithuania. Such a tendency could have continued until the mid-16th century. The revival of grain exports and the growing importance of Toruń's fairs contributed to the next, short-term demographic boom of Toruń at the beginning of the 17th century, when the city reached a similar number of population as at the end of the 14th century. However, the successive Polish-Swedish wars (1626–1629, 1655–1660, 1700–1709), which were accompanied by plague epidemics, the collapse of grain trade and unfavourable climate changes, led to the demographic decline of the city. In the 18th century, it maintained its demographic potential at the level of approximately 10,000 residents. After the first partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1772, the city experienced a rapid demographic decline, and its population shrank in 1793 to about 6,000 inhabitants.

Table 3. The population of Toruń in the years 1394–1779

Years	Population number
1394	15 000
1455	12 300
1570	12 000
1630	15 000
1656	8 000
1703	12 000
1710	7 000
1739	9 900
1754	11 986
1779	9 014

Source: *Księgi szosu i wykazy obciążeń mieszkańców Starego Miasta Torunia z lat 1394–1435*, eds. K. Mikulski, J. Tandeki, A. Czacharowski, Toruń 2002, pp. 1–87; S. Cackowski, *Terytorium, ludność, władze miejskie*, [in:] *Historia Torunia*, vol. 2, p. 2: *W czasach renesansu, reformacji i wczesnego baroku (1548–1660)*, ed. M. Biskup, Toruń 1994, pp. 14–17; K. Mikulski, *Pułapka niemożności. Społeczeństwo nowożytnego miasta wobec procesów modernizacyjnych (na przykładzie Torunia w XVII i XVIII wieku)*, Toruń 2004, pp. 58–82.

It is difficult to present the full occupational structure of Toruń's inhabitants in the Middle Ages (Table 4). We only have incomplete data for the Old Town. In 1394, a total of 890 taxpayers in the Old Town were recorded in the Tax Book (omitting the 6 convents of the Beguines) and 570 taxpayers in the suburbs of the Old Town. Among this group, it was established that 269 taxpayers were classified as merchants and pharmacists. The lists of members of the sixteen Old Town guilds derived from the beginnings of the 15th century. They included: innkeepers (62), purse makers (21), blacksmiths (14), stallholders (29), tailors (49), furriers (29), knife makers (36), belt-makers (31), bakers (40), saddlers (9), butchers (55), cartwrights and wheel-makers (12), shoemakers (47), locksmiths (37), goldsmiths (12) and representatives of an unknown guild (perhaps linen makers – 17). They include a total of 500 craftsmen²⁹. The list should be supplemented with at least another 100 masters, associated in other guilds, whose lists of members from this period have not survived.

²⁹ *Księgi szosu i wykazy obciążeń mieszkańców Starego Miasta Torunia z lat 1394–1435*, eds. K. Mikulski, J. Tandeki, A. Czacharowski, Toruń 2002, pp. 135–167.

Table 4. The occupational structure of inhabitants of the Old Town of Toruń ca. 1400.

Occupational group	Number	%
Trade	298	20,4
Grocery crafts	157	10,8
Metal crafts	130	8,9
Cloth crafts	66	4,5
Leather crafts	106	7,3
Wood crafts	12	0,8
Other crafts	100	6,8
Non-citizens	591	40,5
Total	1460	100
Tax payers from the Old Town	890	61
Tax payers from the suburbs	570	39

Source: *Księgi szosu i nykazy obciążen*, pp. 1–86, 35–167.

Eventually, in the occupational structure of the Old Town of Toruń around the years 1400, merchants and stallholders accounted for 20.4% of all taxpayers, craftsmen – 39.1%, non-citizens – 40.5%.

The occupational structure of taxpayers paying capitation taxes in Toruń in 1699 was slightly different from that observed around 1400 for the Old Town. It is worth remembering, however, that the inclusion of the New Town (which had definitely many more craftsmen than the Old Town) in the statistics could have influenced these differences to some extent. Nevertheless, changes in the occupational structure of taxpayers at the end of the 17th century also reflected deeper transformations within the urban community (Table 5). The role of merchants, people in-

Table 5. The occupational structure of taxpayers in Toruń in 1699

Taxpayers	Number	%
Art and construction	29	2,2
Wood	40	3
Trade	178	13,5
Metal	76	5,8
Cloth	110	8,4
Non-citizens	655	49,7
Leather	80	6,1
Grocery	124	9,4
Cholars	16	1,2
Personal services	9	0,7
The suburbs	451	34,2
Total	1317	100
The Old Town	512	38,9
The New Town	354	26,9

Source: Archiwum Państwowe w Toruniu, Kat. II, dz. XVI, t. 48 (Einnam und Ausgab der Soldaten Gelder 1699).

involved in trade (13.5%) and craftsmen with municipal rights decreased (35.6%). The share of non-citizens, including non-guild craftsmen, increased (49.7%). This reveals the impoverishment of Toruń's urban community between the 14th and the 18th centuries and the crisis of the corporate occupational structure.

The largest concentration of real estate in private hands occurred during the crisis of the city in the first half of 15th century. The richest merchants tried to locate their profits from trade in the purchase of real estate. Ca. 1450 in the Old Town as many as 3 merchants had more than 10 plots. Seven citizens owned from 7 to 10 plots. Apart from doctor Nicolaus Crafft, all of them were merchants whose families had representatives in the city council.

Table 6. Changes in the property structure of Toruń's residents in the years 1450–1703 (by the number of owned plots within the city walls)

Number of plots	1450 (the Old Town)*		1550 (the New Town)		1703	
	number of owners	number of plots	number of owners	number of plots	number of owners	number of plots
Over 10	4	128	–	–	–	–
10	1	10	–	–	–	–
9	1	9	–	–	–	–
8	4	32	–	–	–	–
7	2	14	1	7	4	28
6	2	12	1	6	2	12
5	5	25	2	10	8	40
4	8	32	4	16	16	64
3	14	42	15	45	34	102
2	33	66	35	70	87	174
1	195	195	123	123	333	333
Total	269	565	181	277	484	753
Institutions	–	–	7	51	19	112
Total	269	565	188	328	503	865

* Institutions included in the number of owners.

Source: K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo*, p. 143.

In the 16th and 17th centuries there was a clear reduction in the concentration of real estate (Table 6). In 1703, the largest estates of four townsmen consisted of 7 properties within the city walls. Two more owners owned 6 plots. It is worth noting that among the largest property owners none belonged to the mayors, just one to the Old Town councillor and two to the New Town councillors³⁰.

In the 13th–14th centuries, the population of German origin predominated in the ethnic structure of the population. However, as time passed, the share of the Polish population grew (Table 7 and 8). In 1394, the population of German descent constituted 88% of the inhabitants of the Old Town and 70% of the inhabitants of its suburbs; the population of Polish origin – 17% and 6% respectively. In 1455, the population of German descent accounted for 61% of the residents of the Old Town, 55% of the residents of the New Town and 38% of suburban residents. These figures indicate a clear process of Polonization, above all, of the suburbs of Toruń in the first half of the 15th century. The apogee of the Polonization processes in Toruń took place at the beginning of the 16th century when Poles constituted approx. 30% of participants in the processes of buying and selling real estate within the city walls. As a result of anti-Catholic activities promoted by the municipal authorities, this share fell to 7% by the end of the 16th century, and by the early 1640s to 4%. This was tantamount to a complete elimination of the Polish (Catholic) population from the group of legitimate citizens of the city. The Reformation, the creation of a Protestant academic gymnasium school with German as the language of instruction, as well as Toruń's youth studying at Lutheran universities in Leipzig and Königsberg contributed to the suppression of the process of Polonization within the city's elite. The total share of Poles in the population of Toruń in the mid-16th century could have exceeded 60% of the total only to fall below 40% in the first half of the 17th century. The influx of Catholics to the city intensified after the war with Sweden (1655–1660), as a result of a significant depopulation of Toruń at that time and a continuing negative demographic increase in the second half of the 17th century. In the 1690s, for the first time, Catholics constituted over 5% of people receiving the city's citizenship (Table 9). This quickly led to the creation of a small but economically strong Catholic elite, composed of wealthy merchants and craftsmen (mainly Catholic haberdashers). Between 1761 and 1770, 14% of the newly admitted citizens of Toruń were Catholics. This share in the following decades clearly decreased as a result of the economic decline of the city after 1772. In relative numbers, the share of Catholics and Protestants in the structure of Toruń's population in the 18th century fluctuated within the range of 50–60%, with the share of Catholics growing in the years of more successful prosperity, along with the inflow of hired employees to the city; it fell during periods of poor economic conditions, with declining employment opportunities for the less affluent sections of the urban population. The ethnic composition of the population corresponded approximately to the denominational composition. Among the Catholics, a group

of Germans appeared in the 18th century, consisting of several families, mainly merchants. Among the Lutherans there were newcomers from Brandenburg Prussia, mainly Masurians of Polish origin. The percentage of representatives of other faiths in the city was negligible. The number of Calvinists, after they had been removed by the Lutheran authorities from the common denominational commune in 1676, declined rapidly, and their share in the denominational structure of the city in the 18th century decreased from 3 to less than 1%³¹.

Table 7. The ethnic origin of taxpayers from the Old Town of Toruń and its suburbs in 1394

a) absolute numbers

Part of the city	Germans	Undefined	Poles	Total
The suburbs	401	71	98	570
The Old Town	764	51	53	868

b) relative numbers (in %)

Part of the city	Germans	Undefined	Poles	Total
The suburbs	70,35	12,46	17,19	100,00
The Old Town	88,02	5,88	6,11	100,00

Source: K. Mikulski, *Struktura etniczna mieszkańców i status społeczny ludności pochodzenia polskiego w Toruniu od końca XIV do połowy XVII wieku*, "Roczniki Historyczne" 63 (1997), pp. 111–129.

Table 8. The ethnic origin of taxpayers in Toruń in 1455

a) absolute numbers

Part of the city	Germans	Undefined	Poles	Total
The suburbs	236	118	265	619
The New Town	230	131	51	412
The Old Town	502	198	120	820
Total	968	447	436	1851

b) relative numbers

Part of the city	Germans	Undefined	Poles	Total
The suburbs	38,13	19,06	42,81	100,00
The New Town	55,82	31,80	12,38	100,00
The Old Town	61,22	24,15	14,63	100,00
Total	52,30	24,15	23,55	100,00

Source: K. Mikulski, *Struktura etniczna*, pp. 111–129.

The social topography of the Old Town of Toruń at the end of the 14th century was very well structured and contained probably traces of the strictly planned original arrangement of individual crafts within the city and suburbs. One may even divide the area of the Old Town into two "districts": merchants

³⁰ K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo* (as n. 4), pp. 142–215.

³¹ K. Mikulski, *Struktura etniczna mieszkańców i status społeczny ludności pochodzenia polskiego w Toruniu od końca XIV do połowy XVII wieku*, "Roczniki Historyczne" 63 (1997), pp. 111–129; idem, *Obcy w obleżonej twierdzy protestantyzmu – portret zbiorowy katolików toruńskich w II połowie XVII i w XVIII wieku*, [in:] *Rzeczpospolita wielu wyznań. Materiały z międzynarodowej konferencji. Kraków, 18–20 listopada 2002*, eds. A. Kaźmierczyk, A. K. Link-Lenczowski, M. Markiewicz, K. Matwijowski, Kraków 2004, pp. 293–310.

and craftsmen. The first one covered the south-eastern part of the city, the vicinity of the Market Square and Szczytna Street in the northern part. The “craft district” occupied the western and northern suburbs of the city. Such a division did not occur in the New Town. In its centre, representatives of various grocery guilds were mixed along with people who were not associated with any guild, while members of great production guilds (clothiers, tanners, furriers) lived on the outskirts of the city.

Table 9. Granting the city's citizenship to representatives of various denominations in Toruń in 1627–1793

Years	Catholics	Lutherans	Calvinists	Total	% Catholics
1627–1630	8	207	–	215	3,72
1631–1640	7	353	–	360	1,94
1641–1650	11	313	–	324	3,4
1651–1660	5	301	–	306	1,63
1661–1670	3	220	5	228	1,32
1671–1680	8	194	6	208	3,85
1681–1690	10	237	12	259	3,87
1691–1700	14	247	14	275	5,09
1701–1710	14	233	7	254	5,51
1711–1720	11	186	7	204	5,39
1721–1730	14	175	5	194	7,22
1731–1740	15	170	8	193	7,78
1741–1750	16	144	2	162	9,88
1751–1760	20	174	3	197	10,15
1761–1770	27	161	3	191	14,14
1771–1780	12	82	–	94	12,77
1781–1790	2	78	2	82	2,44
1791–1793	2	32	1	35	5,71
Total	199	3507	75	3781	5,26

Source: A. Semrau, *Die Bürgerlisten der Stadt Thorn aus dem 17. Jahrhunderte*, I. *Die einheimischen Bürger*, II. *Die ausländischen Bürger*, “Mitteilungen des Copernicus Vereins” 27 (1919), pp. 66–82, 28 (1920), pp. 40–70; Archiwum Państwowe w Toruniu, Kat. 2, dz. 1, t. 54 (Verleihung des Bürgerrechtes an Thorner Bürgersöhne), 55 (Verleihung des Bürgerrechtes an Einziglinge). The denominational identity was established on the basis of the church records from the State Archive in Toruń and the Archive of Old Files of the Toruń Diocese.

In the areas inhabited by craftsmen there were very clear concentrations of brewers, bakers and butchers as well as furriers and purse makers in the Old Town; on the other hand, clothiers, furriers and purse makers, tanners, bakers and butchers resided in the New Town. There were significant concentrations of wheelers, potters and locksmiths in the suburbs.

The most prominent spatial concentrations in Toruń concerned the occupations with the oldest record of living in the city, distinguished by the size and the mass nature of production – whether for the internal market (bakers, butchers, brewers, shoemakers) or the external one (clothiers, tanners, furriers). It is also possible to distinguish a group of occupations distributed according to the rationale of choosing a place to live related to the sale of their products – brewers (innkeepers) settled in the main gateways of the oldest part of Toruń (Chelmińska Street,

Starotoruńska Street and one of the streets leading to the port – Ducha św. Street). This was connected with the flow of city water supply systems that reached the city from Bielany through the Chelmino Gate and intakes from the Piekary Mountains through the Starotoruńska Gate. They were accompanied by coopers who were associated with them because of the basic product they provided. Blacksmiths also lived in these areas, but closer to the city gates. They lived there together with the wheelers and cartwrights. These professions connected with transport were also concentrated in the suburb of Chelmińskie Przedmieście – at the main route leading from the city to the north. Concentrations of butchers were related to the proximity of urban slaughterhouses outside the walls.

The location of the residential areas of other craftsmen was determined by favourable “natural” conditions for production. This applied mainly to handicrafts that needed access to running water. Water was indispensable for tanners who settled down on the plots located between Garbary Street and the Struga Toruńska (the Toruń Stream). The location of some metal craftsmen – locksmiths, knife makers, potters, and casters, who resided in the sheds located near the walls and in the vicinity of both gates connecting the Old Town with the New Town, and in the New Town in houses located on the Struga Toruńska – was connected with the fire risk, meaning that representatives of these crafts normally settled on the outskirts of the cities, near the city walls and water. In the vicinity of the Struga Toruńska stood the sheds of the New Town furriers. Shoemakers lived near the Paulerski Bridge and Szewska Street as they used the tannery facilities located over the Struga Toruńska.

The remaining craft trades in the Old Town were scattered in the “merchant quarter”. However, in their case too, this was due to rational and functional reasons. A special cluster of handicrafts could be found in the south-eastern corner of the Market Square and the series of sheds located in Szeroka Street and Kurza Street (today part of Żeglarska Street). Pewter makers resided at the south-eastern corner of the Market Square and in adjacent buildings in Kurza Street. Opposing frontages of the initial section of Szeroka Street were inhabited by saddlers and harness makers. In Kurza Street there was a concentration of slipper makers and shoemakers in the Middle Ages. Although tailors did not create more significant spatial centres, they lived in the Old Town only in the rental buildings belonging to the merchants. Thus, in this apparent pandemonium one may also observe highly rational and ordered socio-graphic principles. Within the “merchants’ district”, the craft clusters coincided with the existence of smaller plots and residential buildings without economic back-up (sheds). Only the richest craftsmen lived in the merchants’ quarter – in their own homes, mixed with the merchants. In the 15th century Toruń, this phenomenon was characteristic of goldsmiths, armourers and several of the richest belt makers; in the mid-15th century on the main streets of the city – Szeroka Street – a few producers of crossbows (archers) prospered for a long time. In the case of these richest craftsmen, as with merchants, the social valorisation of the urban space determined the place of residence. The “merchants’ district” included exclusive houses around the market, tenement houses on the main streets leading

to the Vistula River (Jęczmienna–Szkolna Street, Kurza–Żeglarska Street, Mostowa Street) and the main road routes of the city (Szeroka Street, Szczytna Street, św. Anny Street).

Other professional groups that did not find a place for themselves during the period of founding both cities of Toruń later settled in sheds adjoining the city walls within both cities and the 14th century suburbs. The suburbs were also the residential area of craftsmen who dealt with traffic in the city, which was more and more intense. Wheelmakers and cartwrights were probably the oldest inhabitants of the suburbs. Above all, however, the majority of Toruń's craftsmen from the 14th and early 15th centuries – locksmiths, knife makers and belt makers – settled in the suburbs. Their residence here was probably determined, as in the case of the interior of the city, by fire protection reasons. In the suburbs, carpenters and potters also lived, as determined by the proximity of the raw material and the necessity of its storage (carpenters) or the place of acquiring it (potters). Owing to the later development of craft and in connection with the necessity of using running water, the oldest clothiers also settled in the suburbs, probably as the last of all significant craftsmen of Toruń.

It can be argued that the socio-topographic structure of Toruń was shaped in two ways – primarily through the “spatial” settlement of the main groups of people (merchants, the most important craftsmen – bakers, butchers, brewers – but only in the Old Town, while tanners, furriers and clothiers were located in the New Town) and evolutionally, through the influx of new professional groups and the spatial development of the agglomeration. The development patterns of the Old and New Towns were clearly different. In the former, wealthy merchants came to power very quickly (initially from Silesia, and from the end of the 13th century mainly from Westphalia) and a full guild structure emerged. In the New Town, this process was slower, with many analogies to the development of occupational structures in Silesia. Initially, only professions connected with the production for the internal market probably developed there, while other citizens had the freedom to sell beer. With time, this group disintegrated and more industries emerged with the brewers at the forefront. They became the richest occupational group in the city. This evolutionary nature of the development of occupational structures in the New Town probably entailed a significant dispersion of brewers, butchers, to a lesser extent bakers, and representatives of other crafts throughout the whole city. While the previously distinguished and spatially focused guilds of tanners, furriers and clothiers occupied areas located on the outskirts of the city, innkeepers, members of the brotherhood of the Blessed Virgin Mary (poor craftsmen not associated with any guild) and representatives of the “younger” guilds dominated the internal blocks. The lack of competition on the part of the merchants, who were practically absent here in the Middle Ages, contributed to the craftsmen's acquisition of relatively more favourable places of residence in the centre of the New Town³².

Until the end of the 18th century, trade was the foundation of the city's development. Toruń's significant role in trade

between western and northern Europe, and eastern and central-eastern Europe resulted from a convenient communication location on the border of the state of the Teutonic Order and the Kingdom of Poland and on the intersection of the Vistula route with land routes towards Masovia, Kuyavia, Ruthenia and Silesia. In the mid-13th century, Toruń gained trade privileges in Kuyavia, Masovia, Greater Poland and Gdańsk Pomerania. During the second half of the 13th century, merchants from Toruń established commercial contacts with Flanders, England, Norway, Cracow and Wrocław. The cooperation with Westphalian merchants in the first half of the 14th century enabled the expansion of Toruń's influences in the Netherlands. The trade contacts of the Old Town of Toruń in the south reached Volodymyr-Volynskyi, Lviv and Upper Hungary (today's Slovakia). Wood, wax, copper from Upper Hungary and grain were of the greatest importance in the export to the West. Its role began to increase from the end of the 15th century. Luxury goods such as cloth, spices, wine, salt and fish prevailed among imported goods. The development of Gdańsk meant that from the beginning of the 15th century, Toruń's trade began to lose gradually direct access to sea routes and western European markets. However, the storage right obtained in 1403 did not stop Toruń from losing the monopoly in the export of goods imported from Polish territories to the Baltic ports. In the 15th century, the trade contacts of Toruń's merchants included mainly Polish lands and Silesia. Toruń's merchants eagerly invested in rented areas in Wrocław, which initially brought profits, but the monetary crisis of the first half of the 15th century led to the collapse of this form of investment. After 1454, the city struggled to maintain the storage right, but it was finally taken away from Toruń in 1537, with the exception of the monopoly on trade in salted goods imported from Gdańsk. The prosperous situation on the grain market, however, contributed to the city's economic growth in the 16th century. Despite the severe weakening of the position of Toruń's grain traders in the 17th century, they still belonged to the largest intermediaries in this trade. At the end of the 18th century, Toruń's merchants delivered about 10% of the grain brought to Gdańsk by the Vistula River. In the early modern period fairs started to play an increasingly important role in the economic life of the city. On 30 September 1472, King Casimir IV Jagiellon established three fairs in Toruń: the spring fair on the fifth Sunday after Easter, on 14 September and on 6 January. The construction of a permanent bridge over the Vistula River around 1500 was a factor contributing to the growing significance of the fairs. In 1514, Toruń obtained permission to change the dates of the first two fairs – the spring fair took place on 6 May and the autumn fair on 15 September. In the 16th century, a fair was held at the end of October. The Toruń fairs were a place of exchange of goods between merchants from Silesian towns, the Kingdom of Poland and the area of the Grand Duchy of Lithuania and Russia. Merchants from Prussia, Nuremberg, Antwerp, Slupsk (Germ. Stolp) and Vienna, attended those fairs. As a result of the collapse of the cities after the Polish-Swedish wars of 1626–1629 and 1655–1660, Toruń's economic importance decreased, the number of merchants also decreased, and the geographic scope of their trade

³² K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo* (as n. 4), pp. 303–313.

contacts narrowed. In the 18th century, the significance of the Toruń fairs also fell. The range of Toruń's trade was limited in the 18th century to Greater Poland, Kuyavia, Royal Prussia, Brandenburg Prussia and Masovia. After 1772, there was a rapid economic collapse of the city, connected with customs barriers in conducting trade with Gdańsk³³.

The medieval and early modern Toruń was also an important centre for the local market and craft production. The cloth production supported by the Teutonic Order developed in the New Town; until the beginning of the 15th century the city was a significant producer of weapons. However, arms manufacture collapsed due to the competition of products from Nuremberg. Toruń's craft experienced the apogee of its early modern development in the first half of the 17th century. After 1660, there was a slow but steady decline in the number of masters and their specializations were becoming more and more narrow. Still, Toruń remained an important centre of the local market. Goods of artistic handicraft such as jewellery and watches enjoyed great popularity³⁴.

The Old Town of Toruń belonged to the group of great Prussian cities, distinguished by their economic potential arising from their participation in the long-range Hanseatic trade and participation in the political life of the state of the Teutonic Order. From the first half of the 14th century, they were invited by the Grand Master to participate in conventions where decisions regarding urban life in Prussia and Hansa were made. Councilors of the Old Town of Toruń, along with the representatives of the Main City of Gdańsk and the Old Town of Elbląg, belonged to the most active participants of such assemblies. Until 1454, they took part in 329 conventions of cities and Prussian states.

During the war of the Teutonic Order with Poland and Lithuania in 1409–1411, Toruń was occupied by King Władysław Jagiello, who arrived in the city on 28 September 1410. After the withdrawal of Polish and Lithuanian troops, diplomatic negotiations took place in the town on the borderland. They led to a peace treaty concluded on 1 February 1411³⁵.

In 1411–1453 representatives of the Old Town of Toruń played a leading role in the opposition against the rule of the Teutonic Order and in the creation of the confederation of the Prussian states, the Prussian Association in 1440. Initially, the New Town of Toruń joined the confederation, but under the pressure of the Teutonic commander, the New Town Council withdrew from the Prussian Union in 1448. In 1453, Toruń

became the seat of the Secret Council of the Prussian Union, which led the preparations for an armed uprising against the ruler of the country. The capture of the castle by the burghers of Toruń on 8 February 1454 initiated the war of the Prussian states with the Teutonic Order. On 6 March the delegates of the Prussian Union with the mayor of the Old Town of Toruń paid tribute to King Casimir IV Jagiellon, who included Prussia within the Polish Crown. The Council of the Old Town of Toruń used the new political situation to eliminate the legal and political separation of the New Town of Toruń. The act of incorporation of 8 March 1454 provided for the liquidation of the New Town council; only a separate juridical court for burghers of the New City was preserved. The incorporation of Prussia into the Crown initiated the thirteen-year war of the Prussian estates and Poland against the Teutonic Order. In one of the tenement houses at the western frontage of the Market Square, the governor of Prussia – in the name of the Polish king – had his permanent residence (Hans von Baysen/Bażyński, followed by Ścibor Bażyński). During the war, the city hosted King Casimir IV Jagiellon several times. Toruń played a significant role in financing the armed activities of trade unionists and Polish mercenaries in Prussia. In total, the city spent 194,000 Prussian marks (127,333 Hungarian guilders). A more substantial financial contribution to the final victory over the Teutonic Order was paid only by a much richer city – Gdańsk (702,230 Prussian marks)³⁶.

Ill. 17. Toruń. Mostowa Gate (Brückentor) i Dwór Mieszczański (Burgesses' Court, Junkerhof), 1872 (State Archives in Toruń)

In the years 1464–1466 Toruń once again became a place of peace negotiations between the representatives of the Teutonic Order and the Polish party along with the Prussian states. As a result of these negotiations, on 19 October 1466, a peace treaty, called the Second Treaty of Toruń, was finally adopted. As a result, the city itself – along with the western part of the Teutonic Order state as the so-called Royal Prussia – fell under the rule of the Polish king³⁷.

³³ J. Tandecki, *Rozkwit toruńskiego ośrodka handlowego i produkcyjnego w latach 1350–1411*, [in:] *Historia Torunia* (as n. 19), pp. 195–201; Z. H. Nowak, *W okresie kryzysu państwa krzyżackiego (1411–1454)*, [in:] *ibidem*, pp. 264–281; S. Cackowski, *Życie gospodarcze*, [in:] *Historia Torunia*, t. 2, cz. 2: *W czasach renesansu, reformacji i wczesnego baroku (1548–1660)*, red. M. Biskup, Toruń 1994, pp. 52–76; K. Mikulski, *Pułapka niemożności. Społeczeństwo nowożytnego miasta wobec procesów modernizacyjnych (na przykładzie Torunia w XVII i XVIII wieku)*, Toruń 2004, pp. 58–82.

³⁴ J. Tandecki, *Rozkwit toruńskiego ośrodka* (as n. 33), pp. 189–195; S. Cackowski, *Życie gospodarcze* (as n. 33), pp. 76–92; K. Mikulski, *Pułapka niemożności* (as n. 33), pp. 91–177.

³⁵ J. Tandecki, *Rozkwit toruńskiego ośrodka* (as n. 33), pp. 195–201.

³⁶ Z. H. Nowak, *W okresie kryzysu* (as n. 33), pp. 264–281; M. Biskup, *U schyłku średniowiecza i w początkach odrodzenia (1454–1548)*, [in:] *Historia Torunia*, vol. 2, p. 1, ed. M. Biskup, Toruń 1992, pp. 52–54.

³⁷ M. Biskup, *U schyłku średniowiecza* (as n. 36), pp. 60–66.

Until the beginning of the 15th century, Toruń was actively involved in the political activities of the Hanseatic League. In the second half of the 14th century, councillors of the Old Town of Toruń often served as seniors in the Prussian-Westphalian part of the Hanseatic Cantor in Bruges. The participation of Toruń envoys in the Hansa dates from the first general congress of cities that were members of the Hansa, in 1356. Toruń then participated in the blockade of Flanders and the Hansa war with the king of Denmark. Upon the strength of the peace treaty of Stralsund in 1370, Prussian cities received their own plots in Skania from the Danish king, Valdemar IV, near the town of Falsterbo, where Prussian merchants supplied herring, which they then sold in Poland and Silesia. In 1356–1410, inhabitants of Toruń took part in 38 out of 49 Hanseatic meetings and 22 out of 37 political negotiations organized by Hanseatic members. In the first half of the 15th century, delegates from Toruń participated only in 18 congresses and Hanseatic negotiations. After 1466, the Toruń council authorized Gdańsk to represent Prussia in the Hansa forum. The Toruń deputies were only present at the Hanseatic conventions in 1498, 1507 and 1525.

At the end of the 15th century and at the beginning of the 16th century, Toruń struggled, above all, to maintain the right of storage for goods exported from the Kingdom of Poland to Gdańsk. The city hosted several Polish kings: Casimir IV Jagiellon in 1485, John I Albert in 1494–1495 and 1501. The latter died in Toruń on 17 June 1501. His successor, Alexander, visited Toruń 1504, while Sigismund I the Old came in 1519 and 1521³⁸.

In the second half of the 15th century and the first half of the 16th century, Toruń was a frequent meeting point for the Prussian estates, and after 1526 – for general Prussian dietines (sejmiki). In the years 1548–1569 as many as 6 general sejmiki out of 26 were held in Toruń. Here, between 1569–1669, 65 gatherings of this magnitude were held (14–23% of the total number of sejmiki during the reign of subsequent rulers). The last assembly of the Prussian estates in Toruń took place in 1669. In 1576, in Toruń, the Sejm resumed (19 October–3 December 1576) with the participation of King Stephen Báthory. He visited the city once more in 1577, on his return from Gdańsk³⁹.

In the 17th and 18th centuries, due to the military threat from Sweden, the military role of the city in the defence system of the Polish-Lithuanian Commonwealth grew. Toruń was surrounded by fortifications before 1629. The Swedes besieged Toruń three times. In 1629, the attack of the Swedish army was repelled, but in 1655 and 1703 they managed to conquer the city. In 1658, Toruń – occupied by the Swedish army – was besieged and captured by the Polish army and the auxiliary Austrian corps. The economic decline of the city in the 18th century did not allow for a more serious reconstruction and modernization of the fortifications. Their major repair and expansion took

place during the first Prussian rule in Toruń (1793–1806) and in the period of the Duchy of Warsaw.

THE PERIOD OF PRUSSIAN RULES (1793–1920)

AGNIESZKA ZIELIŃSKA

Toruń came under Prussian occupation in 1793, after the second partition of Poland. Until 1806, no major changes took place in the development of the city and the suburbs. The pace of development at that time could be described as poor, which was especially visible in the stagnation of construction work. The population of the city of Toruń at the beginning of the Prussian rule was below 6,000 people, which was caused by the outflow of residents caused by the economic decline of the city in the second half of the 18th century (Table 10, Chart 1). At the beginning of the 19th century, an influx of administrative staff was recorded. The number of soldiers stationed here in the garrison along with members of their families, influenced the general population of Toruń. At that time, the soldiers themselves constituted about 1000 people. The number of inhabitants excluding soldiers in the years 1793–1806 ranged from 7,000 to almost 9,000 civilians, including military families. Grain trade developed successfully, the movement on the Vistula was also revived. In the city, however, there were no significant industrial plants and production was based mostly on handicrafts. The largest factory, employing a dozen or so workers, was a municipal brickyard. The incorporation of Toruń into the Prussian state positively changed the city's location in relation to the large territory with which the city had maintained economic contacts for a long time. Trade was growing more and more dynamically. It can be said that there was some economic recovery here, but factors limiting economic initiatives were also noticed, especially the considerable fiscalism of the Prussian state⁴⁰.

At the end of 1806, a new period began in the history of Toruń. It was the time of the Napoleonic wars and the Duchy of Warsaw. During the war of 1806–1807, French troops were stationed in Toruń, which resulted in the impoverishment of the city; increased fortification works also had an impact on its spatial development. After the war, the burdens connected with the army were lifted. On 7 August 1807, there was a tragic explosion on the Vistula during the unloading of French warehouses. About 70 people died, including 40 soldiers. On the basis of the Treaty in Tilsit (1807), Toruń was included in the borders of the Duchy of Warsaw. However, this did not mean a time of peace. In 1809, during the war with Austria, war activities took place next to the fortress of Toruń. In 1806, 1809 and 1813, Toruń was strafed and besieged, which caused its population and economy to suffer. In 1812, the city first found itself on the route

³⁸ Ibidem, pp. 104–133.

³⁹ Z. Naworski, *Rola Torunia w życiu parlamentarnym i publicznym Prus Królewskich oraz Rzeczypospolitej*, [in:] *Historia Torunia*, t. 2, cz. 2 (as n. 33), pp. 93–113.

⁴⁰ K. Mikulski, *Początki zaboru pruskiego (1793–1806)*, [in:] *Historia Torunia*, vol. 3, p. 1 (as n. 28), pp. 9, 15–30.

of marching French troops, and then it became a rallying point for the sick and soldiers unable to march. In December 1812, soldiers who had survived the Russian campaign reached Toruń. In 1813, fights between the French and Russian armies took place again in the city. A siege and defence of the Toruń fortress took place there. The result of those events was huge damage to buildings and population losses along with a typhoid epidemic. In the years 1807–1815, the population of Toruń and military families ranged from 6,000 to 7,000 people. The deterioration of the city's location also occurred due to the unfavourable development of the situation in Europe. The continental blockade negatively affected trade, whereas unstable relations with Russia closed the market for Polish cloth also produced in Toruń. Difficulties also occurred in the grain trade, and the negative impact of the lack of reforms in the craft was clearly felt. In the period 1813–1815, Toruń was under the Russian military occupation. It was a very difficult period for the city. Damage to buildings, depletion of material resources, loss of work workshops and population losses led the city to ruin⁴¹.

From 1815, a special period began for the city. Firstly, it was located on the periphery of the state and in the immediate vicinity of the Prussian-Russian border. Secondly it was separated from traditional supply and sale markets, which for Toruń were the northern areas of the Kingdom of Poland, which then came under the Russian rule. In the first years of the Prussian occupation there was a certain economic recovery, lasting until the second half of the 1820s. It was connected with intensive fortification works, reconstruction after war damages and development of the Toruń garrison infrastructure. The expanding fortress, the increasing number of permanent troops along with the numerous German officials who came to Toruń, seriously influenced the character of the city. It became more and more a city of garrisons and clerks⁴². However, it should be emphasised that in Toruń just like in other cities that preserved their defensive character in the 19th century, the development of its military function as a cross-border Prussian fortress was a factor that had an adverse effect on the spatial layout of the city during that period. The provisions of the Prussian rules of fortress regions of 1828 – allowed the construction of light wooden or half-timbered buildings with a wooden structure in the area of the second fortress. Their construction, however, as well as every repair, required the permission of the authorities. At the same time, the owner of the building had to declare that, if need be, he would demolish it at the request of the fortress's commander and without any compensation for the losses suffered. Had he not done it, he would bear the costs of such demolition⁴³. Consequently, those restrictions and construction bans on the foreland of the fortress led to a slow demographic decline of the suburbs and even their liquidation. The reduction of the suburbs: Rybaki, Stare Chelmińskie and Stare Jakubskie was

reflected in a permanent decline in the number of residential houses in this area⁴⁴. At the same time, new suburbs were emerging, which, however, were spatially isolated from both each other and from the city centre. They were located outside the fortress's areas. Beyond the territory of the fortress, the housing estate of Nowe Mokre developed; it was also inhabited mainly by the workers who had to move there to build fortifications. While in 1819 there were 14 houses there, in 1823 there were already 37 residential buildings. The village of Mokre, located outside the fortress's area, northeast of the city, also expanded, numbering seventy houses in 1819, and in 1823 – 102 residential buildings⁴⁵. It can be said that until the end of the 19th century, the city centre, restricted to the area located within the medieval walls, was deprived of the possibility of expansion in the areas that adjoined it directly⁴⁶.

After the fortress of Toruń fell under the Prussian administration on 21 September 1815, works on the expansion and modernisation of the fortifications began. As early as 1816, the War Gunpowder Magazine was built. In 1817, the project of reconstruction of the fortifications was finally presented; it was quickly implemented. In 1818, work began on enlarging Staw Młyński (Mill Pond) to ensure that the moats were filled with water fast. At the same time, a lunette II was built to protect the tank. From 1819 to 1824, the construction of the I–V cofferdam was in progress, allowing the accumulation of water in the moat, along with the construction of the cofferdam VI, closing the mouth of the moat of the medieval city walls. In 1822, a lunette VI was built. In the years 1822–1823, the Vistula barracks for 275 soldiers were constructed. In 1824, the reconstruction of the embankments and dredging of the moat began; those works were completed in 1826. In 1824, the War Gunpowder Magazine II was also constructed. It can be said that the main part of the works on the modernisation of the left bank fortifications of the Toruń fortress was completed in 1827. However, it was not until 1836 that works on the construction of lunettes I, III, IV, and V were completed⁴⁷.

The above-mentioned economic recovery positively influenced the development of construction and crafts. From 1816, the population increased from 7,000 to 10,000 (1826). The source of the demographic development of the city was the reproduction of residents and external migrations. The good situation in the construction market, however, ended at the end of the 1820s with the completion of fortification works. It caused a slowdown in the economic development, which had a negative impact on the population relations and

⁴⁴ Idem, *Pod ponownym pruskim panowaniem (1815–1920)*, [in:] *Toruń dawny i dzisiejszy*, ed. M. Biskup, Warszawa 1983, pp. 330–331.

⁴⁵ Idem, *Gospodarka, rozwój przestrzenny i społeczeństwo Torunia w okresie budowy twierdzy fortowej w XIX wieku*, [in:] *Fortyfikacja*, vol. 5: *Twierdza Toruń. Stan badań i problematyka konserwatorska*, Toruń 1997; *Twierdze pruskie i niemieckie na północnych i zachodnich ziemiach Polski*, ed. L. Narębski, Warszawa–Kraków 1998, p. 108.

⁴⁶ E. Kwiatkowska, *Rozwój przestrzenny Torunia*, "Acta Universitatis Nicolai Copernici. Geografia" 10 (1973), p. 188.

⁴⁷ K. Biskup, *Twierdza Toruń – obwód wewnętrzny 1814–1914*, [in:] *Fortyfikacja*, t. 5 (as n. 45), pp. 73–77; K. Biskup, L. Narębski, *Prusko-niemiecka twierdza Toruń (1815–1914)*, [in:] *Historia Torunia*, vol. 3, p.1 (as n. 28), pp. 160–173.

⁴¹ A. Nieuważny, *Toruń w dobie wojen* (as n. 28), pp. 40–83.

⁴² K. Ciesielska, *Ustrój i organizacja władz i kancelarii miasta Torunia w latach 1793–1919*, Warszawa 1972, p. 15.

⁴³ K. Wajda, *Ludność Torunia (1815–1914)*, [in:] *Historia Torunia*, vol. 3, p. 1 (as n. 28), p. 119.

migration processes of a commercial nature. Economic stagnation and an uncertain economic situation caused a decrease in the number of immigrants; first of all, it was visible among middle-aged people who had families, who could not afford to make a mistake in the choice of the place of migration⁴⁸. Population fell to 8,000 in 1832. Economic stagnation also led to the impoverishment of the working class, as emphasised by the police report of February 1832: "The poverty of a lower social class and the number of the poor are unprecedented here"⁴⁹. The November Uprising in Congress Poland (1830–1831) also affected the crisis, which caused serious restrictions in the economic trade between Toruń and the Kingdom of Poland. In 1831, the cholera epidemic broke out, which resulted in the tightening of the customs policy by the Russian authorities, which essentially resulted in the paralysis of Toruń's trade, mainly grain trade. The population exceeded 9,000 for the first time only in 1841.

Ill. 18. Toruń. View of the medieval defensive walls with the Leaning Tower from the south-west side, 1884 (State Archives in Toruń)

It is difficult to talk about the development of industry in Toruń in the first half of the 19th century. After the collapse of the factories, at the end of the 18th century, only a few plants operated. The largest of them in terms of the number of employees – the municipal brickyard, was located in Bydgoskie District. The situation in the industry changed only in the 1850s. When Toruń joined the railway system network, its position improved, as connecting with important urban centres was of great importance. In 1861, a railway line to Bydgoszcz was opened, thanks to which, Toruń obtained a connection with the main artery of the Eastern Railway from Berlin to Gdańsk (Germ. Danzig). In 1862, a railway connection with Warsaw was opened in Aleksandrów Kujawski, Włocławek and Kutno, and the following year to Insterburg via Iława (Germ. Deutsch Eylau), Olsztyn (Germ. Allenstein). In 1888, another railway line was opened (it no longer exists today) running from the Toruń Mias-

to railway station along the Vistula bank towards the west⁵⁰. The bridge connection was also extremely important for Toruń. The wooden bridge crossing was partially destroyed in 1854. In 1863, it was rebuilt, and ten years later – in 1873, a new bridge was constructed. The old bridge was burned in 1877. One should also mention the construction of the main station in 1874 on the left bank of the river; the construction of a coastal railway, the construction and opening of a passenger railway station in 1889 (today's Dworzec Toruń Miasto) and the construction of a freight station in Mokre in the years 1882–1883. Those activities were necessary to include the city in the Prussian railway network⁵¹.

Ill. 19. Toruń. Starotoruńska Gate (Altthorner Tor) from the inside, 1865 (State Archives in Toruń)

Great changes in the appearance of the city were caused by a significant expansion of the fortifications, including the construction of a railway fort in 1863–1866, the construction of a barracks complex on Rudak, the construction of a fort fortress – artillery forts in 1877–1884, and the expansion of the fort belt in 1886–1893. The modification of the existing fortification systems and moving them away from the city centre of Toruń to a distance of about 3–3.5 km, finally enabled the further development of buildings, especially the suburbs⁵². To the east of the New Town, a new district was created – Wilhelmstadt, with the centrally located square of St. Catherine and Evangelical garrison church built in 1894–1897. Wallstraße Street (now Waly

⁴⁸ A. Zielińska-Nowicka, *W poszukiwaniu lepszego jutra*, Toruń 2006.

⁴⁹ K. Wajda, *Pod ponownym pruskim panowaniem* (as n. 44), p. 342.

⁵⁰ Idem, *Życie gospodarcze miasta (1815–1914)*, [in:] *Historia Torunia*, vol. 3, p. 1 (as n. 28), pp. 146–147.

⁵¹ J. Salm, *Przemiany przestrzenne pruskiego Torunia (1815–1914)*, [in:] *Historia Torunia*, vol. 3, p. 1 (as n. 28), p. 86.

⁵² K. Biskup, L. Narebski, *Prusko-niemiecka twierdza* (as n. 47), pp. 168–171.

gen. Władysława Sikorskiego and Warszawska Street) was developed, which was to refer to the representative streets of the Ring type emerging in many European cities. At the turn of the century, a square (today's plac Teatralny) with the Monument to the Warriors, the theatre (1904) and the office of the landrat were also created. The suburb of Bydgoskie Przedmieście developed very well; in 1906, the district of Mokre was incorporated into Toruń and in 1906–1907, the Evangelical church of St. George was built. The modernisation process also included the construction of buildings at the Old Town Square, where the post office building (1881) and the new Artus Court (1897–1899) were erected. From 1891, there were city trams – initially horse-drawn, and from 1899, electric. In 1911, the Arch of Caesar was erected in Różana Street, which facilitated communication with Bydgoskie District⁵³.

Ill. 20. Toruń. View of the medieval city walls from the north-west side, in the background – the prison building from 1865, 1888 (State Archives in Toruń)

Ill. 21. Toruń. Municipal Theatre (1904), currently the Wilam Horzycy Theatre (*Gwido Chmarzyński i jego dzieło "Sztuka w Toruniu"*, ed. E. Okoń, Toruń 2014, fig. 118)

In the city, apart from old hospitals and charity institutions, from 1860 there was a private medical institute of Dr Frank, and a military hospital. In 1893, a private Polish clinic special-

ising in surgery and women's diseases was created by Dr Leon Szuman⁵⁴. In Toruń, there was also a gymnasium school, whose history reached back to 1568. The junior high school was of an urban-state character. In the early 1850s, the construction of a new building for the gymnasium school began in the New Town in Zaulek Prosowy Street. The educational activities started in the building in 1855. In 1879, the gymnasium school was taken over by the state⁵⁵.

Ill. 22. Toruń. View of the medieval city walls with the Chelmino Gate (Kulmer Tor), 1887 (State Archives in Toruń)

Ill. 23. Toruń. View of Chelmińska street (Kulmerstrasse) and Chelmino Gate (Kulmer Tor), 1887 (State Archives in Toruń)

In the second half of the 19th century in Toruń, the economic development was faster than before. It was influenced by the increase in sales opportunities for agricultural machinery related to the development of agriculture in the Polish territories under the Prussian rule. Therefore, the foundry and the machine building plant of E. Drewitz developed successfully. In 1861, about 40 workers worked there, whilst about thirty years

⁵⁴ M. Niedzielska, *Życie polityczne i kulturalne Torunia (1815–1914)*, [in:] *Historia Torunia*, vol. 3, p. 1 (as n. 28), p. 239.

⁵⁵ Ibidem, pp. 276–278, 280–282.

⁵³ J. Salm, *Przemiany przestrzenne* (as n. 51), pp. 84–91.

later, the plant employed 170 people. The Born & Schütze factory in the district of Mokre employed about 20 workers at that time, while at the turn of the 1870s and 1880s, the number rose to 80–90 workers. It should be noted, however, that those two companies maintained a monopoly in this branch of the industry in the city up to the inter-war period. What was very important for the development of this industry were orders related to the expansion and reconstruction of the Toruń fortress, and the demand for building materials in the city and in the vicinity, for example in Przysiek or Grębocin. Steam sawmills were created – in 1910, there were already 11 of them in Toruń, and carpentry plants. The impulse for the development of the wood industry was the opening of a timber port in 1904. The food industry was dominated by gingerbread factories, in particular, Weese factories and H. Thomas plants. In addition, in the city operated Gerson's grain mill, two dairies, a starch factory, two breweries, a distillery and the rectification of the spirit of the Sultan company. In the chemical industry, one should mention the municipal gas plant employing 84 workers, a fertiliser factory and the Länger & Ilgner oil mill. At the turn of the 19th and 20th centuries, the printing industry also developed in Toruń. Three printers are worth mentioning here: the Buszczyński plant, the E. Dombrowski plant, and the "Thorner Zeitung" printing house. In the clothing industry, the Kunze & Kittel shoe factory dominated the market. Despite the existence of the above-mentioned enterprises in Toruń, at the beginning of the 20th century, craft and smaller industrial plants continued to dominate. In the city there were also over two hundred plants from the catering and hotel industry (hotels, inns, taverns, restaurants, pubs, cafes)⁵⁶. From 1905, Toruń also constituted a part of the Union of East German Industrialists, founded in December 1899. It served to support industry; it was to care for the increase in industrial production, the interests of union members, and the outlet with which the development of communication was associated⁵⁷. It should be noted that the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, compared to the first fifty years of the 19th century, were a time of favourable economic prosperity, which attracted crowds of workers to the city, especially during the expansion and reconstruction of the fortress. The development of industry also influenced demographic processes. The population increased to around 40,000 civilians just before the first world war. The economic and demographic changes were accompanied by the modernisation of the municipal infrastructure, the construction of a gas network (from 1854), the water supply system (completed in 1894) and the electrification of the city (since 1898)⁵⁸.

⁵⁶ J. Salm, *Przemiany przestrzenne* (as n. 51), pp. 84–91; K. Wajda, *Ludność Torunia*, [in:] *Historia Torunia*, vol. 3, p. 1 (as n. 28), pp. 92–141; idem, *Życie gospodarcze miasta*, [in:] ibidem, s. 142–159; idem, *Toruń – Bydgoszcz – Chełmno. Rozwój gospodarczy i ludnościowy w XIX i początkach XX wieku (1815–1914)*, "Zapiski Historyczne" 58 (1983), pp. 105–130.

⁵⁷ E. Włodarczyk, *Rozwój gospodarczy miast portowych w latach 1895–1914*, [in:] *Historia Pomorza*, vol. 4: (1850–1914), p. 1: *Ustrój, gospodarka, społeczeństwo*, ed. S. Salmonowicz, Toruń 2000, pp. 265–271.

⁵⁸ M. Niedzielska, *Życie polityczne i kulturalne* (as n. 54), pp. 235–237.

Table 10. The number of the civil population of the city of Toruń (along with members of soldiers' families) in the years 1796–1910

Years	Number of the civil population	Years	Number of the civil population
1796*	6168	1834	8 195
1797	7024	1835	8 403
1798	8114	1836	8 634
1799	8045	1837	8 640
1800	8000	1838	8 635
1801	8153	1839	8 534
1802	7604	1840	8 686
1803	7895	1841	9 345
1805	7795	1842	8 838
1808	5990	1843*	9 383
1815	7095	1844	9 107
1816	6911	1846*	10 473
1817	7354	1849*	10 523
1818	7469	1852*	11 592
1819	8068	1855*	11 438
1820	8111	1858*	12 144
1821	8308	1861*	13 424
1822	8488	1864*	14 106
1823	8608	1867	13 719
1824	8767	1871	14 862
1825	9646	1875	16 468
1826	9938	1880	18 469
1827	9720	1885	19 505
1828	9724	1890	21 178
1829	9507	1895	22 528
1830	9311	1900	24 209
1831	8631	1905	26 339
1832	8124	1910	40 525
1833	8163	* Without members of soldiers' families	

Sources: The data for the years 1796–1803 come from: K. Mikulski, *Początki zaboru pruskiego (1793–1806)*, [in:] *Historia Torunia*, vol. 3, p. 1, Toruń 2003, p. 18, table 1; for the years 1805–1815 the data come from: A. Nieuważny, *Toruń w dobie wojen napoleońskich i Księstwa Warszawskiego*, [in:] ibidem, p. 61; for the years 1816–1839, 1841–1842 and 1844 they come from statistical data concerning the population of Toruń and its suburbs for the years 1816–1839, 1841–1842, 1844, Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta miasta Torunia, no. 17506; for the years 1840, 1843, 1846–1910 the data come from: K. Wajda, *Ludność Torunia (1815–1914)*, [in:] *Historia Torunia*, vol. 3, p. 1, p. 120, table 1, p. 121, table 2; the data for the year 1905 after Mokre had been incorporated into Toruń: the data for 1910 with Mokre and after Bielany had been incorporated into Toruń.

Toruń in the 19th century was a city inhabited largely by evangelicals (Table 11, Chart 2). Only in 1816 and 1818, Catholics constituted over 50% of the total population. After the city was again taken over by the Protestants, the Evangelicals quickly became the dominant denominational group. The influx of the Evangelical population was associated with the immigration of officials, Prussian teachers and the arrival of workers for construction works⁵⁹. Especially in the 1830s, there was a clear de-

⁵⁹ The data concerning the religious structure of Toruń's population come from: K. Wajda, *Przemiany w składzie nyznanowym i narodowościowym ludności To-*

crease in the number of Catholics in Toruń – both in real and relative numbers, along with the rise of the importance of the Evangelists to 55.6%. Such a situation could naturally be partly the result of the cholera epidemic that hit Toruń in 1831, and resulted in a higher mortality rate of the Catholic population, who was considered to be poorer. Mostly, this was probably a consequence of the outflow of the unqualified population due to the completion of construction works in Toruń. It was not until the early 1940s, that Catholics began arriving in Toruń again, with the number of Protestants growing steadily.

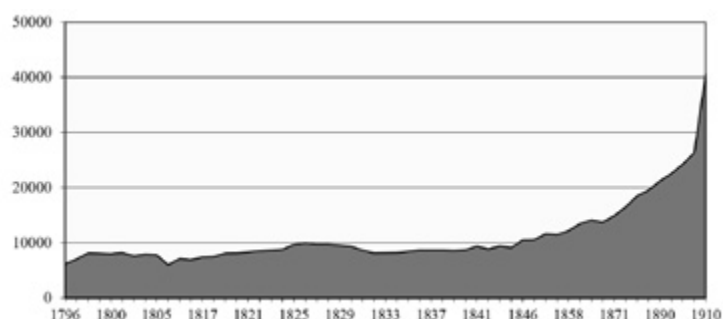

Chart 1. The number of the civil population of the city of Toruń (along with members of soldiers' families) in the years 1796–1910

Sources: The data for the years 1796–1803 come from: K. Mikulski, *Początki zaboru pruskiego (1793–1806)*, [in:] *Historia Torunia*, vol. 3, p. 1, Toruń 2003, p. 18, table 1; for the years 1805–1815 from: A. Nieuważny, *Toruń w dobie wojen napoleońskich i Królestwa Warszawskiego*, [in:] *ibidem*, p. 61; the data for the years 1816–1839, 1841–1842 and 1844 come from statistical data concerning the population of the city of Toruń and its suburbs for the years 1816–1839, 1841–1842, 1844, Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta miasta Torunia, no. 17506; the data for the years 1840, 1843, 1846–1910 come from: K. Wajda, *Ludność Torunia (1815–1914)*, [in:] *Historia Torunia*, vol. 3, p. 1, p. 120, table 1, p. 121, table 2.

In Toruń, one could speak about the existence of certain dependencies between religion, the socio-economic position and nationality⁶⁰. Poles were mostly Catholics; they usually belonged to the lower social strata, consisting of workers, unskilled wage workers or private sector employees. The Evangelical denomination prevailed among the German population, who were a more affluent group, more often living on cash capital, rent, real estate or pension. It consisted of craftsmen, merchants, employees of state administration, and education workers. However, there was always a percentage of German Catholics and Polish Evangelicals.

Apart from Catholics and Evangelicals in Toruń, one could also encounter the representatives of the Reformed Church, Old Lutherans, Greek Catholic and Mennonite churches. The Mennonites were subordinated to the rules of the Protestant church, but there were some restrictions on their actions as a religious union. In Toruń, there was also a so-called Czerski's group – a dissident community against the Roman Catholic Church.

runia w XIX i początkach XX wieku, [in:] *Stosunki narodowościowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku*, vol. 3: *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Toruniu w XIX i XX wieku*, ed. M. Wojciechowski, Toruń 1993, pp. 9–12.

⁶⁰ The fact is emphasized in the research by: K. Wajda, *Przemiany w składzie* (as n. 59), pp. 18–21 – the author looks for the correlation between a denomination and a native language (nationality).

In 1845, they constituted themselves as a separate apostolic-Catholic commune⁶¹.

In the 19th century, three Roman Catholic parishes existed in Toruń and nearby settlements: in the Old Town, the Church of St. John, in the New Town, St. James's Church and St. Lawrence's Church, and from 1821, the Virgin Mary's Church. The first two were typically urban, and only the Virgin Mary's Church provided spiritual leadership to believers from the suburbs and several villages located near the city⁶².

Evangelicals were concentrated in three parishes: the Churches of St. Johns, St. James and St. George. All those parishes, unlike the Roman Catholic parishes, were responsible for inhabitants from suburban areas and adjacent villages by the late 19th century⁶³.

The Jewish population did not appear in Toruń until the 19th century, and its number significantly increased only in the second half of the century after the emancipation laws. In 1858, 807 Jews lived in Toruń, 1,164 in 1867, 1,175 in 1871 and 1,608 in 1880, which accounted for 6.2% of the total population of the city⁶⁴. In 1910, the Jewish population dropped to 1005 people (2% of the total), which was mainly caused by emigration to the western provinces of the Prussian state and other German states, as well as to England, North America and South America (Brazil, Argentina). Jews came to Toruń from the cities of Chelmno Land, Pomerania, Kuyavia and Greater Poland. The Jewish population living in Toruń in the first half of the 19th century did not belong to the wealthy social strata⁶⁵. In the first half of the 19th century, Toruń's Jews were mostly traders, especially hucksters. Many of them dealt with usury and dispatch. In the second half of the 19th century, Jews most often ran shops with clothing or haberdasheries. At least some of the Jews already belonged to the group of wealthy residents of Toruń. At the beginning of the 19th century, Jews prayed in a rented tenement house in Prosta Street. In 1822, the Jewish community rented a tenement house at 16 Wysoka Street to turn it into a synagogue. In 1847, a new synagogue was opened at 10 Szczytna Street⁶⁶. Today, in Pułaskiego Street, there is a Jewish cemetery from the 18th century, which was completely devastated in the 1970s⁶⁷.

Toruń underwent many changes in the 19th and early 20th centuries, both in terms of urban and spatial layout, as well as the socio-economic and demographic development. Undoubtedly, it was an extremely important period for the development of the city, and it fit in with the pan-European tendencies of urbanisation and industrialisation.

⁶¹ *Ibidem*, p. 18.

⁶² E. Alabrudzińska, *Stosunki religijne w Toruniu (1815–1914)*, [in:] *Historia Torunia*, vol. 3, p. 1 (as n. 28), pp. 408–409. See also K. Wajda, *Parafia świętojańska w dobie panowania pruskiego (1793–1920) i w latach Drugiej Rzeczypospolitej (1920–1939)*, [in:] *Bazylika katedralna* (as n. 5), pp. 29–38.

⁶³ E. Alabrudzińska, *Stosunki religijne* (as n. 62), pp. 400–401.

⁶⁴ Z. H. Nowak, *Sprawa emancypacji Żydów w Prusach Zachodnich w pierwszej połowie XIX wieku*, [in:] *Emancypacja, asymilacja, antysemityzm. Żydzi na Pomorzu w XIX i XX wieku*, ed. Z. H. Nowak, Toruń 1992, p. 9; K. Wajda, *Przemiany w składzie* (as n. 59), p. 15, table 5.

⁶⁵ K. Wajda, *Dzieje toruńskich Żydów w I połowie XIX wieku*, "Rocznik Toruński" 18 (1988), pp. 112–113.

⁶⁶ Idem, *Dzieje gminy żydowskiej w Toruniu (1815–1939)*. Zarys, [in:] *Stosunki narodowościowe i wyznaniowe*, vol. 3 (as n. 59), pp. 27–29.

⁶⁷ M. Niedzielska, *Cmentarz żydowski*, Toruń 2010, pp. 32–46.

Table 11. The structure of the civil population of Toruń (along with members of soldiers' families) according to their denomination in the years 1816–1910

Years	Population in total	Catholics	%	Protestants	%	Other Christians	%	Jews	%
1816	6 911	3 602	52,1	2 998	43,4	49	0,7	262	3,8
1817	7 354	3 539	48,1	3 543	48,2	8	0,1	236	3,2
1818	7 469	3 811	51,0	3 374	45,2	4	0,1	280	3,7
1819	8 068	3 921	48,6	3 876	48,0	.	.	271	3,4
1820	8 111	3 896	48,0	3 947	48,7	.	.	268	3,3
1821	8 308	3 959	47,7	4 072	49,0	.	.	277	3,3
1822	8 488	4 027	47,4	4 171	49,1	.	.	290	3,4
1823	8 608	4 030	46,8	4 279	49,7	.	.	299	3,5
1824	8 767	4 003	45,7	4 462	50,9	10	0,1	292	3,3
1831	8 631	3 693	42,8	4 642	53,8	.	.	296	3,4
1834	8 195	3 334	40,7	4 558	55,6	.	.	303	3,7
1837	8 640	3 631	42,0	4 701	54,4	.	.	308	3,6
1838	8 635	3 562	41,3	4 754	55,1	.	.	319	3,7
1839	8 539	3 633	42,5	4 585	53,7	.	.	316	3,7
1840	8 686	3 813	43,9	4 529	52,1	.	.	344	4,0
1841	9 345	3 904	41,8	5 090	54,5	.	.	351	3,8
1842	8 838	3 812	43,1	4 662	52,7	.	.	364	4,1
1843*	9 383	4 194	44,7	4 810	51,3	.	.	379	4,0
1844	9 107	3 979	43,7	4 714	51,8	.	.	414	4,5
1846*	10 473	4 561	43,6	5 486	52,4	.	.	426	4,1
1849*	10 523	4 300	40,9	5 619	53,4	.	.	604	5,7
1852*	11 592	4 573	39,4	6 310	54,4	.	.	709	6,1
1855*	11 438	4 345	38,0	6 306	55,1	.	.	787	6,9
1858*	12 144	4 543	37,4	6 738	55,5	56	0,5	807	6,6
1861*	13 424	4 811	35,8	7 623	56,8	50	0,4	940	7,0
1864*	14 106	5 134	36,4	7 977	56,6	.	.	.	.
1867**	15 505	5 616	36,2	8 593	55,4	132	0,9	1164	7,5
1871**	16 619	6 474	39,0	8 929	53,7	41	0,2	1175	7,1
1885**	23 906	9 329	39,0	13 101	54,8	21	0,1	1455	6,1
1895**	27 894	10 927	39,1	15 675	56,2	106	0,4	1185	4,3
1905**	43 658	20 062	45,9	22 211	50,9	220	0,5	1164	2,7
1910**	46 227	21 742	47,0	22 967	49,7	513	1,1	1005	2,2

* The civil population without members of soldiers' families. ** The civil and military population

Sources: The data concerning the number of the population according to their denomination for the years 1816–1839, 1841–1844 come from statistical data for the population of Toruń and its suburbs; they comprise the number of the civil population along with members of soldiers' families living beyond the barracks: Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta miasta Torunia, no. 17506; the data for the years 1840, 1843, 1846–1867 come from: K. Wajda, *Ludność Torunia*, p. 126, table 8; the data for the years 1871–1910 come from: K. Wajda, *Przemiany w składzie wyznaniowym i narodowościowym ludności Torunia w XIX i początkach XX wieku*, [in:] *Stosunki narodowościowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku*, vol. 3: *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Toruniu w XIX i XX wieku*, ed. M. Wojciechowski, Toruń 1993, p. 15, table 5; the data for 1905 after Mokre had been incorporated into Toruń; the data for 1910 with Mokre and after the incorporation of Bielany into Toruń.

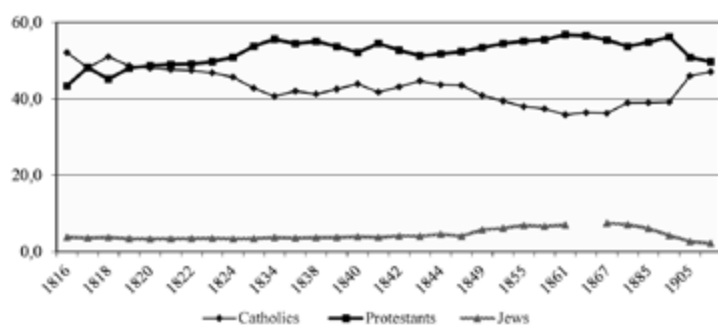

Chart 2. The population of Toruń in terms of denomination in the years 1816–1910

Sources: The data concerning the number of the population in terms of denomination for the years 1816–1839, 1841–1844 come from the statistical data for the population of Toruń and its suburbs; they comprise the number of the civil population along with members of soldiers' families living beyond the barracks: Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta miasta Torunia, no. 17506. The data for the years 1840, 1843, 1846–1910 come from: K. Wajda, *Ludność Torunia*, p. 126, table 8, p. 130, table 13.

Il. 24. Toruń. The city from a bird's eye view from the north, in the foreground – the inside ring of the fortress and the suburb of Chelmińskie Przedmieście, ca. 1920 (*Atlas Twierdzy Toruń*, fasc. 6: *Bramy Twierdzy Toruń*, ed. J. Pokrzywnicki, Toruń 2013, ill. 41)

THE INTER-WAR PERIOD (1920–1939)

JAROSŁAW KŁACZKOW

The process of Toruń's return to Poland lasted nearly two years. When the Great War ended on 11 November 1918, the Republic of Poland, was established in the territories which had formerly constituted part of Russia and Austria-Hungary. However, nothing changed for the territories formerly annexed by Prussia. The Prussian rule still prevailed there; the German offices and the bureaucratic apparatus were maintained. The German army was stationed in the barracks.

In the first period, the territories annexed by Prussia were affected by the same processes as the rest of Germany. The most important modification was the change of the political system. On 9 November, the Hohenzollern dynasty collapsed in Germany; other dynasties ruling until 1918 in other parts of the Second Reich also fell. The monarchy as a political system and the existing set of values lost, while republican ideas took over. The republican system prevailed in Germany, when one of the activists of the Social Democratic Party of Germany, Philipp Scheidemann, proclaimed the creation of the republic while standing on the stairs leading up to Reichstag. In the legal sense, it occurred in January 1919, when the constitution of a new state in Weimar, now commonly referred to as the Weimar Republic, was introduced. However, legally, it was still referred to as the German Reich.

Before this happened, however, the Reich had been affected by the so-called November Revolution. It was started by sailors in Kiel, and worker-soldier councils were created throughout the country. In Toruń, such a council was established on 10 November 1918. It resulted in the disarming the existing police structures (gendarmérie) and the releasing of prisoners from detention in the jail in Fosa Staromiejska Street. On the town hall

tower, a red flag was hung next to the Polish flag. Generally, the councils were not communistised and remained under the influence of the Social Democratic Party of Germany (SPD). Nevertheless, some of the activists were attracted to Marxist ideas, as it was the case with the member of the Council of Toruń, Artur Raube⁶⁸. The councils tried to take over the current powers of the municipal authorities, which in practice led to dual power.

The world of local German burghers and their system of values collapsed. Fear of a social nature was also accompanied by an anxiety that Toruń would not be a part of the German state anymore. Over 40% of the city's inhabitants were Poles, and 12 kilometres from the city's boundaries on 11 November 1918, Poland regained its independence. For local Germans, this posed a real threat to their further existence as the ruling national group. Their fears began to be confirmed when the Paris Peace Conference began in January 1919. Representatives of the victorious Entente countries took part in it, and the representative of the Polish delegation was the leader of the Polish national movement – Roman Dmowski. In his political program, the western lands occupied a very important place. He believed that one should strive to incorporate as many of them as possible into the Polish state. These expectations also concerned the areas of former Royal Prussia, which, in German nomenclature, were called Western Prussia. Toruń constituted a part of this German province, belonging to the Kwidzyn (Germ. Marienwerder) region. The only ally of the Polish territorial program concerning Pomerelia was France, which was interested in the permanent weakening of the German state.

The peace treaty with Germany (called the Treaty of Versailles) was signed on 28 June 1919. At its decree, 62% of the West Prussian provinces (Germ. Westpreussen), including Toruń, were incorporated into Poland without a plebiscite. The Polish authorities established a new administrative district – the Pomeranian province on the territory of West Prussia, granted to the Republic of Poland. The law in this matter was adopted by the Polish Sejm in August 1919. At that time, the issue concerning the capital city of the province was resolved. On 17 October 1919, Toruń was designated its capital. Despite the location on the southern edge of the new voivodeship, a large percentage of the Polish population and a large number of social and political elites educated during the partitions, along with military facilities located there, spoke in favour of placing the voivodeship administrative headquarters in Toruń. The city had numerous well-situated barracks and fortifications. It had a good transport system; several railway lines ran through its territory in the direction of Poznań, Bydgoszcz, Chelmno, Brodnica and Warsaw. Numerous train stations were also used to serve military and passenger traffic: Toruń Przedmieście (suburb; later also called the Main Station), Toruń Miasto (city), Toruń Mokre (then Wschodni; East), Toruń Szkolny (later Zachodni; West – today non-existent) and Toruń Północny (North).

The location of the capital of the province in Toruń resulted in the fact that already, in October 1919, the department of

⁶⁸ J. Kłaczek, *Dzieje najnowsze 1918–2014*, [in:] *Dzieje regionu kujawsko-pomorskiego*, ed. A. Radziwiński, Toruń 2017, pp. 378–379.

Ill. 25. Toruń. The city from a bird's eye view from the southeast, a. 1930 (*Gwido Chmarzyński i jego dzieło*, fig. 3)

the Subcommittee of the Supreme People's Council was moved from Gdańsk⁶⁹. On 5 December 1919, the Provincial Office of Pomerania was established, with its temporary seat in Poznań. In October and November, the most important officials were appointed, such as Stefan Łaszewski (voivode of Pomerania), Józef Wybicki – the starost of the Pomeranian Province and Władysław Szuman – appointed as responsible for employing Poles in the judiciary system. Szuman also took the office of the President of the Court of Appeal in Toruń. The commissar county starosts were also appointed⁷⁰.

All these decisions were taken before the formal takeover of the city by the Polish authorities, which took place on 18 January 1920. The troops of the Pomeranian Division under the command of Colonel Stanisław Skrzyński entered the city from the side of the railway-road bridge. Then the army marched towards the market, where the mayor, Arnold Hasse, passed over the power over the city to the commander of the Pomeranian

Division. Otto Steinborn, the president of the Toruń People's Council, greeted the Polish army on behalf of the Polish community. Władysław Seyda, the Minister of the former Prussian District, took over the civil authority over the entire territory of the province on behalf of the Polish government. Next, he transferred the administration of the province to Stefan Łaszewski. Earlier, on 10–18 January 1920, the Toruń fortress was taken over.

On 18 January, the Pomeranian Voivodeship started its official functioning, and Toruń became its capital. The decision had far-reaching and positive effects. The city, which as a result of the change of borders lost its existing sales markets for the goods it produced, could develop further, in the first period, mainly thanks to central investments. In Toruń, the seats of the province (Pomeranian Voivodeship) and county (Powiat Office) offices opened immediately or in the subsequent years. The offices included: the Pomeranian National Starosty, the Provincial Administrative Court, the Court of Appeal, the District Court, the Pomeranian School District, the local Directorate of Waterways, the Regional Directorate of State Forests, the Regional Directorate of State Railways, the 13th District State Police Headquarters, the Pomeranian Association of Insurance, the Pomeranian Chamber of Agriculture, the Pomeranian Chamber of Crafts, the branch of the Polish Bank, the Pomeranian Agricultural Bank, the Bank of the Union of Credit Companies⁷¹.

⁶⁹ The Subcommittee of the Supreme People's Council was subordinated to the Committee of the Supreme People's Council based in Poznań. Both bodies played a role of actual representatives of the Polish population in the territory occupied by Prussia. The Subcommittee based in Gdańsk – the capital of the German province of West Prussia was set up on 13 Dec. 1918. The head of the Subcommittee was Dr Stefan Łaszewski, and his deputy was Dr Józef Wybicki from Gdańsk, M. Szurlo-Gorzelak, *Pomorski Urząd Wojewódzki. Jego powstanie, rozwój i chwila obecna*, [in:] *Księga pamiątkowa dziesięciolecia Pomorza*, ed. M. Sydow, Toruń 1930, p. 283.

⁷⁰ M. Wojciechowski, *Powrót Pomorza do Polski 1918–1920*, Warszawa–Poznań–Toruń 1981, pp. 177–178.

⁷¹ R. Sudziński, *Uytuowanie Torunia w podziale terytorialno-administracyjnym kraju i jego rola jako ośrodka wojewódzkiego*, [in:] *Historia Torunia*, vol. 3, p. 2: *W czasach*

One of the largest military garrisons in Pomerania (except Grudziądz) and the headquarters of the Corps District No. 8 were also located in the city. After the May coup (1926), another military institution – the Inspectorate of the Army, was set up there. The Artillery Training Centre operated in the city, while in the Bielany district, there was also a military airport and a hall with military balloons⁷².

In the first years after Toruń's reincorporation into Poland, a number of construction works were carried out in the city. Demolition began, which limited the city's fortification and led to the disappearance of the neo-Gothic gates such as Bydgoszcz Gate, Chelmno Gate and James's Gate from the architectural landscape of the city. It allowed to laid out new roads, including Chopin Street and Romuald Traugutt Street.

A large construction movement began, and new Polish residents began to flow into the city. When the city was incorporated into the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Polish population amounted to 30,900 inhabitants (82.9%); in subsequent years the number increased and on the eve of the outbreak of World War II, it reached 72,600 (95.6%)⁷³.

On the other hand, the Germans were leaving the city; in fact, they had already started to emigrate from the moment of announcing the provisions of the Treaty of Versailles. In 1920, they constituted only 16.5% of the population (6,200), in the following 5 years there were about 5,000 German people (10% of the population), and after 1925, their number stabilised at the level of about 2,500 people⁷⁴. Jews made up a minor ethnic group in the city. Before the outbreak of the Great War, about 1000 Jews lived in Toruń. In 1920, their number fell down suddenly to 147. In subsequent years – mainly due to the inflow from the areas of the remaining two former partitions, the Jewish population grew, reaching 857 people at the end of the 1930s, which was close to the pre-1914 figure. In 1938, Jews constituted about 1.2% of the population⁷⁵. The ethnic population was supplemented by a few representatives of the "white" Russian emigration and circles associated with the Ukrainian independence movement. The latter did not exceed 0.5%⁷⁶.

As can be seen from the data provided (see table 12), Toruń had become one of the most ethnically homogeneous cities in the entire Polish-Lithuanian Commonwealth, with a huge advantage of the Polish population. It was not at all so obvious on the national scale, because in the cities formerly occupied by the Russians or the Austrians, the national minorities (mainly Jews and Germans) accounted for an average of about 30% of the total population.

The economic structure of the city in the interwar period, however, did not change radically. The reasons for this state of

affairs were associated with the period of the Prussian partition, and in the years 1920–1939, they could not be overcome. After Poland regained its independence and cut off new markets shaped in the 19th century, the local economy was still focused mainly on agriculture, processing and food production. However, it had to be adapted to the Polish market. The Mokre district of Toruń was overwhelmed by the Steam Mill of Leopold Rychter and the Boiler Factory of Born & Schütze. On the other hand, in the district of Jakubskie Przedmieście, there was a Municipal Slaughterhouse and the gingerbread factory of Gustaw Weese, which was put into use in 1914. A brewery operated in the New City. The second brewery – much larger – operated in the district of Podgórz, annexed to Toruń on 1 April 1938. Nevertheless, the production of beer throughout the interwar period remained at a lower level as compared to the years 1913–1914. The drop in the beer production in comparison to the last year before the outbreak of the Great War amounted to over 55%. Since 1922, a factory of vodkas and liqueurs of Waclaw Maćkowiak operated in Toruń, which produced, among others, the famous *Krople Toruńskie* (*Drops of Toruń*)⁷⁷.

The Great Depression, which in Poland lasted from 1929 to 1935, was a determining factor that had a major impact on the slowdown of the city's economic development. It was mainly reflected in the slowing down of investments and the decline in employment. An example of the Great Depression's impact on the economy was the most spectacular investment in the city, i.e. a new road bridge. It was constructed in the years 1928–1929 and gradually it was moved from Opalenie, near Kwidzyn (Germ. Marienwerder), to Toruń. Its assembly in the city lasted 5 years and it was not completed until 1934. Along with the bridge, a new arterial road was opened – aleja 700-lecia Torunia. The second important investment was the fact of putting into service the Belgian-Polish Chemical Plant "Polchem" S.A., the producer of sulphuric acid, superphosphate and oleum in the district of Bydgoskie Przedmieście in 1932⁷⁸.

The impulse to develop appeared after Eugeniusz Kwiatkowski had taken over the office of the deputy prime minister and the Minister of the Treasury in 1935. The programme of building the Central Industrial District was initiated by him, and the strong intervention of the state gave the development impulse for the country's economy. This coincided with the taking over of the function of the Pomeranian voivode in Toruń by the prominent politician of the Sanation movement, Władysław Raczkiewicz. He created the concept of economic and political strengthening of Pomerania through the implementation of the so-called Pomeranian Program. In January 1939, the Pomeranian Economic Council was also established, whose task was to prepare a plan for the economic development of Pomerania. This region was also included in the 15-year economic plan that was to end in 1954. The outbreak of World War II, however, cut those plans, and no major investments appeared on the industrial map of the region at this time. Due to the construction of

Polski Odrodzonej i okupacji niemieckiej (1920–1945), ed. M. Biskup, Toruń 2006, pp. 36–37.

⁷² Ibidem, p. 37.

⁷³ Ibidem, p. 44.

⁷⁴ R. Sudziński, *Spółeczeństwo międzywojennego Torunia*, [in:] *Historia Torunia*, vol. 3, p. 2 (as n. 71), p. 43.

⁷⁵ Ibidem, s. 44; Z. H. Nowak, *Z dziejów toruńskich Żydów w czasach międzywojennych*, [in:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939): zbiór studiów*, ed. M. Wojciechowski, Toruń 1991, p. 65.

⁷⁶ R. Sudziński, *Spółeczeństwo* (as n. 74), p. 45–46.

⁷⁷ Sz. Spandowski, *Pod fabryczną górą*, "Nowości" 29 VII 2015.

⁷⁸ J. Kłaczek, *Dzieje najnowsze* (as n. 68), p. 404.

a number of public utility buildings and infrastructural investments, the situation in the city was on the rise, especially in the construction sector.

This was favoured by plans for the development of particular parts of the city adopted in the 1930s. In May 1933, such a plan was adopted for the northern part of the city, which was subsequently approved of by the minister of internal affairs in August 1934. However, the most important (although not approved of by the Ministry of Home Affairs until the outbreak of the war) was the plan of the city by architect engineer Ignacy Tłoczek. It was adopted by the City Council of Toruń in May 1935⁷⁹. It assumed the development of the city as an administrative and economic centre, keeping in mind the city's prospective future as the capital city and the investment needs which resulted from this fact. He limited himself to the areas from Szosa Okrężna in the west, the railway line to Unisław in the north up to Wschodnia Street. The city was to develop mainly as an administrative-economic, commercial, transport and scientific-cultural centre.

The strict city centre was still to constitute areas which in the past had been surrounded by fortresses (the Old Town and the New Town). North and west of the city, in the premises of Chelmińskie Przedmieście and Bydgoskie Przedmieście, buildings were to be erected to satisfy the needs of the administration and a planned higher school.

In the areas beyond the fortresses, housing construction was also supposed to develop; for example, it was assumed that, Chelmińskie Przedmieście along with the western part of Mokre, was to be eventually inhabited by 60,000 people⁸⁰. The network of roads situated perpendicularly or in parallel to the Vistula River was also important for the development of the city.

The factor that generally contributed to the development of Toruń was, for obvious reasons, the fact of it being the provinces's capital. Toruń occupied the 12th position in terms of the number of city inhabitants in the Second Republic of Poland, recording a constant, high number of settlers, which exceeded the national average (the annual growth in Toruń: 4.6%, and in Poland: 2.4%). In 1939, the number of inhabitants of Toruń was 78,7000. One should also add to this number about 6,000 soldiers and their families (see table 13)⁸¹.

Along with the enlargement of the size of the province, the city area also increased. The so-called Great Pomerania with Kuyavia and Dobrzyń land, with an area of 25,683 km² was created. The size of the province increased by 55% and the population by 73%⁸². The city of Podgórz, the Rudak cluster, part of the Stawki and Mała Nieszawka clusters were incorporated into Toruń at that time⁸³.

Plans for a new administrative division had been created for years, but the general assumptions were known. It is not surprising, therefore, that at the beginning of the 1930s, newly erected buildings in Toruń were big enough to accommodate further offices in the future. Thus, in front of the town hall and the theatre, a building in the modernist style was constructed to house the Provincial Office of Pomerania. Finally, in 1933, the Regional Directorate of the State Railways was located there after having been transferred from the Free City of Gdańsk (Germ. Danzig). A building which was the seat of the Bank of Agriculture was built next. On the other border of the old town, behind the jail and the court, stood the edifice of the Pomeranian District Office/The National Pomeranian Starosty and the seat of the Municipal Savings Bank. At 3 Maja Street (today Uniwersytecka Street), the building of the Health Maintenance Fund was erected. The construction of the Pomeranian Court of Appeals started in Grudziądzka Street, and buildings for the Directorate of State Forests and the Social House with the "Italianka" cafe were built in Bydgoskie Przedmieście. The edifice of the Museum of the Pomeranian Land under the name of Marshall Józef Piłsudski was also under construction in today's Chopin street.

Ill. 26. Toruń. The seat of Directorate of the State Railways 1928–1933, currently of the Marshal's Office of the Kuyavian-Pomeranian Voivodeship (*Gwido Chmarzyński i jego dzieło*, fig. 124A)

New architectural trends were also visible in church construction. In Toruń, one Catholic temple dedicated to Christ the King was founded; it was located in the district of Mokre. The Redemptorist fathers also built their monastery complex in Bielany.

The role of Toruń as a local administrative and political centre meant that several countries had diplomatic missions in the city. In the suburb of Bydgoskie Przedmieście, there were located: the General Consulate of the German Reich (at 34/36 Bydgoska Street) and the consulate of the Kingdom of Belgium (Słowackiego Street). In the Old Town, in Mostowa Street, there was an institution of the Honorary Consular Agent of the French Republic⁸⁴.

At the end of the 1930s, after the rectification of the administrative division and enlarging the province, Toruń being the capital ceased to be questioned. This stabilised the city's position

⁷⁹ R. Sudziński, *Przekształcenia strukturalne miasta Torunia w latach 1920–1975*, Toruń 1993, p. 28.

⁸⁰ Ibidem, p. 30.

⁸¹ R. Sudziński, *Spółeczeństwo* (as n. 74), pp. 49–50, 52.

⁸² A. Tarnowska, *Z dziejów unifikacji administracji II Rzeczypospolitej. Rola przejęć pruskich*, Toruń 2012, p. 178; *Województwo bydgoskie. Krajobraz. Dzieje. Kultura. Gospodarka*, Bydgoszcz 1973, p. 156.

⁸³ L. Fliszewski, *Kujawsko-pomorskie podziały i zmiany administracyjne od końca XVIII do początków XXI wieku*, Bydgoszcz 2010, pp. 47–48.

⁸⁴ R. Sudziński, *Uytuowanie Torunia* (as n. 71), p. 37.

and favoured its further rapid development as a political and cultural centre of Northern Poland. Unlike in Poznań, the attempts to set up a university remained fruitless despite the promotional activities, including the broadcast entitled “The Seventh University City in Poland” on 1 March 1935 in the Pomeranian radio. Nevertheless, in Toruń there were institutions conducting research on the history of the city. They included e.g. the Scientific Society in Toruń, existing since 1875, members of which until 1920 were mainly Polish Roman Catholic priests and landowners. After Pomerania had been incorporated into Poland, local government officials, secondary school teachers, representatives of free professions (artists, lawyers and doctors) appeared in its ranks. During the interwar period, the Scientific Society actively cooperated with other cultural institutions in the city. Its building was made available to the Municipal Library, and the Municipal Museum received, in the form of a deposit, museum collections of the Scientific Society. The Society also helped with the organisation of the City Archives⁸⁵.

Apart from the Scientific Society in Toruń, there were also the following institutions in Toruń: from 1921 the Society of Artists, and from 1923 the Municipal Library under the name of Nicolaus Copernicus. In 1925, the Institute of the Baltic Sea was founded, and a year later, the Society of Bibliophiles named after Joachim Lelewel was set up. In 1930, the Pomeranian Museum was established, and in 1937, the Society of Friends of Toruń started to operate. The latter had three sections: propaganda, care for monuments and publishing.

In 1935, one of the most important investments of the inter-war period – the Pomeranian Broadcasting Station of the Polish Radio – was launched. It was located in the district of Rudak, located on the left bank of the Vistula, on the slope of the Przyczółek Mostowy fort. Design work and the construction itself lasted from March to December 1934, and the investor was the construction department of the Polish Radio. As a result, at 12 Podgórska Street, a 161 meter high mast was built along with a modernist building with broadcasting equipment and a studio. This investment was completed, in addition to natural modernisation processes, also for political reasons. The coverage of the radio station was over 200 km, so the signal from Toruń reached also beyond the Polish borders, to the area of the southern part of East Prussia and the west of the Złotów region. Though both parts belonged to Germany, they housed a large Polish-speaking population. However, the broadcasting station was built for the Polish inhabitants of the voivodeship pursuing the interest of further integration of the Polish state⁸⁶.

These examples clearly show that the city in the interwar period evolved from a provincial, border Prussian barracks city

into a dynamic cultural centre of Northern Poland, more and more noticeable on the map of Poland. Unfortunately, the imminent outbreak of World War II caused this positive trend to be halted.

Table 12. Inhabitants of Toruń (1920–1938) according to their nationality

Year	Number of inhabitants (in thousands)	Poles		Germans		Jews	
		thousands	%	thousands	%	thousands	%
1920	37,3	30,9	82,9	6,2	16,9	0,1	0,2
1921	39,4	34,3	87,3	4,9	12,4	0,1	0,3
1923	42,1	37,5	89,0	4,4	10,4	0,2	0,6
1925	45,5	43,0	94,5	2,2	4,8	0,3	0,7
1928	52,6	49,5	94,1	2,6	4,9	0,5	1,0
1931	54,2	51,2	94,5	2,5	4,5	0,5	1,0
1936	64,9	61,4	95,0	2,5	3,9	0,7	1,1
1938	75,9	72,6	95,6	2,5	3,2	0,8	1,2

Source: R. Sudziński, *Spółeczeństwo międzywojennego Torunia*, [in:] *Historia Torunia*, vol. 3, p. 2: *W czasach Polski Odrodzonej i okupacji niemieckiej (1920–1945)*, ed. M. Biskup, Toruń 2006, p. 44.

Table 13. The population of Toruń in the years 1920–1939

Year	Number of inhabitants (in thousands)
1920	37,3
1921	38,4
1922	39,4
1923	41,2
1924	42,1
1925	42,8
1926	45,5
1927	48,2
1928	50,0
1929	52,6
1930	53,8
1931	54,2
1932	55,7
1933	59,1
1934	61,1
1935	63,3
1936	64,3
1937	65,6
1938	77,8
1939	78,7

Source: K. Przybyszewski, *Toruń w latach Drugiej Rzeczypospolitej (1920–1939): społeczeństwo i gospodarka*, Toruń 1994, pp. 62, 64, 67 (tables: 4, 6, 7).

⁸⁵ J. Kłaczek, *Dzieje najnowsze* (as n. 68), p. 411.

⁸⁶ Ibidem, p. 414.

CHARAKTERYSTYKA ŹRÓDEŁ DO OPRACOWANIA MAP TEMATYCZNYCH: STRUKTURA SPOŁECZNA MIESZKAŃCÓW TORUNIA 1455–1932

1. STARE MIASTO TORUŃ: STRUKTURA ZAWODOWA PODATNIKÓW W 1455 ROKU

Podstawą opracowania socjotopografii Starego Miasta Torunia w 1455 r. jest wykaz podatników szosu i pogłównego¹. Spis ten, podobnie jak poprzednie spisy szosu dla Starego Miasta, sporządzony został w układzie topograficznym. Co więcej – informacje w nim zawarte mogą być weryfikowane na podstawie zachowanego spisu obciążeń szarwarkowych mieszkańców Torunia z 1449 r. z bardzo czytelnym układem topograficznym². Dodatkowych elementów weryfikacji położenia domów w 1455 r. dostarczyły informacje o transakcjach kupna-sprzedaży nieruchomości z ksiąg ławniczych Starego Miasta Torunia³. Niestety nie udało się przeprowadzić takiej analizy dla Nowego Miasta Torunia. Informacje o zawodach podatników pozyskane zostały z bogatego, ale rozproszonego zestawu źródeł podatkowych, ksiąg czynszowych i ławniczych z okresu wojny trzynastoletniej 1454–1466⁴.

2. TORUŃ: STRUKTURA ZAWODOWA WŁAŚCICIELI OKOŁO 1600 ROKU

Socjotopografia Torunia z około 1600 r. jest oparta na kartotece właścicieli nieruchomości Starego i Nowego Miasta Torunia, opracowanej przez Krzysztofa Mikulskiego na podstawie transakcji kupna-sprzedaży, transakcji kredytowych z zabezpieczeniem hipotecznym i podziałów spadkowych odnotowanych w księgach ławniczych Starego i Nowego Miasta Torunia, zachowanych do 1641 r.⁵ Z tego też powodu wykazana na planie analiza własności odnosi się jedynie do właścicieli nieruchomości, a nie uwzględnia lokatorów.

Krzysztof Mikulski

3. TORUŃ: STRUKTURA ZAWODOWA MIESZKAŃCÓW W 1703 ROKU

Podstawą opracowania struktury zawodowej mieszkańców Torunia w 1703 r. jest wykaz właścicieli i lokatorów domów toruńskich z 1703 r.⁶ Funkcję korygującą i kontrolną wobec zawartych w nim danych pełnią wykazy mieszkańców Torunia z lat 1708–1714 oraz spis podatników opłacających kontrybucję z 1706 r.⁷ Przynależność zawodową mieszkańców ustalono na podstawie zachowanych od 1627 r. wykazów osób przyjętych do prawa miejskiego i danych z ksiąg metrykalnych parafii luterańskich i katolickich.

4. TORUŃ: STRUKTURA ZAWODOWA I WYZNANIOWA WŁAŚCICIELI NIERUCHOMOŚCI W 1825 ROKU

Odtworzenie struktury wyznaniowej i zawodowej mieszkańców miasta umożliwiają wykazy mieszczan, tzw. listy dusz (niem. *Seelenliste*). Są to księgi rękopiśmienne prowadzone w latach 1820–1844 odrębnie dla Starego Miasta, Nowego Miasta i przedmieść Torunia. Na potrzeby projektu wykorzystana została księga za 1825 rok⁸. „Listy dusz” służyły celom ewidencyjnym,

¹ *Księga kamlarii miasta Torunia 1453–1495*, wyd. K. Kopiński, K. Mikulski, J. Tandecki, Toruń 2007, s. 45–78.

² *Verteilung von Hand- und Spanndiensten auf die Einwohner der Altstadt Thorn c. 1450*, „Mitteilungen des Copernicus Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn” 4 (1882), s. 27–47.

³ *Księga ławnicza Starego Miasta Torunia 1428–1456*, wyd. K. Ciesielska, J. Tandecki, cz. 1–2, Toruń 1992–1993; *Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1456–1479)*, wyd. K. Kopiński, J. Tandecki, Toruń 2007.

⁴ Poza wymienionymi wcześniej należy tu wskazać: *Tabliczki woskowe miasta Torunia ok. 1350–I poł. XVI w.*, wyd. K. Górski, W. Szczuczko, Warszawa 1980; *Księga długów miasta Torunia z okresu wojny trzynastoletniej*, wyd. K. Ciesielska, I. Janosz-Biskupowa, Toruń 1964.

⁵ Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta miasta Torunia, Kat. II, dz. IX, t. 8–38 (Stare Miasto z lat 1565–1641), 54–64 (Nowe Miasto z lat 1545–1640).

⁶ Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta miasta Torunia, Kat. II, dz. III, t. 20 (Häuser Verzeichnis der Stadt und deren Zustand nach der Belagerung).

⁷ Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta miasta Torunia, Kat. II, dz. I, t. 58 (Bürger-Rolle der Stadt Thorn, nach der verschiedenen Quartieren. 1708 bis 1714), kontrybucja z 1706 r. w aktach nieuporządkowanych.

⁸ Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta miasta Torunia, sygn. 17631–17647, 17649–17657, 17666–17707, Seelenlisten von der Altstadt 1820–1844, Seelenlisten von der Neustadt 1821–1844, Seelenlisten von Vortstädten 1821–1844:

podatkowym, policyjno-porządkowym oraz poborowi rekruta. Księgi te prowadzone były według numerów działek przez organa administracji miejskiej, zwane wówczas ogólnie policją. Księgi Starego Miasta obejmują działki od numeru 1 do 463. Stare Miasto podzielone było na cztery kwartaly: Johannes – Świętojański: od numeru 1 do 114, Altthorner – Starotoruński: od numeru 115 do 238, Marien – Mariacki: od numeru 239 do 330, Kulmer – Chelmiński: od numeru 331 do 463. Księgi Nowego Miasta obejmują działki od numeru 1 do 310. Nowe Miasto podzielone było na trzy kwartaly: Nikolaus – Mikołajski: od numeru 1 do 112, Tuchmacher – Tkacki: od numeru 113 do 202, Jakobs – Jakubski: od numeru 203 do 310. Źródło to można zaliczyć do pruskich rejestracji ludnościowych, których początek przypada na XVIII wiek⁹. Cennym uzupełnieniem „list dusz” są księgi ludnościowe z lat 1801–1814¹⁰. Księgi ludnościowe i „listy dusz” nie zawierają informacji o żołnierzach przebywających w koszarach. Wojskowi zamieszkujący Toruń razem ze swoimi rodzinami poza koszarami opisani zostali bardzo pobieżnie – brak między innymi informacji o ich wyznaniu.

5. TORUŃ: STRUKTURA ZAWODOWA WŁAŚCICIELI NIERUCHOMOŚCI W 1884 ROKU

Socjotopografia miasta Torunia dla tego czasu opracowana została na podstawie danych z księgi adresowej¹¹. Księgi adresowe w XIX i początku XX wieku wydawane były dla Torunia co kilka lub kilkanaście lat. Pierwsza ukazała się w 1866 roku i zawierała alfabetyczny spis mieszkańców Torunia według nazwisk, a także spis szkół, instytucji, kościołów i garnizonu stacjonującego w mieście. Księga adresowa z 1880 roku zawierała już alfabetyczny spis mieszkańców oraz spis mieszkańców według ulic, ponadto wzbogacona została o spis działających firm. Z biegiem czasu księgi adresowe stawały się coraz bardziej dokładne. Zachowały się także księgi z lat 1884, 1892, 1900, 1904, 1908 i 1912. W pierwszej części księgi z 1884 r. zamieszczono spis ulic Starego i Nowego Miasta. Część druga zawiera spis wszystkich domów miasta Torunia z informacjami o właścicielach i lokatorach (pierwsza litera imienia i nazwisko). W pierwszej kolejności wymienione zostały wszystkie domy na poszczególnych ulicach Starego Miasta, następnie Nowego Miasta, na końcu zaś przedmieść. Część trzecia zawiera alfabetyczny spis mieszkańców Torunia z podaniem zawodu i miejsca zamieszkania. W części

czwartej można zapoznać się z wykazem władz wojskowych, królewskich i cywilnych oraz listą kościołów i szkół. Część piąta księgi adresowej to alfabetyczny spis przedsiębiorstw, izb handlowych i spółdzielni. W części szóstej znajdziemy alfabetyczny spis rzemieślników i cechów.

6. TORUŃ: STRUKTURA ZAWODOWA WŁAŚCICIELI NIERUCHOMOŚCI W 1908 ROKU

Struktura zawodowa mieszkańców i właścicieli domów opracowana została na podstawie danych pochodzących z wydanej drukiem księgi adresowej z 1908 roku¹². Księga podzielona została na dwie główne części: część A dotyczy miasta Torunia, zaś część B – dóbr Torunia i gmin wiejskich. Dla opracowania socjotopografii miasta szczególnie interesująca była część A księgi, która podzielona została na sześć rozdziałów. Rozdział pierwszy zawiera spis mieszkańców Torunia i Mokrego w kolejności alfabetycznej, według nazwisk, wykonywanego zawodu i miejsca zamieszkania. Obszernie wykorzystane zostały informacje z rozdziału drugiego, który zawiera te same dane, lecz w innym układzie. Jest to alfabetyczny spis ulic Torunia oraz Mokrego według numerów działek, z zaznaczeniem ich właścicieli i poszczególnych mieszkańców (głów rodzin). Przy każdym nazwisku (brak imion) zarówno właściciela, jak i głowy rodziny znajduje się adnotacja o wykonywanym zawodzie. Przy każdym numerze działki jest podana szczegółowa informacja na temat jej właściciela (osoby lub instytucji).

Agnieszka Zielińska

7. TORUŃ: STRUKTURA ZAWODOWA WŁAŚCICIELI NIERUCHOMOŚCI W 1923 ROKU

Księga adresowa miasta Torunia z 1923 r. została wydana (wraz z danymi dla ówczesnego osobnego miasta Podgórze i powiatu Toruń wieś) przez Wydawnictwo Księgi Adresowej z siedzibą w Toruniu¹³. Podzielono ją na siedem działów, w których przedstawiono ogólne informacje o mieście (najważniejsze zabytki, miejsca noclegowe, sposoby spędzania wolnego czasu, środki komunikacji), urzędach i zakładach przemysłowych. W odrębnych rozdziałach zamieszczono informacje dotyczące Podgórze i powiatu Toruń. Księgę zamyka dział ogłoszeń. Dla badań nad socjotopografią miasta największe znaczenie ma dział trzeci, zawierający informacje o mieszkańcach. Jest to pierwsza księga adresowa wydana w Toruniu po powrocie tego miasta do Polski w 1920 roku.

Culmer – Alt und Neue, Bromberger, Jacobs – Alt und Neue, Fischerei; ibidem, sygn. 17637–17639, Księga za rok 1825.

⁹ Zob. K. Wajda, *Statystyka ludnościowa na ziemiach polskich pod panowaniem pruskim od połowy XVIII wieku do 1919 roku*, [w:] *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich* (Biblioteka Wiadomości Statystycznych, t. 42), Warszawa 1994, s. 107–116.

¹⁰ Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta miasta Torunia, sygn. 17628–17630, Księga ludnościowa Starego Miasta za lata 1810–1813, Księga ludności Nowego Miasta za rok 1814, Spis ludności przedmieść miasta głównego Torunia za rok 1814.

¹¹ *Thorner Adress-Buch für das Jahr 1884*, von A. Perpliess, Thorn 1884, wersja zdigitalizowana: <http://kpbc.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=3458&dird=1&tab=1>

¹² *Adressbuch für Thorn: Stadt und Land 1908*, hg. v. Aufgrund amtlicher Quellen und eigener Feststellungen, Thorn 1908, wersja zdigitalizowana: <http://kpbc.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=3710>.

¹³ *Księga adresowa miasta Torunia wraz z Podgórzem i powiatem Toruń-Wieś*, Toruń 1923, wersja zdigitalizowana: <http://kpbc.umk.pl/dlibra/doccontent?id=3712&from=pubindex&dirids=29&lp=1024>

8. TORUŃ: STRUKTURA ZAWODOWA MIESZKAŃCÓW W 1932 ROKU

Wydanie książki adresowej z 1932 r. poprzedziła zmiana nazewnictwa ulic i placów przeprowadzona przez Magistrat miasta Torunia w ostatnich miesiącach 1931 r.¹⁴, z jednoczesnym ponumerowaniem na nowo wielu domów w mieście. W spisie

uwzględniono obie numeracje (w nawiasie podano starą). Księga została przygotowana przez Alfreda Krzyżanowskiego – byłego dyrektora biur Magistratu miasta Torunia, a później dyrektora biura Związku Właścicieli Nieruchomości w Toruniu. Do opracowania struktury zawodowej mieszkańców wykorzystano część adresową, która zawiera informacje o właścicielach domów ułożone wedle ulic i numerów domów oraz alfabetyczny spis mieszkańców.

Jarosław Kłaczek

¹⁴ *Księga adresowa i informacyjna miasta Torunia*, opr. A. Krzyżanowski, Toruń 1932, wersja zdigitalizowana: <http://www.kpbc.ukw.edu.pl/dlibra/plain-content?id=17767>

CHARACTERISTICS OF SOURCES USED IN THE PREPARATION OF THEMATIC MAPS: SOCIAL STRUCTURE OF INHABITANTS OF TORUŃ IN 1455–1932

1. OLD TOWN OF TORUŃ: OCCUPATIONAL STRUCTURE OF TAXPAYERS IN 1455

The sociotopography of the Old Town of Toruń in 1455 is based on a list of Schoss and captation taxpayers¹. This list, as the earlier lists of Schoss tax for the Old Town, is topography-wise. Moreover, the information contained therein can be verified on the basis of the preserved list of corvée burdens imposed on Toruń residents in 1449, also in topographical order². Additional elements of the verification of location of houses in 1455 are provided by data about purchase and sale transactions of real estates, recorded in the books of the lay judges' bench of the Old Town of Toruń³. Unfortunately, it was not possible to carry out such an analysis for the New Town of Toruń. Information on taxpayers' professions was obtained from a rich, but dispersed collection of tax sources, rent and court books from the Thirteen Years' War period (1454–1466)⁴.

2. TORUŃ: OCCUPATIONAL STRUCTURE OF PROPERTY OWNERS AROUND 1600

The sociotopography of Toruń from around 1600 is based on the property owners' records of the Old and New Towns of Toruń, edited by Krzysztof Mikulski on the basis of purchase and sale transactions, loans with mortgage collateral, and inheri-

tance divisions, recorded in the books of the lay judges' bench of the Old and New Towns of Toruń, kept until 1641⁵. For this reason, the analysis shown on this map applies only to property owners and does not include tenants.

3. TORUŃ: OCCUPATIONAL STRUCTURE OF RESIDENTS IN 1703

The occupational structure of Toruń residents in 1703 is based on the list of property owners and tenants of Toruń houses from 1703⁶. The data contained therein were corrected and verified in accordance with the lists of Toruń residents from 1708–1714 and the list of taxpayers from 1706 paying for the contribution⁷. The professions of the residents were indicated on the basis of lists of persons granted the town law, preserved from 1627, as well as data obtained from the birth certificate registries of Lutheran and Catholic parishes.

Krzysztof Mikulski

4. TORUŃ: OCCUPATIONAL AND RELIGIOUS STRUCTURE OF PROPERTY OWNERS IN 1825

The reconstruction of the religious and occupational structure of the city's inhabitants is possible thanks to the lists of burghers, or so-called "lists of souls" (German – Seelenliste). These are the handwritten books kept in 1820–1844 separately for the Old Town, New Town and the suburbs of Toruń. It is the book of 1825 that was used for this project⁸. The lists we-

¹ *Księga kamlarii miasta Torunia 1453–1495*, eds. K. Kopyński, K. Mikulski, J. Tandecki, Toruń 2007, pp. 45–78.

² *Verteilung von Hand- und Spanndiensten auf die Einwohner der Altstadt Thorn c. 1450*, "Mitteilungen des Copernicus Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn" 4 (1882), pp. 27–47.

³ *Księga ławnicza Starego Miasta Torunia 1428–1456*, eds. K. Ciesielska, J. Tandecki, parts 1–2, Toruń 1992–1993; *Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1456–1479)*, eds. K. Kopyński, J. Tandecki, Toruń 2007.

⁴ In addition to the previously mentioned, also the following: *Tabliczki woskowe miasta Torunia ok. 1350–I poł. XVI w.*, eds. K. Górski, W. Szczuczko, Warszawa 1980; *Księga długów miasta Torunia z okresu wojny trzydziestoletniej*, eds. K. Ciesielska, I. Janosz-Biskupowa, Toruń 1964.

⁵ Archiwum Państwowe w Toruniu (State Archives in Toruń), Akta miasta Torunia, Kat. II, dz. IX, t. 8–38 (Stare Miasto (Old Town) 1565–1641), 54–64 (Nowe Miasto (New Town) 1545–1640).

⁶ Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta miasta Torunia, Kat. II, dz. III, t. 20 (Häuser Verzeichnis der Stadt und deren Zustand nach der Belagerung).

⁷ Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta miasta Torunia, Kat. II, dz. I, t. 58 (Bürger-Rolle der Stadt Thorn, nach der verschiedenen Quartieren. 1708 bis 1714), contribution of 1706 in unordered files.

⁸ Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta miasta Torunia, ref. no. 17631–17647, 17649–17657, 17666–17707, Seelenlisten von der Altstadt 1820–1844, Seelenlisten von der Neustadt 1821–1844, Seelenlisten von Vortstädten 1821–1844:

re kept for record, tax, policy and order-maintenance purposes; they were also employed during conscriptions. These books, organized according to the number of plots, were kept by the municipal administration, generally known as the police at that time. Books of the Old Town comprise plots from no. 1 to 463. The Old Town was divided into four quarters: Johannes – Świętojański: from no. 1 to 114, Altthorner – Starotoruński: from no. 115 to 238, Marien – Mariacki: from no. 239 to 330, Kulmer – Chelmiński: from no. 331 to 463. Books of the New Town include plots from no. 1 to 310. The New Town was divided into three quarters: Nikolaus – Mikołajski: from no. 1 to 112, Tuchmacher – Tkacki: from no. 113 to 202, Jakobs – Jakubski: from no. 203 to 310. This source can be treated as one of the Prussian registries of population, the beginnings of which are dated back to the 18th c.⁹ There is also a valuable supplement to the "lists of souls": the population books from the years 1801–1814¹⁰. Population books and the "lists of souls" do not include information on soldiers living in barracks. The soldiers living in Toruń with their families outside the barracks were presented very briefly – there is no information i.a. on their religious denomination.

5. TORUŃ: OCCUPATIONAL STRUCTURE OF PROPERTY OWNERS IN 1884

The sociography of the city of Toruń in 1884 was prepared on the basis of the address book¹¹. The address books in Toruń in the nineteenth and early twentieth centuries were published every few to several years. The first one was issued in 1866 and contained an alphabetical list of Toruń residents by their surnames, as well as a list of schools, institutions, churches and a garrison stationed in the city. The address book of 1880 already contained an alphabetical list of residents, as well as a list of residents by street; a list of companies was also attached. Over time, the address books became more and more accurate. Other such books were prepared in 1884, 1892, 1900, 1904, 1908 and 1912. In the first part of the book from 1884, there is a list of streets of the Old and New Towns. The second part contains a list of all houses of the city of Toruń with information about the owners and tenants (first letter of the first name and last name). First of all, all the houses were listed on the streets of the Old Town, then the New Town, and finally suburbs. The third part contains an alphabetical list of the inhabitants of Toruń, along with their professions and places of residence. The

Culmer – Alt und Neue, Bromberger, Jacobs – Alt und Neue, Fischerei; ibidem, ref. no. 17637–17639, The book for the year 1825.

⁹ See K. Wajda, *Statystyka ludnościowa na ziemiach polskich pod panowaniem pruskim od połowy XVIII wieku do 1919 roku*, [in:] *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich* (Biblioteka Wiadomości Statystycznych, vol. 42), Warszawa 1994, pp. 107–116.

¹⁰ Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta miasta Torunia, ref. no. 17628–17630, The lists of residents of the Old Town 1810–1813, The list of residents of the New Town 1814, The list of the residents of the suburbs 1814.

¹¹ *Thorner Adress-Buch für das Jahr 1884*, von A. Perpliss, Thorn 1884, digital version: <http://kpbc.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=3458&dirids=1&tab=1>

fourth part lists the military, royal and civil authorities, as well as the churches and schools, the fifth – enterprises, chambers of commerce and cooperatives (alphabetically); sixth – craftsmen and guilds (also alphabetically).

6. TORUŃ: OCCUPATIONAL STRUCTURE OF PROPERTY OWNERS IN 1908

The occupational structure of residents and property owners was developed on the basis of data taken from the printed address book from 1908¹². The entire book was divided into two main parts: part A concerns the city of Toruń, and part B – landed estates of Toruń and villages. Part A of the book, which was particularly interesting for the study of sociotopography, is divided into six chapters. The first chapter contains a list of inhabitants of Toruń and Mokre by names (alphabetically), professions and places of residence. It is chapter two that was extensively used for the purpose of this project, as it contains the same data but in a different order – it is an alphabetical list of streets of Toruń and Mokre by plot numbers, with the names of their owners and individual residents (heads of families). All last names (there are no first names recorded) of both owners and heads of the family have an annotation about professions. The owners of buildings – either persons or institutions – are named next to every plot number.

Agnieszka Zielińska

7. TORUŃ: OCCUPATIONAL STRUCTURE OF PROPERTY OWNERS IN 1923

The address book of the city of Toruń from 1923 was published (along with data concerning the then separate town of Podgórz and the Toruń County – a village) by Wydawnictwo Księgi Adresowej (Address Book Press) based in Toruń¹³. The book is divided into seven sections, which present general information about the city (the most important monuments, accommodation, ways of spending free time, means of communication), offices, and industrial institutions. Separate chapters contain information about Podgórze and Toruń County. The address section is attached to the book. For research on sociotopography of the city, it is the third section that is the most important, as it contains information about the inhabitants. This is the first address book published in Toruń after the city returned to Poland in 1920.

¹² *Adressbuch für Thorn: Stadt und Land 1908*, ed. Aufgrund amtlicher Quellen und eigener Feststellungen, Thorn 1908, digital version: <http://kpbc.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=3710>.

¹³ *Księga adresowa miasta Torunia wraz z Podgórzem i powiatem Toruń-wieś*, Toruń 1923, digital version <http://kpbc.umk.pl/dlibra/doccontent?id=3712&dirids=1>

8. TORUŃ: OCCUPATIONAL STRUCTURE OF RESIDENTS IN 1932

The publication of the address book in 1932 was preceded by a change in the naming of streets and squares implemented by the city authorities in the last months of 1931¹⁴. At the same

time, many houses in the city were given new address numbers. Thus, the list included in this book has both old and new numbers. The book was prepared by Alfred Krzyżanowski – former director of the Offices of Toruń City Hall, and later the Director of the Office of the Association of Real Estate Owners in Toruń. To compile the occupational structure of inhabitants, the alphabetical list of residents and the address part, which contains information on house owners arranged according to streets and house numbers, were used.

Jarosław Kłaczkow

¹⁴ *Księga adresowa i informacyjna miasta Torunia*, opr. A. Krzyżanowski, Toruń 1932, digital version: <http://kpbc.umk.pl/dlibra/doccontent?id=17767&dirids=1>

BIBLIOGRAFIA | BIBLIOGRAPHY

HISTORII MIASTA | OF THE HISTORY OF THE CITY

(WYBÓR) | (SELECTION)

1. BIBLIOGRAFIE | BIBLIOGRAPHIES

- Baranowski H., *Bibliografia miasta Torunia*, Toruń–Warszawa 1972.
- Baranowski H., *Bibliografia miasta Torunia*, t. II: 1972–1993 wraz z uzupełnieniami, Toruń 1996.
- Bibliografia historii Pomorza Wschodniego i Zachodniego oraz krajów regionu Bałtyku*, –1958, oprac. H. Baranowski, W. Chojnacki, U. Zaborska, A. Biedrzycki, „Zapiski Historyczne” 24–84 (1958–2019).
- Bibliografia miasta Torunia*, –1972, opr. H. Baranowski, U. Zaborska, A. Biedrzycki, „Rocznik Toruński” 10–45 (1975–2018).
- Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreußen*, bearb. v. E. Wermke, Bd. 1–4, Königsberg–Aalen–Bonn–Marburg 1933–1978.

2. CZASOPISMA | JOURNALS

- „Beiträge zur Geschichte Westpreußens. Zeitschrift der Copernicus-Vereinigung zur Pflege der Heimatkunde und Geschichte Westpreußens e.V.” 1 (1967–).
- „Folia Toruniensia” 1–18 (2000–2018).
- „Mitteilungen des Copernicus Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn” 1–47 (1878–1939).
- „Rocznik Toruński” 1–45 (1966–2018).
- „Zapiski Historyczne” (do 1955 „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”), 1 (1908–).
- „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins” 1–76 (1880–1941).

3. WYDAWNICTWA ŹRÓDŁOWE | SOURCE PUBLICATIONS

- Czaja R., *Urządnicy miejscy Torunia: spisy*, cz. 1: do roku 1454, Toruń 1999.
- Dygdala J., *Urządnicy miejscy Torunia: spisy*, cz. 3: 1651–1793, Toruń 2002.
- Giętkowski M., Karpus Z., Rezmer W., *Twierdza Toruń. Stan w latach dwudziestych XX wieku: dokumenty*, Toruń 2001.
- Księga kamlarii miasta Torunia z lat 1453–1495* (= *Kämmereibuch der Stadt Thorn von 1453 bis 1495*) (Źródła do dziejów średniowiecznego Torunia 3), wyd. K. Kopiński, K. Mikulski, J. Tandecki, Toruń 2007.
- Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1428–1456)*, cz. 1–2 (Fontes TNT 75–76), wyd. K. Ciesielska, J. Tandecki, Toruń 1992–1993.
- Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1456–1479)* (Fontes TNT 99), wyd. K. Kopiński, J. Tandecki, Toruń 2007.
- Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1479–1515)*, cz. 1–2 (Fontes TNT 113), wyd. K. Kopiński, K. Mikulski, J. Tandecki, Toruń 2018.
- Księga proskrybowanych Nowego Miasta Torunia (1358–1412)* (Fontes TNT 107), wyd. B. Wyrozumska, Toruń 2013.
- Księgi małoletnich z lat 1376–1429* (= *Mündelbücher aus den Jahren 1376–1429*) (Źródła do dziejów średniowiecznego Torunia 2), wyd. K. Mikulski, J. Tandecki, Toruń 2002.

- Księgi szosu i wykazy obciążeń mieszkańców Starego Miasta Torunia z lat 1394–143* (= *Schoßbücher und Lastenverzeichnisse der Einwohner der Altstadt Thorn von 1394 bis 1435*) (Źródła do dziejów średniowiecznego Torunia 1), wyd. K. Mikulski, J. Tandecki, A. Czacharowski, Toruń 2002.
- Metryka uczniów Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego 1600–1817* (= *Matricula discipulorum Toruniensis Gymnasii Academici 1600–1817*) (Fontes TNT 87), wyd. Z. H. Nowak, J. Tandecki, Toruń 1998.
- Mikulski K., *Urządnicy miejscy Torunia: spisy*, cz. 2: 1454–1650, Toruń 2001.
- Preußisches Urkundenbuch*, Bd. 1–6, hg. v. A. Seraphim, M. Hein, E. Maschke, H. Koeppen, K. Conrad, Königsberg–Marburg 1882–2000.
- Superczyński M., *Mokre w okresie staropolskim: źródła do dziejów przedmieścia Torunia*, „Rocznik Toruński” 40 (2013), s. 129–151.
- Wilkiierz dla przedmieść Torunia z 1637 roku*, wyd. M. Superczyński, „Rocznik Toruński” 44 (2017), s. 85–110.

4. OGÓLNE OPRACOWANIA | GENERAL STUDIES

HISTORII MIASTA | OF THE HISTORY OF THE CITY

- Chudziak W., Bojarski J., *Chełmno i Toruń: początki miast na ziemi chełmińskiej*, „Archaeologia Historica Polona” 23 (2015), s. 83–105.
- Dorna M., *About the date when the foundation privilege was granted to Chełmno and Toruń*, „Zapiski Historyczne” 80, 4 (2015), s. 85–102.
- Historia Torunia*, t. 1: *W czasach średniowiecza (do roku 1454)*, red. M. Biskup, Toruń 1999.
- Historia Torunia*, t. 2, cz. 1: *U schyłku średniowiecza i w początkach odrodzenia (1454–1548)*, red. M. Biskup, Toruń 1992.
- Historia Torunia*, t. 2, cz. 2: *W czasach renesansu, reformacji i wczesnego baroku (1548–1660)*, red. M. Biskup, Toruń 1994.
- Historia Torunia*, t. 3, cz. 1: *W czasach zaboru pruskiego (1793–1920)*, red. M. Biskup, Toruń 2003.
- Historia Torunia*, t. 3, cz. 2: *W czasach Polski Odrodzonej i okupacji niemieckiej (1920–1945)*, red. M. Biskup, Toruń 2006.
- Nowe Miasto Toruń. 750 lat od lokacji*, red. K. Mikulski, P. Oliński, W. Rozynekowski, Toruń 2014.
- Przybyszewski K., *Toruń w latach Drugiej Rzeczypospolitej (1920–1939): społeczeństwo i gospodarka*, Toruń 1994.
- Salmonowicz S., *Szkice toruńskie z XVII–XVIII wieku*, Toruń 1992.
- Sudziński R., *Przekształcenia strukturalne miasta Torunia w latach 1920–1975*, Toruń 1993.
- Tandecki J., *Struktury administracyjne i społeczne oraz formy życia w wielkich miastach Prus Krzyżackich i Królewskich w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*, Toruń 2001.
- Thomsen M., *Zwischen Hauptwache und Stockhaus: Kriminalität und Strafrecht in Thorn im 18. Jahrhundert*, Marburg 2005.
- Toruń miastem pokoju: II pokój toruński*, red. P. Oliński, W. Rozynekowski, Toruń 2016.

5. HISTORIA BUDOWNICTWA | THE HISTORY OF CONSTRUCTION I PRZESTRZEŃ MIEJSKA | AND MUNICIPAL SPACE

- Budownictwo szkieletowe w Toruniu: pruski mur – nie lubiane dziedzictwo, red. K. Kluczwajd, Toruń 2015.
- Bugowski R., *Miasto w ruchu: studium z dziejów przemieszczania na przykładzie społeczeństwa Torunia 1891–1939*, Toruń 2018.
- Czaja R., *Polish town plans as expressions of political and economic power*, [in:] *Lords and Towns in Medieval Europe: the European Historic Towns Atlas Project*, eds. by A. Simms, H. B. Clarke, Ashgate 2015, s. 235–254.
- Dybaś B., *Początki nowożytnych fortyfikacji Torunia w świetle źródeł pisanych*, „Zapiski Historyczne” 59, 1 (1994), s. 29–44.
- Dyl K., *Socjotopografia Torunia przed I wojną światową na tle rozwoju gospodarczego i ludnościowego miasta w XIX i na początku XX w.*, „Rocznik Toruński” 28 (2001), s. 95–121.
- Drzewiecki B., Pękacka-Falkowska K., *Historia Parku Miejskiego w Toruniu (1817/1818–1939)*, Toruń 2012.
- Filipski Ł., *Socjotopografia Torunia w okresie międzywojennym w świetle analizy ksiąg adresowych z 1923 i 1932 roku*, „Rocznik Toruński” 43 (2016), s. 107–130.
- Fortyfikacja, t. 5: *Twierdza Toruń. Stan badań i problematyka konserwatorska*, Toruń 1997.
- Golembiowski M., *Akta gruntowe i budowlane miasta Torunia (1793–1919)*, „Zapiski Historyczne” 41, 2 (1976), s. 139–148.
- Jóźwiak S., Trupinda J., *Topografia i układ przestrzenny krzyżackiego zamku komtureńskiego w Toruniu w świetle średniowiecznych źródeł pisanych*, „Zapiski Historyczne” 81, 3 (2016), s. 7–35.
- Kucharzewska J., *Architektura i urbanistyka Torunia w latach 1871–1920*, Warszawa 2004.
- Mikulski K., *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, Toruń 1999.
- Nawrocki Z., *Historyczne kamienice w Toruniu*. Goty, Toruń 2016.
- Niedzielska M., *Toruńskie cmentarze*, 1992.
- Toruński modernizm: architektura miasta 1920–1989*, red. K. Kluczwajd, M. Pszczółkowski, Toruń 2016.
- Twierdze pruskie i niemieckie na północnych i zachodnich ziemiach Polski*, red. L. Narębski, Warszawa–Kraków 1998.

6. HISTORIA | SOCIAL-ECONOMIC SPOŁECZNO-GOSPODARCZA | HISTORY

- Bieniaszewska A., *Toruński pejzaż żydowski*, Toruń 2013.
- Bömelburg H.-J., *Jenseits von “Blutgericht” und “Tumult”: Zuschreibungen von “deutsch” und “polnisch” unter Thorner Stadtbürgern im 18. Jahrhundert*, [in:] *Dekonstruieren und doch erzählen: polnische und andere Geschichten*, Göttingen 2015, s. 168–174.
- Die Evangelischen in Thorn (16–20. Jahrhundert)*, hg. v. J. Klaczek, A. Zielińska, Toruń 2014.
- Kardas A., *Elita władzy XVII-wiecznego Torunia: mechanizmy kształtowania się i wymiany grup rządzących*, Toruń 2004.
- Klasztor dominikański w Toruniu. W 750. rocznicę fundacji*, red. P. Oliński, W. Rozykowski, J. Raczkowski, Toruń 2013.
- Kopiński K., *Gospodarstwo i społeczne kontakty Torunia z Wrocławiem w późnym średniowieczu*, Toruń 2005.
- Mikulski K., *Pauperek niemożności. Społeczeństwo nowożytnego miasta wobec procesów modernizacyjnych (na przykładzie Torunia w XVII i XVIII wieku)*, Toruń 2004.
- Mikulski K., Kopiński K., *Herbarz patrycjatu toruńskiego*, t. 1–2, Toruń 2008–2015.
- Mycio A., *Zadłużenie hipoteczne i obrót nieruchomościami w Starym Mieście Torunia w pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń 2003.
- Myszka Ł., *Dominikanie w Toruniu od XVI do XIX w. Katolicki zakon w protestanckim mieście*, Kraków 2015.

- Niedzielska M., *Cmentarze jako miejsca niepamięci*, [in:] *Nekropolie i miejsca pamięci w regionie kujawsko-pomorskim*, red. W. Rozykowski, M. Strzelecka, M. Targowski, Toruń 2014, s. 75–90.
- Sumowski M., *Duchowni diecezjalni w średniowiecznym Toruniu: studium prozopograficzne*, Toruń 2012.
- Tandecki J., *Probleme der Migration und der Integration der Neubürger in Thorn im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*, [in:] *Probleme der Migration und Integration im Preussenland vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts*, hg. v. K. Militzer, Marburg 2005, s. 53–69.
- Zielińska-Nowicka A., *Przemiany struktur demograficznych w Toruniu w XIX i na początku XX wieku*, Toruń 2012.
- Zielińska-Nowicka A., *W poszukiwaniu lepszego jutra: procesy migracyjne Torunia w 1. połowie XIX wieku*, Toruń 2006.

HISTORIA SZTUKI, KULTURY | HISTORY OF ART, CULTURE

- Bazylika katedralna Świętych Janów w Toruniu*, red. M. Biskup, Toruń 2003.
- Birecki P., *Z dziejów staromiejskiego kościoła ewangelickiego, obecnie kościoła katolickiego pw. Świętego Ducha w Toruniu*, Toruń 2013.
- Błażewska A., Kluczwajd K., Mansfeld B., Pilecka E., Tylicki J., *Dzieje sztuki Torunia*, Toruń 2009.
- Domasłowski J., Jarzewicz J., *Kościół Najświętszej Marii Panny w Toruniu*, Toruń 1998.
- Dzieje i skarby kościoła świętojańskiego w Toruniu*, red. K. Kluczwajd, M. Woźniak, Toruń 2002.
- Grochowina S., Kierys A., Krygier A., Olstowski P., *Gimnazjum Toruńskie w latach 1920–1989 (od Państwowego Gimnazjum Męskiego do I Liceum Ogólnokształcącego im. Mikołaja Kopernika)*, Toruń 2018.
- Jakubek-Raczkowska M., Raczkowski J., współpr. Kowalski T., *Średniowieczne malowidła ścienne w kamienicach mieszczańskich Starego i Nowego Miasta Torunia = Medieval wall paintings in Burghers Houses of the Old and New Town of Toruń*, Toruń 2017.
- Krantz-Domasłowska L., Domasłowski J., *Kościół św. Jakuba w Toruniu*, Toruń 2001.
- Mikulski K., *Tarcze herbowe z kościoła Mariackiego w Toruniu*, Warszawa 2015.
- Salmonowicz S., *Toruń w czasach baroku i oświecenia: szkice z dziejów kultury Torunia XVII–XVIII wieku*, Warszawa 1982.

KARTOGRAFIA | CARTOGRAPHY

- Allgemeine Kartensammlung Provinz Westpreußen. Spezialinventar*, bearb. v. W. Bliss (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Bd. 50), Köln–Weimar–Wien 2000.
- Atlas historyczny miast polskich (= Historischer Atlas Polnischer Städte)*, t. 1: *Prusy Królewskie i Warmia (= Königliches Preussen und Hochstift Ermland)*, z. 2: *Toruń*, wyd. A. Czacharowski, opr. hist. J. Tandecki, opr. kart. Z. Kozieł, Toruń 1995.
- Atlas Twierdzy Toruń*, red. M. Biskup, L. Narębski, J. Tandecki, Toruń 2005–2018.
- Czaja R., Golba R., *Städatlanten und GIS: die Edition der Katasterkarte der Stadt Thorn*, [in:] *Die Geschichte im Bild: Editions-wissenschaftliches Kolloquium 2015* (Publikationen des Deutsch-Polnischen Gesprächskreises für Quellenedition 8), hg. v. H. Flachenecker, K. Kopiński, J. Tandecki, Toruń 2016, s. 52–54.
- Dybaś B., *Plan oblężenia Torunia w roku 1658 z Wiedeńskiego Archiwum Wojny*, „Zapiski Historyczne” 80, 3 (2015), s. 63–83.
- Historische Pläne und Grundrisse von Städten und Ortschaften in Polen / Dawne plany i rzuty poziome miast i innych miejscowości w Polsce*, Ein deutsch-polnischer Katalog / Katalog niemiecko-polski, hg. v. A. Jammers, bearb. v. E. Klemm, Wiesbaden 2000.
- Krupska K., Łyczak B., *Nieznana panorama Torunia z 1793 roku i jej autor – Ernst Friedrich Kussmahl*, „Zapiski Historyczne” 78, 1 (2013), s. 101–122.

- Kruszelnicki Z., *Veduten der Stadt Thorn auf Gemälden des 17. und 18. Jahrhunderts*, [in:] *Beiträge zum II. Veduten-Colloquium in Lüneburg* 7.–9. X 1983, III. *Veduten-Colloquium in Regensburg* 3.–6. X 1985, Lüneburg 2001, s. 373–386.
- Mierzejewska A., *Toruń: alte Ansichten der Stadt: eine Ausstellung des Bezirksmuseums Toruń, Städtisches Museum Göttingen 25. Juli – 22. August 1993*, Toruń 1993.
- Plany miast w polskich archiwach państwowych. Katalog*, opr. M. Lewandowska, M. Stelmach, pod kier. A. Tomczaka, Warszawa 1996.
- Pläne und Grundrisse von Städten sozialistischer Länder Europas (1574–1850)*, bearb. v. W. Klaus (Kartographische Bestandsverzeichnisse der Deutschen Staatsbibliothek, Bd. 3), Berlin 1976.
- Tomczak A., *Stadtpläne und Vogelschauveduten von Thorn in ihrer historischen Entwicklung (bis 1815)*, [in:] *Beiträge zum II. Veduten-Colloquium in Lüneburg* 7.–9. X 1983, III. *Veduten-Colloquium in Regensburg* 3.–6. X 1985, Lüneburg 2001, s. 95–117.
- Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzn. Album Steinera)*, red. M. Biskup, Toruń 1998.

OPIS MAP I WIDOKÓW

1. Toruń. Plan katastralny, 1910–1915.

Skala: 1 : 2500.

Podstawa edycji:

Kreis Thorn. Gemarkung Thorn 184. Gemarkungskarte in 154 Blättern. Pomiar i rysunek 1910–1915. Treść mapy uzupełniona arkuszami z mapy katastralnej Mokrego: *Kreis Thorn. Gemarkung Mocker 107 (86). Gemarkungskarte in 24 Blättern*, pomiar i rysunek 1882–1884.

Rysunek kolorowy, karton, papier podklejany płótnem.

Opracowanie historyczne: Roman Czaja, Cezary Kardasz; opracowanie kartograficzne: Radosław Golba, Zenon Koziel, Agnieszka Pilarska, Anna Baniewska, Anna Golba.

Archiwum Państwowe w Toruniu, Kartografia, sygn. I, 3/1–154, I, 292/1–24.

2. Toruń. Rozwój przestrzenny miasta w XIII–XX wieku.

Skala: 1 : 10 000; 1 : 50 000.

Opracowanie historyczne: Krzysztof Mikulski, Roman Czaja, Cezary Kardasz; opracowanie kartograficzne: Radosław Golba, Zenon Koziel, Agnieszka Pilarska.

3. Toruń. Okolice miasta, 1796–1802.

Skala: 1 : 50 000.

Rysunek wielobarwny, papier, wymiary arkusza 60×45 cm.

Fragment z: *Karte von den Provinzen Litthauen, Ost und West Preussen u. d. Netz-Distrikte Auf Befehl Ihrer Majestäten des Königs Friedrich Wilhelm II und Friedrich Wilhelm III auf Antrag des Staats Ministers und Departements-Chefs Freiherrn von Schrötter in den Jahren 1796 bis 1802 vermessen und topographisch aufgenommen von Friedrich Bernhard Engelhardt Königlichem Kriegs und Domainen-Rathe, und Bau-Director in Neu-Ost-Preußen.*

Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, sygn. III C, N 1020, Section 127, 128, 133, 134.

4. Toruń. Okolice miasta, 1908–1911. [49x34]

Skala: 1 : 25 000.

Druk kolorowany, papier.

Fragmenty map topograficznych (Topographische Karte) 1 : 25 000; arkusze: Thorn nr 2977, pomiar 1909, wyd. 1940; Gramtschen nr 2978, pomiar 1908, wyd. 1910; Podgorz

nr 3077, pomiar 1908, wyd. 1909; Schillno nr 3078, pomiar 1910 (1939), wyd. 1940.

Pracownia Zbiorów Kartograficznych i Reprografii Cyfrowej Wydziału Nauk o Ziemi Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

5. Toruń. Plan-widok perspektywiczny, około 1641.

Skala: ok. 1 : 4200.

Miedzioryt, papier, wymiary: 32,5×21 cm.

Tytuł: *Thorunium Thoren.*

Autor: Matthäus Merian.

Archiwum Państwowe w Toruniu, Zbiory Kartograficzne, sygn. 268, T. 94.

Z. Kruszelnicki, *Dawne widoki Torunia*, [in:] *Studia pomorskie*, t. 2, wyd. M. Walicki, Wrocław 1957, s. 352; A. Tomczak, *O najdawniejszych planach miasta Torunia*, „Zapiski Historyczne” 45, 3 (1980), s. 124–125.

6. Toruń. Plan miasta, 1657.

Skala: ok. 1 : 3900, 70 *Reinländische zehenfüssige Rubten* dla map = 9,2 cm; 120 *zehenfüssige Schube Reinländischer* = 6,2 cm dla przekrojów.

Rysunek wielobarwny, papier, wymiary: 39×50 cm.

Tytuł: *Geometrischer Grundriss der Statt Thorn.*

Autor: nieznan.

Swedish National Archives Stockholm, Department Marieberg, kolekcja: Krigshistoriska handlingar, sygn. SE/RA/754/2/XV/–/0017:0001.

B. Dybaś, *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*, wyd. 2, Toruń 2018, s. 484.

7. Toruń. Plan miasta, 1658 (fragment).

Skala: ok. 1 : 4500.

Rysunek, jednobarwny, papier na płótnie, wymiary: 172×84,5 cm.

Tytuł: *Belagerung der Königl[ichen] Stadt Thorn.*

Autor: Johann Eusebius Mayer.

Österreichisches Staatsarchiv Wien, Kriegsarchiv, Kartensammlung H III c 5.

B. Dybaś, *Plan oblężenia Torunia w roku 1658 z Wiedeńskiego Archiwum Wojny*, „Zapiski Historyczne” 80, 3 (2015), s. 63–83.

8. **Toruń. Plan-widok perspektywiczny, około 1667–1670.**
Skala: ok. 1 : 7500.
Miedzioryt, jednobarwny, papier, wymiary: 38,5×29 cm.
Tytuł: *Thorunium Primaria Prussiae Regal[is] Urbis d. 26 Nov[embris] An[no] 1655 deditione capta; una cum delineatione introitus S[uae] R[egiae] Maj[estatis] Sueciae in eandem.*
Autor: Erik Jönsson Dahlberg.
Rycina z: Samuel de Pufendorf, *Caroli Gustavi Suecorum, Gothorum et Vandalarum Regis vita et res gestae*, Nürnberg 1696, Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, sygn. 31496.
9. **Toruń. Widok miasta od strony południowej, 1684.**
Miedzioryt, papier, wymiary: 13,5×23,5 cm.
Tytuł: *Thorn.*
Autor: Christian Daniel Pietsch.
Rycina z: Johann Christoph Hartknoch, *Alt- und Neues Preussen oder Preussischer Historien zwey Theile*, Franckfurt und Leipzig 1684, Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, sygn. Pol. 7 III. 66.
Z. Kruszelnicki, *Dawne widoki Torunia*, s. 354.
10. **Toruń. Plan miasta i przedmieść, 1793.**
Skala: 1 : ok. 5890, *Ein halber Zoll Rheinländisch zu Hundert Schritte angenommen, 1200 Schritte = 15,7 cm.*
Rysunek wielobarwny, papier podklejony płótnem, wymiary: 63,5×43 cm.
Tytuł: *Specialer Plan der königlich West = Preussischen an der Weichsel liegenden Handlungs-Stadt und Festung Thorn, nebst ihrer umliegenden Gegend aufgenommen im Jahre 1793.*
Die Stadt ist angelegt worden im Jahre 1231 unter Regierung Boleslai des Keeschen, Königs in Pohlen.
Die ganze Stadt ist in Alt und Neustadt eingetheilt. Die Alt-Stadt wiederum in Vier Quartier, als: 1. Johannes; 2. Alt-Thornisch; 3. Marien und 4. Culmisch Quartier und Die Neu-Stadt in Drey als: 1. Nicolaus; 2. Tuchmacher und 3. Jacobs Quartier.
Die Anzahl der Feuerstellen inclusive der Wüsten und unbewohnbaren Haus-Stellen in der Alt- und Neu-Stadt ist groß: a., in der Alt-Stadt 457 b., in der Neu-Stadt 310, in Summa 767; und in den drey Vor-Städten 328. Summa Summarum 1095 Feuer-Stellen.
Die Anzahl der Seelen Mänlich und Weiblichen Geschlechts ist in der Alt-Stadt 2391, in der Neu-Stadt 1611, und in den 3 Vor-Städten 2005, in Summa 6007 Seelen.
Die herrschenden Religionen sind die Catholisch und Lutherische. Alles was einwendig der Wälle liegt hoch roth angelegt und straffirt ist, bedeutet Alt-Stadt, und alles was hell-roth angelegt und nicht straffirt ist bedeutet Neu-Stadt.
Die Festungs-Wercke sind sämmtlich von Erde und ob zwar sie an einigen Orten bereits etwas verfallen, so sind denn noch deutliche Spuren dieser Zeichnung fast überall an zu treffen. Alles was nicht angelegt ist bedeutet Sand oder Haide-Grund.
Anmerkungen
Anno 1658 hatten die Schweden diese Stadt besetzt, übergaben sie aber mit Accord dem Könige von Pohlen Iohann Casimir und räumten sie den 30ten Decembr. Desselben Jahres.
Anno 1703 wurde die Stadt wieder von den Schweden belagert und bombardirt, und wurden den 14ten October desselben Jahres, da sich die Guarnison auf Discretion ergeben, von selbigen besetzt.
11. **Toruń. Plan miasta i przedmieść, 1813.**
Skala: 1 : 34 970; 1000 sążni (*Toisen*) = 5,6 cm.
Miedzioryt z 1820 roku, jednobarwny, papier, wymiary: 48,5×37 cm.
Tytuł: *Plan der Angriffe auf die Festung Thorn und der nach folgenden Blockade und Belagerung dieses Platzes mit den Stellungen und Bewegungen der russischen und preussischen Armée Corps, welche hier nach und nach verwendet worden, unter den Befehlen der Generale Czaplitz, Woyonoff, Langeron und Barclay der Tolly, Oberbefehlshaber der russischen Reserve Armée, vom 21. Januar bis zum 18. April 1813.*
Autor: F. von Harscher, kapitan.
Archiwum Państwowe w Toruniu, Zbiory Kartograficzne, sygn. 293, T. 471.
12. **Toruń. Plan przedmieść, 1816.**
Skala: 1 : 2545; 250 prętów reńskich (*Rheinländische Decimal Ruthen*) = 37,0 cm.
Rysunek, kolor, papier podklejony płótnem, wymiary: 101,5×86,0 cm.
Tytuł: *Karte von denen wehrend der Belagerung und durch Ausdehnung der Festungswercke beschadigten Vorstädte von Thorn. 1. Abtheilung das sogenannte Fischer-Quartier, die St. Georgen und Culmer Vorstadt, und einen Theil des Dorfs Mocker betreffend. Auf hohen Befehl einer königlich. Hochlöbl. Regierung von Westpreussen 25ten März 1816 speziell nach rheinländischen Maass vermessen durch Wohlgebohren [brak nazwiska].*
Autor: nieznany.
Archiwum Państwowe w Toruniu, Zbiory Kartograficzne, sygn. 310, nr 578.
13. **Toruń. Plan przedmieść, 1816.**
Skala: 1 : 2545, 250 prętów reńskich (*von 250 Rheinländischen Ruthen*) = 37 cm.
Rysunek, kolor, papier podklejony płótnem, wymiary: 103×79 cm.
Tytuł: *Brouillon Karte von den zerstörten Vorstaedten der Stadt und Festung Thorn, IIter Abschnitt, enthaltend die St. Catharinen- und St. Jacobs Vorstadt, nebst einem Theile des Weinberges und des Dorfes Mocker. Auf Befehl einer Koeniglichen Hoechts...den Regierung von Westpreussen vom 25ten Maerz d. J. nach Magdeburgischem Maaße speciell vermessen im Maerz und April 1816 durch Heuer.*
Autor: Heuer.
Archiwum Państwowe w Toruniu, Zbiory Kartograficzne, sygn. 311, T. 268.

14. **Toruń. Plan miasta i przedmieść, około 1874.**
Skala: 1 : 2000.
Rysunek kolorowy, papier podklejany płótnem, wymiary: 104×156 cm.
Tytuł: b.t.
Autor: nieznany.
Atlas historyczny miast polskich, t. 1: *Prusy Królewskie i Warmia*, red. A. Czacharowski, z. 2: *Toruń*, opr. hist. J. Tandecki, opr. kart. Z. Kozieł, Toruń 1995, mapa nr 11.
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. XI. HA, A 70534.
15. **Toruń. Plan miasta, 1884.**
Skala: 1 : 2500.
Litografia kolorowa, papier podklejany płótnem, wymiary: 64,5×45,7 cm.
Tytuł: *Karte von der Stadt Thorn nebst Erweiterung*.
Autor: J. Böhmer, Königlich Feldmesser.
Druk: Verlag von J. Böhmer in Thorn, Lith[ographische] Anstalt von Otto Feyerabend in Thorn.
Archiwum Państwowe w Toruniu, Zbiory Kartograficzne, sygn. 301, T. 177.
16. **Toruń. Plan miasta i przedmieść, 1903.**
Skala: 1 : 12 500.
Litografia kolorowa, papier, wymiary: 50,0×47,0 cm.
Tytuł: *Stadtplan von Thorn und Umgebung nach amtlichen Quellen ergänzt und berichtet bis zum Jahre 1903*.
Autor: R. Uebrick.
Lith[ographie] und Druck von Otto Feyerabend, Thorn.
Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, sygn. M 2545.
17. **Toruń. Plan miasta i przedmieść, około 1910.**
Skala: 1 : 10 300.
Druk kolorowy, papier, wymiary: 44,0×59,0 cm.
Tytuł: *Pharus-Plan Thorn*.
Autor: Sonderverlag d. C. Dombrowski'schen Buchdruckerei in Thorn.
Lithographie und Druck vom Pharus-Verlag G.m.b.H. Berlin.
Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, sygn. M 4571.
18. **Toruń. Plan miasta, około 1910.**
Skala: 1 : 3000.
Litografia, jednokolorowa, papier, wymiary: 44,0×59,0 cm.
Tytuł: b.t., plan na odwrocie mapy nr 17.
Autor: Sonderverlag d. C. Dombrowski'schen Buchdruckerei in Thorn.
Lithographie und Druck vom Pharus-Verlag G.m.b.H. Berlin.
Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, sygn. M 4571.
19. **Toruń. Plan miasta i przedmieść, 1921.**
Skala: 1 : 10 300.
Druk kolorowy, papier, wymiary: 43,0×59,0 cm.
Tytuł: *Pierwszy polski plan miasta Torunia*.
Autor: „Geometra na Pomorzu”, Biuro Miernicze w Toruniu.
Toruński Zakład Chromolitograficzny i Drukarnia Ed. Stefanowicz, Toruń – Mokre.
Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, sygn. M 1413.
20. **Toruń. Ortofotomapa, 2016.**
Skala: 1 : 10 000.
Piksel: 50 cm.
Dane pozyskano z Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii.
21. **Toruń. Mapa topograficzna, 1999/2000.**
Skala: 1 : 10 000.
Arkusze: N-34-97-D-d-2/-4, N-34-98-C-c-1/-2/-3/-4, N-34-98-C-d-1/-2/-3/-4, N-34-110-A-a-1/-2, N-34-110-A-b-1/-2.
Dane pozyskano z Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii.
22. **Toruń. Zdjęcia lotnicze, 2016.**
Piksel: 35 cm.
A. Arkusze: 21_0514–21_0512. [górne/północne].
Widok na północną i północno-zachodnią część miasta z lotniskiem oraz osiedlami Koniuchy, Wrzosey i Jar.
B. Arkusze: 22_0481–22_483. [dolne/południowe].
Widok na centralną i wschodnią część miasta, wzdłuż Wisły do ujścia rzeki Drwęcy.
Dane pozyskano z Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii.
23. **Toruń z lotu ptaka, 2018/2019.**
Fot. Wiesław Stępień.
A. Toruń – widok ogólny od strony zachodniej na średniowieczne miasto. Na pierwszym planie most drogowy, w głębi most kolejowy.
B. Toruń – widok ogólny od strony południowej. Na pierwszym planie miasto średniowieczne, w głębi osiedla mieszkaniowe z lat 60. i 70. XX wieku.
C. Toruń – widok ogólny od strony wschodniej. Na pierwszym planie miasto średniowieczne. W głębi Bydgoskie Przedmieście.
D. Toruń – widok ogólny na średniowieczne Stare i Nowe Miasto.
E. Widok od strony południowej na dawne Nowe Miasto. Na pierwszym planie ruiny zamku zakonu niemieckiego, w centrum rynek Nowego Miasta z dawnym kościołem ewangelickim Trójcy św., z prawnej strony kościół parafialny św. Jakuba i kościół garnizonowy św. Katarzyny.
F. Widok na rynek Starego Miasta Torunia od strony południowej. W centrum ratusz i kościół Ducha św., w głębi dawny kościół franciszkański Najświętszej Marii Panny.
G. Widok na rynek Nowego Miasta Torunia z dawnym kościołem ewangelickim Trójcy św.
H. Widok na centrum Starego Miasta Torunia, z prawej strony Teatr im. Wilama Horzycy i Collegium Maius Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, w głębi Collegium Maximum (dawny budynek Banku Rzeszy/Reichsbank) i aleja 700-lecia.
24. **Socjotopografia Starego i Nowego Miasta Torunia.**
24.1. **Stare Miasto Toruń. Struktura zawodowa podatników w 1455 roku.**
Skala: 1 : 2000.
Opracowanie historyczne: Krzysztof Mikulski.
Opracowanie danych statystycznych: Cezary Kardasz, Laura Wollert.
Projekt i opracowanie systemu GIS: Radosław Golba.
Redakcja kartograficzna: Radosław Golba.

24.2. Toruń. Struktura zawodowa właścicieli parcel około 1600 roku.

Skala: 1 : 2000.

Opracowanie historyczne: Krzysztof Mikulski.

Opracowanie danych statystycznych: Cezary Kardasz, Laura Wollert.

Projekt i opracowanie systemu GIS: Radosław Golba.

Redakcja kartograficzna: Radosław Golba.

24.3. Toruń. Struktura zawodowa mieszkańców w 1703 roku.

Skala: 1 : 2000.

Opracowanie historyczne: Krzysztof Mikulski.

Opracowanie danych statystycznych: Cezary Kardasz, Laura Wollert.

Projekt i opracowanie systemu GIS: Radosław Golba.

Redakcja kartograficzna: Radosław Golba.

24.4. Toruń. Struktura zawodowa i wyznaniowa właścicieli nieruchomości w 1825 roku.

Skala: 1 : 2000.

Opracowanie historyczne: Agnieszka Zielińska.

Opracowanie danych statystycznych: Cezary Kardasz.

Projekt i opracowanie systemu GIS: Radosław Golba.

Redakcja kartograficzna: Radosław Golba, Agnieszka Pilarska.

24.5. Toruń. Struktura zawodowa właścicieli nieruchomości w 1885 roku.

Skala: 1 : 2000.

Opracowanie historyczne: Agnieszka Zielińska.

Opracowanie danych statystycznych: Cezary Kardasz.

Projekt i opracowanie systemu GIS: Radosław Golba.

Redakcja kartograficzna: Radosław Golba, Agnieszka Pilarska.

24.6. Toruń. Struktura zawodowa właścicieli nieruchomości w 1908 roku.

Skala: 1 : 2000.

Opracowanie historyczne: Agnieszka Zielińska.

Opracowanie danych statystycznych: Cezary Kardasz, Agnieszka Pilarska.

Projekt i opracowanie systemu GIS: Radosław Golba.

Redakcja kartograficzna: Radosław Golba, Agnieszka Pilarska.

24.7. Toruń. Struktura zawodowa właścicieli nieruchomości w 1923 roku.

Skala: 1 : 2000.

Opracowanie historyczne: Jarosław Kłaczek.

Opracowanie danych statystycznych: Roman Czaja, Cezary Kardasz.

Projekt i opracowanie systemu GIS: Radosław Golba.

Redakcja kartograficzna: Radosław Golba.

24.8. Toruń. Struktura zawodowa mieszkańców nieruchomości w 1932 roku.

Skala: 1 : 2000.

Opracowanie historyczne: Jarosław Kłaczek.

Opracowanie danych statystycznych: Roman Czaja, Cezary Kardasz.

Projekt i opracowanie systemu GIS: Radosław Golba.

Redakcja kartograficzna: Radosław Golba.

DESCRIPTION OF MAPS AND SIGHTS

1. Toruń. Cadastral plan, 1910–1915.

Scale: 1 : 2 500.

The basis of the edition:

Kreis Thorn. Gemarkung Thorn 184. Gemarkungskarte in 154 Blättern. Survey and drawing 1910–1915. Map's content completed with the sheets of the cadastral map of Mokre: *Kreis Thorn. Gemarkung Mocker 107 (86). Gemarkungskarte in 24 Blättern*, Survey and drawing 1882–1884.

Multicolor drawing, cardboard, canvas-backed paper.

Historical content: Roman Czaja, Cezary Kardasz; cartographic content: Radosław Golba, Zenon Koziel, Agnieszka Pilarska, Anna Baniewska, Anna Golba.

Archiwum Państwowe (State Archives) in Toruń, Kartografia (Cartography), entry no. I, 3/1–154, I, 292/1–24.

2. Toruń. The spatial development in the 13th–20th c.

Scale: 1 : 10 000; 1 : 100 000.

Historical content: Krzysztof Mikulski, Roman Czaja, Cezary Kardasz; cartographic content: Radosław Golba, Zenon Koziel, Agnieszka Pilarska.

3. Toruń. The vicinity of the town, 1796–1802.

Scale: 1 : 50 000.

Multicolor drawing, paper, size 60×45 cm.

Map tile from: *Karte von den Provinzen Litthauen, Ost und West Preussen u. d. Netz-Distrikte Auf Befehl Ihrer Majestäten des Königs Friedrich Wilhelm II und Friedrich Wilhelm III auf Antrag des Staats Ministers und Departements-Chefs Freiherrn von Schrötter in den Jahren 1796 bis 1802 vermessen und topographisch aufgenommen von Friedrich Bernhard Engelhardt Königlichem Kriegs und Domainen-Rathe, und Bau-Director in Neu-Ost-Preußen.*

Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, entry no. III C, N 1020, Section 127, 128, 133, 134.

4. Toruń. The vicinity of the town, 1909–1911.

Scale: 1 : 25 000.

Coloured print, paper.

Topographic map tiles (Topographische Karte) 1 : 25 000; sheets: Thorn no. 2977, survey in 1909, published in 1940; Gramtschen no. 2978, survey in 1908, published in 1910;

Podgorz np. 3077, survey in 1908, published in 1909; Schillno no. 3078, survey in 1910 (1939), published in 1940.

Studio of Cartographic Collections and Digital Reprography, Faculty of Earth Sciences of the Nicolaus Copernicus University in Toruń.

5. Toruń. Bird's-eye plan-view, ca. 1641.

Scale: ca. 1 : 4200.

Copperplate engraving, paper, size: 32,5 x 21 cm.

Title: *Thorunium Thoren.*

Author: Matthäus Merian.

Archiwum Państwowe (State Archives) in Toruń, Zbiory Kartograficzne (Cartographic Collection), entry no. 268, T. 94. Z. Kruszelnicki, *Dawne widoki Torunia*, [in:] *Studia pomorskie*, vol. 2, ed. M. Walicki, Wrocław 1957, p. 352; A. Tomczak, *O najdawniejszych planach miasta Torunia*, "Zapiski Historyczne" 45, 3 (1980), pp. 124–125.

6. Toruń. The plan of the town, 1657.

Scale: ca. 1 : 3900, 70 *Reinländische zehenfüssige Rubten* for maps = 9,2 cm; 120 *zehenfüssige Schube Reinländischer* = 6,2 cm for profiles.

Multicolor drawing, paper, size: 39×50 cm.

Title: *Geometrischer Grundriss der Statt Thorn.*

Author: unknown.

Swedish National Archives in Stockholm, Department Marieberg, collection: Krigshistoriska handlingar, entry no. SE/RA/754/2/XV/–/0017:0001.

B. Dybaś, *Forteca Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*, ed. 2, Toruń 2018, p. 484.

7. Toruń. The plan of the town, 1657 (a fragment).

Scale: ok. 1 : 4500.

Drawing, monochromatic, canvas-backed paper, size: 172×84,5 cm.

Title: *Belagerung der König[ichen] Stadt Thorn.*

Author: Johann Eusebius Mayer.

Österreichisches Staatsarchiv Wien, Kriegsarchiv, Kartensammlung H III c 5.

B. Dybaś, *Plan oblężenia Torunia w roku 1658 z Wiedeńskiego Archiwum Wojny*, "Zapiski Historyczne" 80, 3 (2015), pp. 63–83.

- 8. Toruń. Bird's-eye plan-view, ca. 1667–1670.**
 Scale: ca. 1 : 7500.
 Copperplate engraving, monochromatic, paper, size: 38,5×29 cm.
 Title: *Thorunium Primaria Prussiae Regal[is] Urbis d. 26 Nov[embris] An[no] 1655 deditione capta; una cum delineatione introitus S[uae] R[egiae] Maj[estatis] Sueciae in eandem.*
 Author: Erik Jönsson Dahlberg.
 Engraving from: Samuel de Pufendorf, *Caroli Gustavi Suecorum, Gothorum et Vandalorum Regis vita et res gestae*, Nürnberg 1696, Biblioteka Uniwersytecka (Nicolaus Copernicus University Library) in Toruń, entry no. 31496.
- 9. Toruń. South-side view of the town, 1684.**
 Copperplate engraving, paper, size: 13,5×23,5 cm.
 Title: *Thorn.*
 Author: Christian Daniel Pietsch.
 Engraving from: Johann Christoph Hartknoch, *Alt- und Neues Preussen oder Preussischer Historien zwey Theile*, Franckfurt und Leipzig 1684, Biblioteka Uniwersytecka (Nicolaus Copernicus University Library) in Toruń, entry no. Pol. 7 III. 66.
 Z. Kruszelnicki, *Dawne widoki Torunia*, p. 354.
- 10. Toruń. The plan of the town and suburbs, 1793.**
 Scale: 1 : ca. 5890, *Ein halber Zoll Rheinländisch zu Hundert Schritte angenommen, 1200 Schritte = 15,7 cm.*
 Multicolor drawing, canvas-backed paper, size: 63,5×43 cm.
 Title: *Specialer Plan der königlich West = Preussischen an der Weichsel liegenden Handlungs-Stadt und Festung Thirn, nebst ihrer umliegenden Gegend aufgenommen im Jahre 1793. Die Stadt ist angelegt worden im Jahre 1231 unter Regierung Boleslai des Keuschen, Königs in Pohlen.*
Die ganze Stadt ist in Alt und Neustadt eingetheilet. Die Alt-Stadt wiederum in Vier Quartier, als: 1. Johannes; 2. Alt-Thornisch; 3. Marien und 4. Culmisch Quartier und Die Neu-Stadt in Drey als: 1. Nicolaus; 2. Tuchmacher und 3. Jacobs Quartier.
Die Anzahl der Feuerstellen inclusive der Wüsten und unbewohnbaren Haus-Stellen in der Alt- und Neu-Stadt ist groß: a., in der Alt-Stadt 457. In der Neu-Stadt 310, in Summa 767; und in den drey Vor-Städten 328. Summa Summarum 1095 Feuer-Stellen.
Die Anzahl der Seelen Mänlich und Weiblichen Geschlechts ist in der Alt-Stadt 2391, in der Neu-Stadt 1611, und in den 3 Vor-Städten 2005, in Summa 6007 Seelen.
Die herrschenden Religionen sind die Catholisch und Lutherische. Alles was einwendig der Wälle liegt hoch roth angelegt und straffirt ist, bedeutet Alt-Stadt, und alles was hell-roth angelegt und nicht straffirt ist bedeutet Neu-Stadt.
Die Festungs-Wercke sind sämtlich von Erde und ob zwar sie an einigen Orten bereits etwas verfallen, so sind den noch deutliche Spuren dieser Zeichnung fast überall an zu treffen. Alles was nicht angelegt ist bedeutet Sand oder Haide-Grund.
Anmerkungen
Anno 1658 hatten die Schweden diese Stadt besetzt, übergaben sie aber mit Accord dem Könige von Pohlen Iohann Casimir und räumten sie den 30ten Decembr. Desselben Jahres.
- Anno 1703 wurde die Stadt wiederum von den Schweden belagert und bombardirt, und wurden den 14ten October desselben Jahres, da sich die Guarnison auf Discretion ergeben, von selbigen besetzt.*
Anno 1793, den 24ten Ianuar besetzte S. Exc. General Leutenant Graf von Schwerin mit seinem Regimente diese Stadt, und am 7ten May dieses Jahres leistete sie in Danzig S. Königl. Majest. Von Preussen den Eid der Treue.
 Author: von Douglas, captain of the Prussian Regiment von Hollwedel.
 Archiwum Państwowe (State Archives) in Toruń, Zbiory Kartograficzne (Cartographic Collection), entry no. 283, T. 471.
Atlas historyczny miast polskich, vol. 1: *Prusy Królewskie i Warmia*, ed. A. Czacharowski, fasc. 2: *Toruń*, hist. cont. J. Tandeki, cart. cont. Z. Koziel, Toruń 1995, map no. 9.
- 11. Toruń. The plan of the town and suburbs, 1813.**
 Scale: 1 : 34 970; 1000 fathoms (*Toisen*) = 5,6 cm.
 Copperplate engraving from 1820, monochromatic, paper, size: 48,5×37 cm.
 Title: *Plan der Angriffe auf die Festung Thorn und der nach folgenden Blockade und Belagerung dieses Platzes mit den Stellungen und Bewegungen der russischen und preussischen Armée Corps, welche hier nach und nach verwendet worden, unter den Befehlen der Generale Czaplitz, Woynoff, Langeron und Barclay der Tolly, Oberbefehlshaber der russischen Reserve Armée, vom 21. Januar bis zum 18. April 1813.*
 Author: F. von Harscher, captain.
 Archiwum Państwowe (State Archives) in Toruń, Zbiory Kartograficzne (Cartographic Collection), entry no. 293, T. 471.
- 12. Toruń. The plan of the suburbs, 1816.**
 Scale: 1 : 2545; 250 Rhenish rods (*Rheinländische Decimal Ruthen*) = 37,0 cm.
 Multicolor drawing, canvas-backed paper, size: 101,5×86,0 cm.
 Title: *Karte von denen wehrend der Belagerung und durch Ausdehnung der Festungswercke beschadigten Vorstädte von Thorn. 1. Abteilung das sogenannte Fischer-Quartier, die St. Georgen und Culmer Vorstadt, und einen Theil des Dorfs Mocker betreffend. Auf hohen Befehl einer königlich. Hochlöbl. Regierung von Westpreussen 25ten März 1816 speziell nach rheinländischen Maass vermessen durch Wohlgebohren [no last name].*
 Author: unknown.
 Archiwum Państwowe (State Archives) in Toruń, Zbiory Kartograficzne (Cartographic Collection), entry no. 310, no. 578.
- 13. Toruń. The plan of the suburbs, 1816.**
 Scale: 1 : 2545, 250 Rhenish rods (*von 250 Rheinländischen Ruthen*) = 37 cm.
 Multicolor drawing, canvas-backed paper, size: 103×79 cm.
 Title: *Brouillon Karte von den zerstörten Vorstaedten der Stadt und Festung Thorn, IIter Abschnitt, enthaltend die St. Catharinen- und St. Jacobs Vorstadt, nebst einem Theile des Weinberges und des Dorfes Mocker. Auf Befehl einer Koeniglichen Hoechts...den Regierung von*

Westpreussen vom 25ten Maerz d. J. nach Magdeburgischem Maaße speciell vermessen im Maerz und April 1816 durch Heuer.

Author: Heuer.

Archiwum Państwowe (State Archives) in Toruń, Zbiory Kartograficzne (Cartographic Collection), entry no. 311, T. 268.

14. Toruń. The plan of the town and suburbs, ca. 1874.

Scale: 1 : 2000.

Multicolor drawing, canvas-backed paper, size: 104×156 cm.

Title: no title.

Author: unknown.

Atlas historyczny miast polskich, vol. 1: *Prusy Królewskie i Warmia*, ed. A. Czacharowski, fasc. 2: *Toruń*, hist. cont. J. Tan-decki, cart. cont. Z. Kozieł, Toruń 1995, map no. 11.

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, entry no. XI. HA, A 70534.

15. Toruń. The plan of the town, 1884.

Scale: 1 : 2500.

Colorful lithograph, canvas-backed paper, size: 64,5×45,7 cm.

Title: *Karte von der Stadt Thorn nebst Erweiterung.*

Author: J. Böhmer, Königlich Feldmesser.

Print: Verlag von J. Böhmer in Thorn, Lith[ographische] Anstalt von Otto Feyerabend in Thorn.

Archiwum Państwowe (State Archives) in Toruń, Zbiory Kartograficzne (Cartographic Collection), entry no. 301, T. 177.

16. Toruń. The plan of the town and suburbs, 1903.

Scale: 1 : 12 500.

Colorful lithograph, paper, size: 50,0×47,0 cm.

Title: *Stadtplan von Thorn und Umgebung nach amtlichen Quellen ergänzt und berichtigt bis zum Jahre 1903.*

Author: R. Uebrick.

Lith[ographie] und Druck von Otto Feyerabend, Thorn.

Biblioteka Uniwersytecka (Nicolaus Copernicus University Library) in Toruń, entry no. M 2545.

17. Toruń. The plan of the town and suburbs, ca. 1910.

Scale: 1 : 10 300.

Coloured print, paper, size: 44,0×59,0 cm.

Title: *Pharus-Plan Thorn.*

Author: Sonderverlag d. C. Dombrowski'schen Buchdruckerei in Thorn.

Lithographie und Druck vom Pharos-Verlag G.m.b.H. Berlin.

Biblioteka Uniwersytecka (Nicolaus Copernicus University Library) in Toruń, entry no. M 4571.

18. Toruń. The plan of the town, ca. 1910.

Scale: 1 : 3000.

Monochromatic lithograph, paper, size: 44,0×59,0 cm.

Title: no title, the plan is on the reverse side of the map no. 17.

Author: Sonderverlag d. C. Dombrowski'schen Buchdruckerei in Thorn.

Lithographie und Druck vom Pharos-Verlag G.m.b.H. Berlin.

Biblioteka Uniwersytecka (Nicolaus Copernicus University Library) in Toruń, entry no. M 4571.

19. Toruń. The plan of the town and suburbs, 1921.

Scale: 1 : 10 300.

Coloured print, paper, size: 43,0×59,0 cm.

Title: *Pierwszy polski plan miasta Torunia* (The first Polish plan of Toruń).

Author: "Geometra na Pomorzu", Measurement Office in Toruń.

Toruński Zakład Chromolitograficzny i Drukarnia (The Toruń Studio of Chromolithography and Printing) Ed. Stefanowicz, Toruń – Mokre.

Biblioteka Uniwersytecka (Nicolaus Copernicus University Library) in Toruń, entry no. M 1413

20. Toruń. Orthophotomap, 2016.

Scale: 1 : 10 000.

Pixel: 50 cm.

Data retrieved from Główny Urząd Geodezji i Kartografii (Main Office of Geodesy and Cartography).

21. Toruń. Topographic map, 1999/2000.

Scale: 1 : 10 000.

Sheets: N-34-97-D-d-2/-4, N-34-98-C-c-1/-2/-3/-4, N-34-98-C-d-1/-2/-3/-4, N-34-110-A-a-1/-2, N-34-110-A-b-1/-2.

Data retrieved from Główny Urząd Geodezji i Kartografii (Main Office of Geodesy and Cartography).

22. Toruń. Air photograph, 2016.

Pixel: 35 cm.

(Main Office of Geodesy and Cartography).

A. View of the north and north-west of the city with the airport and the Koniuchy, Wrzosey and Jar housing estates.

B. View of the central and eastern part of the city, along the Vistula to the estuary of the Drwęca River.

Data retrieved from Główny Urząd Geodezji i Kartografii

23. Toruń in bird's eye view, 2018/2019.

Fot. Wiesław Stępień.

A. Toruń – a general view of the medieval city from the west. In the foreground – the road bridge, in the background – the railway bridge.

B. Toruń – a general view from the south. In the foreground – the medieval city, in the background – housing estates from the 1960s and 1970s.

C. Toruń – a general view from the east. In the foreground – the medieval city, in the background – Bydgoskie Suburb.

D. Toruń – a general view of the Old Town and New Town of Toruń.

E. View of the former New Town from the south. In the foreground – the ruins of the Teutonic Order's castle, in the centre – the marketplace of the New Town with the former Evangelical church of the Holy Trinity, on the right – the parish church of St. Jacob and garrison church of St. Catherine.

F. View of the Old Town's marketplace from the south. In the centre – the Town Hall and the church of Holy Spirit, in the background – the former Franciscan church of Blessed Virgin Mary.

G. View of the New Town of Toruń's marketplace with the former Protestant Church of the Holy Trinity.

H. View of the centre of the Old Town, on the right – the Wilam Horzyca Theatre and Collegium Maius of the Nicolaus Copernicus University, in the background – Collegium Maximum (formerly Reichsbank) and aleja 700-lecia.

24. Sociotopography of the Old and New Towns of Toruń

24.1. Old Town of Toruń. Occupational structure of taxpayers in 1455.

Scale: 1 : 2000.

Historical content: Krzysztof Mikulski.

Processing of statistical data: Cezary Kardasz, Laura Wollert.

Layout and preparation of GIS: Radosław Golba.

Cartographic editing: Radosław Golba.

24.2. Toruń. Occupational structure of plot owners, c. 1600.

Scale: 1 : 2000.

Historical content: Krzysztof Mikulski.

Processing of statistical data: Cezary Kardasz, Laura Wollert.

Layout and preparation of GIS: Radosław Golba.

Cartographic editing: Radosław Golba.

24.3. Toruń. Occupational structure of inhabitants in 1703.

Scale: 1 : 2000.

Historical content: Krzysztof Mikulski.

Processing of statistical data: Cezary Kardasz, Laura Wollert.

Layout and preparation of GIS: Radosław Golba.

Cartographic editing: Radosław Golba.

24.4. Toruń. Occupational and religious structure of property owners in 1825.

Scale 1 : 2000.

Historical content: Agnieszka Zielińska.

Processing of statistical data: Cezary Kardasz.

Layout and preparation of GIS: Radosław Golba.

Cartographic editing: Radosław Golba, Agnieszka Pilarska.

24.5. Toruń. Occupational structure of property owners in 1885.

Scale: 1 : 2000.

Historical content: Agnieszka Zielińska.

Processing of statistical data: Cezary Kardasz.

Layout and preparation of GIS: Radosław Golba.

Cartographic editing: Radosław Golba, Agnieszka Pilarska.

24.6. Toruń. Occupational structure of property owners in 1908.

Scale: 1 : 2000.

Historical content: Agnieszka Zielińska.

Processing of statistical data: Cezary Kardasz, Agnieszka Pilarska.

Layout and preparation of GIS: Radosław Golba.

Cartographic editing: Radosław Golba, Agnieszka Pilarska.

24.7. Toruń. Occupational structure of property owners in 1923.

Scale: 1 : 2000.

Historical content: Jarosław Kłaczko.

Processing of statistical data: Roman Czaja, Cezary Kardasz.

Layout and preparation of GIS: Radosław Golba.

Cartographic editing: Radosław Golba.

24.8. Toruń. Occupational structure of tenants in 1932.

Scale: 1 : 2000.

Historical content: Jarosław Kłaczko.

Processing of statistical data: Roman Czaja, Cezary Kardasz.

Layout and preparation of GIS: Radosław Golba.

Cartographic editing: Radosław Golba.

WYKAZ ILUSTRACJI I TABEL

- Na okładce: Toruń. Widok miasta od strony południowej (rys. Jerzy Fryderyk Steiner, ok. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzw. Album Steinera)*, red. M. Biskup, Toruń 1998, s. 54, il. 8)
- 1. Układ skal arkuszy mapy katastralnej Torunia, 1910–1915, opr. Radosław Golba (Archiwum Państwowe w Toruniu, Kartografia, 3/1–154)
- 2. Toruń. Żuraw na nabrzeżu i port nad Wisłą (rys. Jerzy Fryderyk Steiner, ok. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzw. Album Steinera)*, red. M. Biskup, Toruń 1998, s. 118, il. 70)
- 3. Toruń. Widok miasta od strony północno-zachodniej. Na pierwszym planie piaszczyste wydmy oraz ogrody i zabudowa na Bydgoskim Przedmieściu (z prawej strony) i Chełmińskim Przedmieściu (z lewej strony) (rys. Jerzy F ryderyk Steiner, ok. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, s. 56, il. 10)
- 4. Toruń. Widok miasta od strony północnej. Na pierwszym planie ogrody na Chełmińskim Przedmieściu, z prawej strony kościół św. Jerzego (rys. Jerzy Fryderyk Steiner, ok. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, s. 50, il. 4)
- 5. Toruń. Widok miasta od strony wschodniej. Na pierwszym planie wzgórze Winnica (Weinberg), z prawej strony kaplica św. Katarzyny (rys. Jerzy Fryderyk Steiner, ok. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, s. 52, il. 6)
- 6. Toruń. Ratusz Starego Miasta przed pożarem w 1703 r., widok od strony południowej, (rys. Jerzy Fryderyk Steiner, ok. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, s. 62, il. 16)
- 7. Toruń. Ratusz Nowego Miasta, od 1667 roku kościół ewangelicki Trójcy św., rozebrany w 1818 roku (rys. Jerzy Fryderyk Steiner, ok. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, s. 93, il. 45)
- 8. Toruń. Kościół św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty (rys. Pseudo-Steiner, 1756, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, s. 173, il. 4)
- 9. Toruń. Kościół św. Jakuba, widok od strony północno-zachodniej (rys. Jerzy Fryderyk Steiner, ok. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, s. 104, il. 56)
- 10. Toruń. Kościół św. Jerzego (zburzony w 1811 roku), widok od strony południowo-zachodniej (rys. Jerzy Fryderyk Steiner, ok. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, s. 84, il. 36)
- 11. Toruń. Kościół Najświętszej Panny Marii, widok od strony południowej (rys. Jerzy Fryderyk Steiner, ok. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, s. 96, il. 48)
- 12. Toruń. Kościół św. Mikołaja (rozebrany w 1834 roku) i klasztor dominikanów (rozebrany w 1821 roku), widok od strony północno-wschodniej (rys. Jerzy Fryderyk Steiner, ok. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, s. 101, il. 53)
- 13. Toruń. Bursa gimnazjum akademickiego przy ulicy Piekary, w 1806 roku przekształcona w szpital wojskowy (rys. Jerzy Fryderyk Steiner, ok. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, s. 130, il. 82)
- 14. Toruń. Brama Chełmińska (Kulmer Tor), 1865 (Archiwum Państwowe w Toruniu, Album Fotografii nr 20)
- 15. Toruń. Brama Paulerska (Pauliner Tor), 1865 (Archiwum Państwowe w Toruniu, Album Fotografii nr 21)
- 16. Toruń. Brama Starotoruńska (Altthorner Tor) od zewnątrz, 1865 (Archiwum Państwowe w Toruniu, Album Fotografii nr 22)
- 17. Toruń. Brama Mostowa (Brückentor) i Dwór Mieszczański (Junkerhof), 1872 (Archiwum Państwowe w Toruniu, Album Fotografii nr 30)
- 18. Toruń. Widok średniowiecznych murów obronnych z krzywą wieżą od strony południowo-zachodniej, 1884 (Archiwum Państwowe w Toruniu, Album Fotografii nr 34)
- 19. Toruń. Brama Starotoruńska (Altthorner Tor) od wewnątrz, 1865 (Archiwum Państwowe w Toruniu, Album Fotografii nr 23)
- 20. Toruń. Widok średniowiecznych murów miejskich od strony północno-zachodniej, w głębi budynek więzienia z 1865 roku, 1888 (Archiwum Państwowe w Toruniu, Album Fotografii nr 31)
- 21. Toruń. Teatr Miejski (1904), obecnie im. Wilama Horzycy (*Gwido Chmarzyński i jego dzieło „Sztuka w Toruniu”*, red. E. Okoń, Toruń 2014, ryc. 118)
- 22. Toruń. Widok na średniowieczne mury obronne z Bramą Chełmińską (Kulmer Tor), 1887 (Archiwum Państwowe w Toruniu, Album Fotografii nr 44)

23. Toruń. Widok na ulicę Chelmińską (Kulmerstrasse) i Bramę Chelmińską (Kulmer Tor), 1887 (Archiwum Państwowe w Toruniu, Album Fotografii nr 63)
24. Toruń. Miasto z lotu ptaka od północy, na pierwszym planie pierścień wewnętrzny twierdzy i Chelmińskie Przedmieście, około 1920 (*Atlas Twierdzy Toruń*, z. 6: *Bramy Twierdzy Toruń*, oprac. J. Pokrzywnicki, Toruń 2013, ryc. 41)
25. Toruń. Miasto z lotu ptaka od południowego wschodu, około 1930 (*Gwido Chmarzyński i jego dzieło*, ryc. 3)
26. Toruń. Siedziba dyrekcji Kolei Państwowych 1928–1933, obecnie siedziba Urzędu Marszałkowskiego Województwa Kujawsko-Pomorskiego (*Gwido Chmarzyński i jego dzieło*, ryc. 124A)

* * *

- Tabela 1. Zmiany w strukturze zabudowy Torunia w latach 1550–1640
- Tabela 2. Struktura zabudowy Torunia w 1793 roku
- Tabela 3. Zaludnienie Torunia w latach 1394–1779
- Tabela 4. Struktura zawodowa mieszkańców Starego Miasta Torunia około 1400 roku
- Tabela 5. Struktura zawodowa podatników w Toruniu w 1699 roku

- Tabela 6. Zmiany w strukturze majątkowej mieszkańców Torunia w latach 1450–1703 (według liczby posiadanych parceli wewnątrz murów miejskich)
- Tabela 7. Pochodzenie etniczne podatników ze Starego Miasta Torunia i jego przedmieść w 1394 roku
- Tabela 8. Pochodzenie etniczne podatników z Torunia w 1455 roku
- Tabela 9. Przyjęcia do prawa miejskiego przedstawicieli różnych wyznań w Toruniu w latach 1627–1793
- Tabela 10. Liczba ludności cywilnej miasta Torunia (z członkami rodzin wojskowych) w latach 1796–1910
- Tabela 11. Struktura ludności cywilnej miasta Torunia (wraz z członkami rodzin wojskowych) pod względem wyznania w latach 1816–1910
- Tabela 12. Mieszkańcy Torunia (1920–1938) pod względem narodowości
- Tabela 13. Ludność Torunia w latach 1920–1939

* * *

- Wykres 1. Liczba ludności cywilnej Torunia (z członkami rodzin wojskowych) w latach 1796–1910
- Wykres 2. Ludność Torunia według wyznania w latach 1816–1910

LIST OF FIGURES AND TABLES

- Cover: Toruń. South view of the city (drawn by Georg Friedrich Steiner, ca. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku* (tzw. *Album Steinera*), ed. by M. Biskup, Toruń 1998, p. 54, ill. 8)
- 1. The scale arrangement of the sheets of cadastral map of Toruń, 1910–1914, prep. by Radosław Golba (State Archives in Toruń, Cartography, 3/1–154)
- 2. Toruń. A crane on the embankment and the port on the Vistula (drawn by Georg Friedrich Steiner, ca. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku* (tzw. *Album Steinera*), ed. by M. Biskup, Toruń 1998, p. 118, ill. 70)
- 3. Toruń. North-west view of the city. In the foreground, sand dunes, gardens and buildings of two suburbs, Bydgoskie Przedmieście (on the right) and Chełmińskie Przedmieście (on the left) (drawn by Georg Friedrich Steiner, ca. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, p. 56, ill. 10)
- 4. Toruń. North view of the city. In the foreground, gardens in the suburb of Chełmińskie Przedmieście, on the right – the church of St. George (drawn by Georg Friedrich Steiner, ca. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, p. 50, ill. 4)
- 5. Toruń. East view of the city. In the foreground, Winnica hill (Weinberg), on the right – the chapel of St. Catherine (drawn by Georg Friedrich Steiner, ca. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, p. 52, ill. 6)
- 6. Toruń. Town Hall of the Old Town of Toruń before the fire of 1703, view from the south (drawn by Georg Friedrich Steiner, ca. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, p. 62, ill. 16)
- 7. Toruń. Town Hall of the New Town, from 1667, the Lutheran church of the Holy Trinity, demolished in 1818 (drawn by Georg Friedrich Steiner, ca. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, p. 93, ill. 45)
- 8. Toruń. Church of SS. Johns the Baptist and Evangelist, view from the south-west (drawn by Pseudo-Steiner, 1756, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, p. 173, ill. 4)
- 9. Toruń. Church of St. James, view from the north-west (drawn by Georg Friedrich Steiner, ca. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, p. 104, ill. 56)
- 10. Toruń. Church of St. George (demolished in 1811), view from the south-west (drawn by Georg Friedrich Steiner, ca. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, p. 84, ill. 36).
- 11. Toruń. Church of the Blessed Virgin Mary, view from the south (drawn by Georg Friedrich Steiner, ca. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, p. 96, ill. 48)
- 12. Toruń. Church of St. Nicholas (demolished in 1834) and Dominican monastery (demolished in 1821), view from the north-west (drawn by Georg Friedrich Steiner, ca. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, p. 101, ill. 53)
- 13. Toruń. Dormitory of the academic secondary school on Piekary street, in 1806 transformed into a military hospital (drawn by Georg Friedrich Steiner, ca. 1738–1745, *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej*, p. 130, ill. 82)
- 14. Toruń. Chelmno Gate (Kulmer Tor), 1865 (State Archives in Toruń, Photography Album no. 20)
- 15. Toruń. Paulerska Gate (Pauliner Tor), 1865 (State Archives in Toruń, Photography Album no. 21)
- 16. Toruń. Starotoruńska Gate (Altthorner Tor) from the outside, 1865 (State Archives in Toruń, Photography Album no. 22)
- 17. Toruń. Mostowa Gate (Brückentor) i Dwór Mieszczański (Burgesses' Court, Junkerhof), 1872 (State Archives in Toruń, Photography Album no. 30)
- 18. Toruń. View of the medieval defensive walls with the Leaning Tower from the south-west side, 1884 (State Archives in Toruń, Photography Album no. 34)
- 19. Toruń. Starotoruńska Gate (Altthorner Tor) from the inside, 1865 (State Archives in Toruń, Photography Album no. 23)
- 20. Toruń. View of the medieval city walls from the north-west side, in the background – the prison building from 1865, 1888 (State Archives in Toruń, Photography Album no. 31)
- 21. Toruń. Municipal Theatre (1904), currently the Wilam Horzycza Theatre (*Gwido Chmarzyński i jego dzieło „Sztuka w Toruniu”*, ed. by E. Okoń, Toruń 2014, fig. 118)
- 22. Toruń. View of the medieval city walls with the Chelmno Gate (Kulmer Tor), 1887 (State Archives in Toruń, Photography Album no. 44)
- 23. Toruń. View of Chełmińska street (Kulmerstrasse) and Chelmno Gate (Kulmer Tor), 1887 (State Archives in Toruń, Photography Album no. 63)
- 24. Toruń. The city from a bird's eye view from the north, in the foreground – the inside ring of the fortress and the suburb of Chełmińskie Przedmieście, ca. 1920 (*Atlas Twierdzy*

Toruń, fasc. 6: *Bramy Twierdzy Toruń*, ed. J. Pokrzywnicki, Toruń 2013, ill. 41)

25. Toruń. The city from a bird's eye view from the southeast, ca. 1930 (*Gwido Chmarzyński i jego dzieło*, fig. 3)
26. Toruń. The seat of Directorate of the State Railways 1928–1933, currently of the Marshal's Office of the Kuyavian-Pomeranian Voivodeship (*Gwido Chmarzyński i jego dzieło*, fig. 124A)

* * *

Table 1. Changes in the structure of the building complex of Toruń in the years 1550–1640

Table 2. The structure of the building complex of Toruń in 1793

Table 3. The population of Toruń in the years 1394–1779

Table 4. The occupational structure of inhabitants of the Old Town of Toruń ca. 1400

Table 5. The occupational structure of taxpayers in Toruń in 1699

Table 6. Changes in the property structure of Toruń's residents in the years 1450–1703 (by the number of owned plots within the city walls)

Table 7. Ethnic origin of taxpayers from the Old Town of Toruń and its suburbs in 1394

Table 8. The ethnic origin of taxpayers in Toruń in 1455

Table 9. Granting the city's citizenship to representatives of various denominations in Toruń in 1627–1793

Table 10. The number of the civil population of the city of Toruń (along with members of soldiers' families) in the years 1796–1910

Table 11. The structure of the civil population of Toruń (along with members of soldiers' families) according to their denomination in the years 1816–1910

Table 12. Inhabitants of Toruń (1920–1938) according to their nationality

Table 13. The population of Toruń in the years 1920–1939

* * *

Chart 1. The number of the civil population of the city of Toruń (along with members of soldiers' families) in the years 1796–1910

Chart 2. The population of Toruń in terms of denomination in the years 1816–1910